DÜŞÜNCE TARİHİ
28

ORHAN HANÇERLİOĞLU

BAŞLANGICINDAN BUGÜNE

erdem açısından

DÜŞÜNCE TARİHİ

VARLIK YAYINLARI

ORHAN HANÇERLİOĞLU

BAŞLANGICINDAN BUGÜNE

erdem açısından

Düşünce Tarihi

VARLIK YAYINLARI
Ankara Caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR : 28

Varlık Yayınları, sayı 1010
İstanbul'da Ekin Basımevi'nde basılmıştır
Ekim, 1963

ÖNCE

Okuldan erdem öğütleriyle çıktık. Yaşama kavgası bizleri erdemsizliklerle karşıladı. Çeşitli davranışlar, erdemin, okuldaki aydınlık anlamını gölgelemeye başlamıştı. İyi-yi kötüden kesinlikle ayırabileceğini sandığımız ölçüler yetmiyordu. Erdem bilgimizin iki kere ikinin dört ettiği kadar sağlam bir bilgi olmadığını, umutsuzluğa götüren bir duyguyla anlıyorduk. Erdem isteğimizin güdülerini, kazanmak zorunda bulunduğumuz yaşama kavgası içinde, yeniden çözmek zorundaydık. Güvendiğimiz erdemimizi, okuldakinden başka, ama okuldaki kadar aydınlık yeni bir anlama kavuşturmamız gerekirdi.

Neydi erdem... Önce bunu iyice bilmeliydik.

Sözlükleri açtık.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ü Erdem'i şöyle anımlıyordu: "Ahlâkın övdüğü iyilikçilik, merhamet, alçakgönüllülük, yiğitlik, doğruluk gibi vasıfların genel adı."

Şemsettin Sami'nin Kaamûs-u Türki'si Erdem'in Osmanlıca karşılığı olan Fazilet'in anlamlarını şöyle sıralıyordu: "Değer, kader, meziyet, hüner, mârifet, ilim, irfan, iyi ahlâk, ahlâkî hassa, iffet, ismet, nâmus."

M. Bahaettin'in Yeni Türkçe Lûgat'i de şöyle sıralamaktaydı: "İnsanda iyilik etmeye ve fenalıktan çekinmeye olan sâbit ve müstakar istidât, meyil ve kabiliyet; doğruluk, değer, meziyet, iffet ve ismet; yüksek hasletler."

İnönü (Türk) Ansiklopedisi de Erdem'i Ahlâk biliminin Nimetler, Görevler, Erdemler olmak üzere incelediği üç büyük ahlâk konusundan biri saymakta, şöyle demekteydi: "Erdemlere gelince; bunların da devirlere, devirlerin hâkim inançlarına göre Ahlâk sistemleri içinde saflarının ve mertebelerinin değiştiği görülür. Meselâ Antik devirde insan yapısı âhenkli olan bir ruha ve içgüdülere hâkim olan bir akla sâhibolduğu ve düzenli bir âlem olan Devlet çevresinde yaşadığı için, onun ana erdemleri (itidâl, hikmet, cesaret ve adâlet) dir. İnsanın, Allahın âlem plânında bir yaratığı ve yaratıcı olarak an-

layan Ortaçağ için en büyük erdem (Allahın irâdesine alçakgönüllülükle boyun eğmek) tir. Yeniçağ'da ise (Çalışkanlık) erdemi büyük önem kazanmaktadır."

Ahlâkın övdüğü bu niteliklerin (vasıfların) ölçüsü neydi?.. Örneğin ahlâk, doğru söylemeyi öğütlüyordu. En büyük ahlâkçılardan biri sayılan Kant "Yalan söylememelisin" kuralını koymuştu. Buna karşı Shopenhauer şöyle demekteydi: "Issız bir yolda gidiyorum, yanımda param var. Bakışını beğenmediğim bir adama rastlıyorum. Yoldaşlık ediyoruz. Adam bana param olup olmadığını soruyor. Kant'ın kuralına uyarak doğruyu söyleyip soyulayım mı?"

Yeniçağ'da Erdem sayılıp büyük önem kazandığı bildirilen çalışkanlık, ne türlü bir çalışkanlıktı?.. Görevini kötüye kullanarak çıkarını sağlayan çalışkan bir adamı erdemli mi sayacaktık?.. Bütün bu tanımlamalar, iyilikle kötülüğün gerçek anlamlarını bulmadan, sorunlarımızı çözemezdi.

Gözlerimizi Batı'ya çevirdik.

Erdem'i; Nouveau Larousse Illustré: Ahlâk enerjisi ve cesaret (Energie Morale, Courage), Littré'nin sözlüğü: Ahlâk gücü ve cesaret (Force morale, courage), A. Cuvillier'nin Felsefe sözlüğü: Bâzı ödevleri görmek ve iyilik yapmak hususunda devamlı anlıklık, Alexandre Handjéri'nin Fransızca, Arapça, Farsça ve Türkçe Sözlüğü: İyi bir sonuç meydana getiren nitelik, anlamlariyle tanımlıyorlardı.

Erdem (Vertu) kelimesi, Batı dillerine, İndo-Européen dil grubunun Erkek (Homme) anlamındaki Wir kelimesinden gelmişti. Erkek anlamındaki bu kelime, Sanskritçede Viráh, Lâtincede Vir, eski Almanların kullandıkları Gotik dilinde Wair olarak yazılıyor, söyleniyordu. Lâtinler, erkek anlamındaki bu Vir kelimesinden erdem anlamındaki Virtus kelimesini türetmişlerdi. Virtüs'ü erdem, güç, cesaret olmak üzere üç anlamda kullanıyorlardı. Lâtincenin Virtus'ü İspanyolcaya Virtud, İtalyancaya Virtu, Fransızcaya Vertu olarak geçmişti. Sonraları bu kelimeden erkekçe anlamına Viril, yüz kişiye komuta eden erdemli erkek anlamına Centumvir, üç erdemli erkeğin sözleşmesi anlamında Triumvirat, saklı güç anlamında Virtuel, büyük güç anlamında Virtuose, güçlenmek anlamında S'evertuer gibi birçok kelimeler türemişti.

Şuhalde, bir sözlük kelimesi olarak Erdem, Batı dillerinde:

1 — Güçlülüğü (Kuvvet),
2 — Mertliği (Erkekçelik, kendine karşınlık),
3 — Yürekliliği (Cesaret),
4 — Activité'yi (Bir sonuç meydana getirme) gerektiriyordu.

Erdem'in bu dört koşulu birbirlerine sıkıca bağlıydılar. Erdem; mertçe, yürekloe ve güçle meydana getirilen iyi bir sonuçta belirecekti.

Yeter miydi?

Önce bu güçlülük, ne türlü bir güçlülüktü? Kendi çıkarları için başkalarını ezenler de güçlüydüler. Bu mertlik, nasıl bir mertlikti? Kendi yararlarına iyi eğilimlerini susturanlar da kendilerine karşıydılar. Bu yürekdilik, ne biçim bir yürekliliktı? Apartmanın dördüncü katına tırmanan hırsız da yürekliydi. Hepsi de bir sonuç meydana getiriyorlardı. Ahlâkın övdüğü iyi bir sonuç hangi ölçülerle ölçülecekti? Ahlâkın anlamı çağlardan çağlara, toplumlardan toplumlara, aynı çağın aynıtoplumunda mahallelerden mahallelere değişiyordu.

Genel düşünceye göre adam öldürmek, kötü bir sonuç meydana getirmektir; savaşta adam öldürmek iyi bir sonuç meydana getirmektir. Bir genç kızın bir delikanlıya sevgi duyması Batı'da erdemlilik, Doğu'da erdemsizliktir. İspartalılar çocuklarını hırsızlığa alıştırmak için özel bir eğitimden geçirirlerdi. Eski Cermen topluluklarında, talana çıkan topluluk şefinin ardından gitmek istemeyenler erdemsiz sayılırlardı. Alaska'da hiç bir işe yaramayan kocamış ana babaları öldürmek çocuklar için en büyük erdemdir. Bir kadının mayo ile denize girmesi, aynı çağın aynı toplumunda, bir mahallede erdemlilik, bir mahallede erdemsizliktir.

Mandeville, Max Stirner gibi düşünürler bir çok Yunan Filozoflarına katılarak erdemin, herkesin üstünde birleştiği, genel bir anlamı bulunmadığını ileri sürmektedirler.

Çağımız düşüncelerinden biri de iyiliğin bir güçlü-güçsüz ikiliğine dayandığını, insanların birbirleriyle eşit oldukları gün hiç bir anlamı kalmayacağını savunmaktadır.

Çağımızda, Darwin'in açtığı çığır, güçlü olmayı, yaşama kavgasında başarılı olmayı en büyük erdem saymaktadır. Nietzsche de Üstün insan'ıyla bu düşünceyi desteklemektedir

Nietzsche'ye göre amaç, değer bulan insan değil, değer yaratıcısı olan insandır.

Bütün bunlar, bizi, erdem üstüne yeni bir araştırmaya zorladı. Düşünce zincirinin bütün halkalarını, ilk düşünen insandan günümüze kadar, kronolojik bir sıra içinde, birer birer, yeniden gözden geçirmek ve çağımıza uygun daha aydınlık bir erdem anlayışına varmak... Kendimizi kaptırdığımız zevk, böylesine bir zevktir.

Gözlerimizi dine, felsefeye, sanata çevirdik.

GÖK ÖLÇÜSÜ

I.

Ne dünyamızın gerçek yaşını, ne de içinde bulunduğumuz uzayın gerçek büyüklüğünü biliyoruz. Yakıştırmalara aldırmayın, elimizdeki bilgiler pek uzaklara gitmiyor. Şimdilik, sonsuzdanberi sonsuz bir uzay içinde dönüp durduğumuzu sanmak en doğrusu. Dünyamız, bugüne erişinceye kadar, her biri milyarlarca yıl süren kavurucu yazlar ve dondurucu kışlar geçirmiştir. İlk hayat belirtisi bu yazlardan kışlara ya da bu kışlardan yazlara geçerken gene milyarlarca yıl süren bahar çağlarında görülüyor. Bahar çağlarını kovalayan yazlar ya da kışlarda hayat yokolmuş, sonra, yeni baharlarda yeni belirtiler başlamıştır. Şimdi içinde yaşadığımız bir sonuncu baharda dır. Bu baharın da, hayatı yeniden yokedecek, bir kavurucu yaza mı ya da bir dondurucu kışa mı kaymakta olduğunu bilmiyoruz. Milyarlarca yıl sonra yaşayacak torunlarımızın bahtına ne çıkarsa artık.

Şuhalde hayal gücümüzü eski baharlarda yaşayan yaratıklara kadar gönderebiliriz. Nitekim, trilyonlarca yıl sonraki baharlarda yaşayacak olanlar da bizleri böylece düşüneceklerdir. Bizler eski baharlarda yaşayanların torunları olmadığımız gibi sonraki baharlarda yaşayacaklar da bizim torunlarımız olmayacaktır. Dünya üstündeki hayat ışığı şimdiyedek kimbilir kaç kez parladı, kimbilir daha da kaç kez parlayacak. Bunu da bilmediğimiz için sonsuzdanberi ve sonsuza kadar sanmak en doğrusudur şimdilik.

Bilgimiz kendi baharımıza özgüdür. Bu bilgiyi kil, arduvaz, kireçtaşı ve kumtaşını konuşturarak elde ettik. Bilgimiz bunlarda kalan izlerle sınırlıdır. Ya baharımızın bilmediğimiz uzaklıklarında iz bırakmayan yaratıklar da yaşamışlarsa?.. Bunu bir an düşündükten sonra, şimdilik üstünde durmayıp, gene sevgili izlerimize dönmek zorundayız.

Bilginlerimiz hayat ışığının güneşle aydınlanan az tuzlu sulardaki çamur ya da kumda başladığını söylüyorlar. Ellerinde pek sağlam kanıtları yok. Ama ilk canlıların su akrepleri olduğu biliniyor. Çamurdaki ilk kımıltının kökleşip tutunmak

eğilimi içinde deriye ve kabuğa kavuştuğu sanılmaktadır. İşte baharımızın Atası bu ilk kımıltının torunlarıyız biz. Günümüzden kırk milyon yıl önce de dünyamızın üstünde insana pek benzeyen yaratıkların yaşamaya başladığı bilinmektedir. İlk düşünce belirtisi de günümüzden yüzbin yıl önce başlamıştır. Bu, bir yumruk taşıdır. Yüzbin yıl önce yaşayan, insana pek benzeyen yaratık bu yumruk taşını düşmanının kafasına indirmek için yontmuştur. Bizlerin tıpkısı olan ilk insanlarsa otuzbin yıl önce yaşamaya başlamışlardır. Bunların ilk kalıntıları Fransada Cro-Magnon ve İspanyada Grimaldi mağaralarında bulunmuştur. İşte ne olduysa bu otuzbin yıl içinde olmuştur.

Bir yanda sonsuzdan gelip sonsuza giden sonsuz bir uzay, öteki yanda düşünen yepyeni bir yaratık, insan... Bir yirminci yüzyıl düşünürü, Félicien Challaye, din duygusunu bu sonlu varlıkla sonsuz varlık arasında kurulan bağda bulmaktadır. Félicien Challaye'a göre sonlu ve kutsal olmayan varlık, sonsuz ve kutsal varlıkla karşılaşınca kendinden geçer. Gök ölçüsü, bu kendinden geçiş hâlinin sonucudur.

Challaye gök ölçüsünün hikâyesini, kendi açısından, şöyle anlatmaktadır: İlk insanlar, kendi kişiliklerinin dışındaki yaygın gücü (Mana) kavradıkları anda sonsuz'u duymuşlardır. Ben varım. Varlığa katılıyorum. Ne yalnız anam babam, büyük anamla büyük babam, atalarım, ne de bütün insanlık ve bütün hayvanlık beni var edemezdi. Evrenin bütün güçleri bende toplanıyor. Bir güneş, bir samanyolu, bir evden olmasaydı ben de var olamazdım. Ben, evrensel hayatın ürünüyüm. Varlığımın derinliğinde varlık'ı buluyorum. Bu varlık, benim dar kişiliğimi her yandan sarmakta ve onu aşmaktadır. Bu varlık sonsuzdanberi benden önce gelmekteydi, sınırsız akışı boyunca sonsuza kadar benden sonra gidecektir. İşte bu, *sonsuz varlık*'tır.

Sonlu varlığın, kendisinden çıkmış olduğu sonsuz varlığa bağlılık duyması, onun önünde eğilip ona tapması, onu evlâtça bir sevgiyle sevmesi, onda evrensel hayatın bütün yönlerini bulması akla uygundur. Bu akla uygunluk ve sevgi, gök ölçüsünün temelidir.

Sonlu varlığın sonsuzluk duygusuna erişmesi şöyle olmuştur: İlk eğilim, karşılandığı zaman sevinç, karşılanmadığı zaman acı veren bir duygudur. (Haz ve elem). Bu eğilim zekâ-

nın işe karışmasıyla ruhselleşir, toplumun etkisiyle de sosyalleşir. Bu sevinç ve acı eğilimi korunma içgüdüsünün sonucudur. Korunma içgüdüsü insanı yalnız bütün hayatı boyunca gözetmekle kalmaz, ölümle yokoluş düşüncesinden ötürü acı çekmesine de engel olur. İnsan, bu yokoluş düşüncesini sevimsiz, aşağılatıcı bularak reddeder. Korunma içgüdüsü, yokoluş düşüncesinin doğurduğu sonsuzlukla sonluyu bağdaştırmaya çabalar. İnsanın doğal eğilimlerinden bir başkası da, merak eğilimi, bu çabayı destekler. Evreni tanımak, onun köklerine ve derinliklerine inebilmek bu merak eğiliminin karşılanması zorunluğundan doğmuştur. İnsanın üçüncü bir doğal eğilimi olan sevgi (Sempati) de ilk iki eğilimin işlerini tamamlamaktadır. Sevgi, sonlu varlıklardan aşarak sonsuz varlığa yönelmiştir, (Mistisizme). Din, bu üç doğal eğilimin, korunma içgüdüsünün, merakın ve sevginin zekâyla ruhselleşmesinden ve toplumla sosyalleşmesinden doğmuştur.

Félicien Challaye din düşüncesinin gelişimini de şöyle sıralamaktadır:

1 — İnsan, önce, kendi kişiliğinin dışında her yönde belirmiş bulunan yaygın bir güç gördü. Bu güç, hem maddede hem ruhta beliriyordu. İlkel insanlar bu güce Mana adını taktılar. Mana düşüncesine bütün dinlerde çeşitli semboller hâlinde rastlanmaktadır. En ileri felsefelerde bile çıkış noktası hep bu ilkel Mana düşüncesidir.

2 — Totem'e olan inanç bu Mana düşüncesinden çıkmıştır. Totem, Mananın cisimleşmesidir. Bir klanın insanları belli bir hayvan ya da bitki çeşidini en çok Mana toplayıcı saymışlar ve onu kutsal görmüşlerdir.

3 — İnsan kendi canını düşününce Manayı kişileştirmiştir. Bundan da ölümden sonra yaşama düşüncesi doğmuş, ölümden sonra yaşama düşüncesi ölülere tapınmaya yol açmıştır.

4 — Mananın kişileştirilmesi Canlıcılık (Animizm)'ı meydana getirmiştir. Canlıcılık, doğada insanın ruhuna benzer ruhlar bulunduğuna inanmaktır. Önceleri Fetişizm adıyla adlandırılan Animizmin büyücülüğe yol açması kolaylıkla anlaşılır bir olaydır.

5 — İnsan Mana'da bir düzen ilkesi bulduğu zaman dine töresel kaygılar girmiş demektir. Erdem, bu düzeni sağlamak için gereklidir.

6 — İnsan Mana'yı kişileştirince artık onu her baktığı yerde görmeye başlamıştır. Bunun sonucu da elbette çoktanrıcılık olacaktı.

7 — Soyutlamadaki ve tek olan evrenin açıklanışındaki ilerleme bu çoktanrıları tek Tanrıda birleştirmeye yol açmıştır. Bu birleştirme önce bir hiyerarşiden (Tanrıları sıralayarak en büyüğünü bulmaktan) geçerek evrenin tek ve biricik Tanrısına varmıştır.

8 — Budizm'de olduğu gibi din düşüncesinde bir adım daha ilerleme, engin evrenin varlığını anlamak ve açıklamak için Tanrı düşüncesinin gerekmediğini, bu anlama ve açıklamanın Tanrısız da yapılabileceğini ileri sürer.

Kurban, dua, yasalara saygı, erdem, bayram, efsâneler ve kendinden geçiş hâli en ilkel totemizmden çok gelişmiş dinlere kadar bütün dinlerin ortak temalarıdır.

II.

Mutluluğunu sağlamak için çabalayan insan, epeyce uzun bir Tarih süresi sonunda, kendini rahat ettirecek, mutlu kılacak yeni bir ölçü buldu. Bu ölçü, Gök ölçüsüdür. Gerçekte bu ölçü önce yerden başladı, sonra göğe çıktı. Bilimsel açıdan ele alınınca hikâyesi bir hayli ilgiyericidir. Bu ölçü, insanın çevresini sarıp onu ürküten gizlilikleri açıklıyor, karanlıkları aydınlatıyor, ona güven veriyor, geleceğine umutla bakmasını sağlıyordu. Hele, insanlığın en büyük korkusu olan ölüm korkusunu karşılaması bu ölçüyü büsbütün vazgeçilmez kılmıştı. Ölçü, karanlıkları olduğu kadar aydınlıkları da düzenliyor, hemen her alanda yararlı oluyordu. İnsanlar birbirleriyle olan anlaşmazlıklarını bile bu ölçüye vurarak çözmeye başlamışlardı. Toplumlar, bu ölçüye sığınarak birleşmeye çalışıyorlardı. İnsan yapısı bu ölçüyü de parçalayıp çeşitli yönlere sürüklemese, bu çeşitli yönler arasında uçurumlar açmasaydı bütün insanlık bu tek ölçü altında birleşebilecekti. Ölçü, gerçekte, insan yapısını çeşitli açılardan kavraması bakımından, çok güçlü bir ölçüydü.

Fransız düşünürü Auguste Comte (1798 - 1857) bu ölçüye, insanlığın açıklama gereksemesi (İhtiyacı) açısından bakmak-

tadır. Üç hal kanunu'nun, insanlığın birbiri ardınca geçirdiği üç hale bakış açısı budur:

1 — Auguste Comte'a göre insanlık önce Teolojik hal içindeydi. Evren, insan iradesinin tıpkısı iradelerle yönetilmektedir. İnsan düşüncesinin ilk vardığı açıklama budur. Oysa bu ilk düşünce de üç basamaklıdır, yavaş yavaş gelişmiştir. Birinci basamakta insan, çevresindeki eşyayı tıpkı kendisi gibi canlı, akıllı olarak düşünmüştür (Fetişizm). İkinci basamakta insan düşüncesi, çevresindeki olayların görünmez varlıklarca yönetildiği inancına yönelmiştir (Çoktanrıcılık - Politeism). Üçüncü basamakta bu görünmez varlıkların tek ve büyük bir iradenin yönetimi altında bulunduğu inancına varılmıştır (Tektanrıcılık - Monoteism).

2 — İnsanlığın bu halini Metafizik hal kovalamıştır. İnsanlık bir süre sonunda Teolojik halden Metafizik hale geçmiştir. Metafizik hal, bir soyutlama (Tecrit) halidir. Evreni yöneten artık insana benzeyen bir varlık değil, soyut bir güçtür, soyut bir ilkedir. Oysa bu halde de insan, soyutladığı nitelikleri, soyut iyiliği, soyut güzelliği, soyut tamlığı (mükemmelliği) gerçek varlıklar saymaktadır.

3 — İnsanlığın üçüncü halinde, Metafizik hal yerini Pozitif hale (Olumlu hal, müspet hal) bırakmıştır. Bu hal, Ortaçağın sona ermesiyle başlar. Yeniçağ düşüncesi artık olayları başka olaylarla açıklamaktadır. Bilimsel ilerlemeler, bu hale gelinceye kadar nedeni bilinemeyen bir çok olayları, bilim kanunlarıyla açıklamaya başlamıştır. Başka bir deyişle önce Teolojik açıklama, sonra Metafizik açıklama yerini Pozitif açıklamaya bırakmıştır.

Başka bir Fransız düşünürü, Henri Bergson (1859 - 1941) da gök ölçüsü gereksemesinin kaynağını yaşanılan hayatın içinde bulmaktadır. Bergson, Töreyle Dinin iki kaynağı (Les deux Sources de la Morale et de la Religion) adlı ünlü yapıtında bu konuyu derinlemesine inceleyerek şu sonuca varıyor: İnsan, düşünmeden önce yaşamak zorundadır Toplumsallık eğilimi (İçtimâilik meyli), insanın yaşama zorunluğunun sonucudur. Toplum nasıl insan içinse insan da öylece toplum içindir. Toplumunsa bir takım gerekleri vardır, işte bu gerekler insanı töreye ve dine zorlar. Hayvan toplumlarında örneğin bir arının toplumunu unutarak sadece kendi isteklerinin peşinden gitmeye başladığını düşünelim. Bilinçsiz içgüdüsü bu haylaz

arıyı toplum yükümüne (mükellefiyetine) çağıracaktır, çünkü arılar yükümlü olmazlarsa kovan yaşayamaz. İnsan toplumlarında da bu yüküm insanı ödevine iter. Toplumsallık, insan varlığının en büyük parçasıdır. Suçunu sadece kendisi bilen, cezadan yakayı kurtaran bir kaatilin çektiği vicdan acısı, insanın kendi varlığına, kendi benliğine dönmek isteyişidir. Suçunu açıklarsa vicdan acısından kurtulacaktır, çünkü ödevini yerine getirmiş, benliğinin büyük parçası olan topluma dönmüştür. Toplum alışkanlığından doğan, içgüdülerin zorladığı bu ödevseverlik insanı töreye ve dine götürür. Bu ödevseverlik, törenin ve dinin birinci kaynağıdır. Bu ödevseverlik iyice deşilirse insanların korunma içgüdüsüne dayandığı görülür. İnsan, açıkçası, bu görevseverliğiyle kendisini korumakta, yaşama zorunluğuna uymaktadır. Bu kaynak, kişinin iradesini iten bir kaynaktır. Bu kaynaktan gelen din ve töre, insanı koruyan bir din ve töredir.

Din ve törenin ikinci kaynağı, insan heyecanıdır. Toplumsal insan bir taklit, bir benzeme gereksemesi içindedir. İnsan yapısı, örnek almak, benzemek eğilimini taşır. Bu ikinci kaynaktan çıkan din ve töre, model olarak alınan kişiliğin yarattığı heyecanı yaşamak ve taklit etmekle gerçekleşir. Toplum, kişiyi, toplumca beğenilenleri taklide çağırır. Bu kaynak, birinci kaynak gibi kişinin iradesini iten bir kaynak değil, tersine, çeken, çağıran bir kaynaktır. Bu, heyecandan doğan taklitçilik kaynağı iyice deşilirse insanların yaratma içgüdüsüne dayandığı görülür. İnsan, açıkçası, bu taklitçiliğiyle, gene yaşama zorunluğunun sonucu olan yaratma gereksemesini karşılamaktadır. Bu kaynaktan gelen din ve töre, insanın yaratma gereksemesini karşılayan bir din ve töredir.

Bu iki çeşit din ve töre ayrı nitelikler, ayrı özellikler taşımaktadırlar. Birinci kaynaktan (Alışkanlıktan, korunma içgüdüsünün sonucu olan görevseverlikten gelen) din ve töre statiktir, toplumsaldır, tutucudur, eskiye bağlıdır, kollektiftir. İkinci kaynaktan (Heyecandan, yaratma içgüdüsünün sonucu olan taklitçilikten gelen) din ve töre dinamiktir, bireyseldir, eskiyi aşıcıdır, ileriye götürücüdür, kişiseldir.

Bergson, ünlü yapıtının ikinci bölümünde, gök ölçüsünün asıl gereği olan ölüm korkusu üstüne şunları söylemektedir: Hayvanlar öleceklerini bilmezler, öleceğini bilmek insancadır. İnsandan başka bütün canlılar, doğanın (Tabiatın) istemiş ol-

duğu gibi, hayat hamlesine uymaktadırlar. İnsanın öleceğini bilmek düşüncesiyse, doğanın verdiği zekâyla elde edildiği halde doğanın karşısına dikilmekte, insanın hayat hamlesini yavaşlatmaktadır. Öleceğini bilmek düşüncesi umut kırıcı bir düşüncedir. İnsan öleceği günü de bilseydi, bu düşünce, daha da umut kırıcı olurdu. Ölüm olayı bir anda meydana gelecektir, oysa her an meydana gelmediği görüldüğüne göre sürekli olarak tekrarlanan bu deney insanda belirsiz bir kuşku yaratmakta, ölüm düşüncesiyle erişilen kesinliğin etkilerini hafifletmektedir. Bu hafifleme olmasaydı insanın hayat hamlesi büsbütün kırılırdı. Ölmek kesinliğinin, yaşamayı düşünmek için yaratılan canlılar dünyasında, insan düşünce ve anlayışıyla belirmesi, doğanın niyetine açıkça karşıdır. Doğa, böylelikle, kendi yoluna konulan engel üstünde sendelemektedir. İşte bu sendeleyiş onu yeniden doğrulmaya, ölümün kaçınılmazlığı düşüncesine karşı yaşamanın ölümden sonra da süreceği düşüncesini koymaya zorluyor. Doğa, düşüncenin yerleştiği zekâ alanına bu hayali atmakla, her şeyi yerli yerine koymuş olmaktadır. Bu hayalin ölüm düşüncesinin kötü etkilerini önleyebilmesi, kendisini uçuruma kaymaktan alıkoyan doğanın dengesini gösterir. O halde bize dinin kaynaklarını belirten hayal ve düşüncelerin özel bir oyunu karşısında bulunuyoruz. Bu açıdan bakılınca din, zekânın ölümü kaçınılmaz olarak düşünmesine karşı doğanın savunucu bir tepkisi olmaktadır.

Bu tepki, kişi kadar, toplumla da ilgilidir. Toplum, kişisel emekten yararlanır. Kişinin hamlesi yavaşlamamalıdır ki toplumun hamlesi de yavaşlamasın. Bundan başka uygarlıkta ilerlemiş toplumlar sırtlarını sürekli kanunlara, sürekli kuruluşlara (müesseselere), zamana bile meydan okuyan anıtlara dayarlar. İlkel toplumlarsa sadece kişilerden kuruludur. Onları kuran kişilerin sürekliliğine inanılmazsa etkileri de kalmaz. Şuhalde ölülerin de dirilerle birlikte bulunması gerekmektedir. Bunun sonu atalara tapma olacaktır. O zaman da ölüler Tanrılara yaklaşacaktır. Bunun için de Tanrıların hiç olmazsa anılar hâlinde varolması, bir din bulunması, düşüncenin mitoloji'ye doğru yönelmesi gerekecektir. Zekâ, çıkış noktasında, ölüleri, iyilik ya da kötülük yapabildikleri bir toplumda dirilere karışmış olarak düşünmek zorundadır.

III.

İlk insan, soğumuş lâv kayalarının üstüne dikilip çevresine bakındığı zaman iki şey gördü: Kendisinden aşağıda olanlarla kendisinden yukarıda olanlar... Kendisinden aşağıda olanlara aldırmadı ama kendisinden yukarıda olanlardan ürktü. Kendisinden yukarıda olanların en üstünde gök vardı. Artık, yüzyıllar boyunca korkacaktı bu gökten, saygı duyacaktı bu göğe. Öylesine bir korku, öylesine bir saygıydıki bu, gelecek kuşakların en akıllıları bile kendilerini bundan kurtaramayacaklardı. Milyonlarca yıl yücelik, tanrılık, güçlülük ölçüsünü mâvi ellerinde tutacaktı gök.

Örneğin Platon'a bakalım. Platon, o şiirli düşüncesinde (İdealisme) bile gök ölçüsünden ayıramıyor kendini: En tam biçim yuvarlaktır. (Çünkü gök yuvarlaktır). İnsan aklını barındıran kafa yuvarlaktır. (Çünkü gök yuvarlaktır). İnsanı yöneten kafa, insan yapısının en üstüne oturtulmuştur. (Çünkü göğe yakın olmalıdır). Yaratılış yukardan başladı, önce yıldızlar yaratıldı. (Çünkü yıldızlar göktedir). İdeler yükseldikçe tamlaşır, bütün sistemi kuşatan ide, iyi'nin idesi, en tepededir. (Çünkü gök en tepededir).

Bir onsekizinci yüzyıl düşünürü, Volney (Constantin-François de Chasseboeuf, Comte de 1757 - 1820), gök ölçüsünün hikâyesini kendi açısından, şöyle anlatıyor: İlk insanların hiç bir düşünceleri yoktu. Önce kollarını, bacaklarını kullanmasını öğrendiler. Gittikçe, babalarının deneylerinden yararlanarak geliştiler. Yaşama araçlarını sağlama bağladıkça zekâları, ilkel gereksemeler (ihtiyaçlar) zincirinden kurtularak dolayısıyla anlamalara, sonuç çıkarmalara (İstidlâllere) yöneldi. İnsan zekâsı, giderek, soyut ilgileri kavramak gücünü de kazandı. Yeryüzünde kendilerinden başka bir çok varlıklar kaynaşıyordu, bu varlıkların çoğu karşı gelinmez nitelikte güçlüydüler. Ateş yakıyor, gök gürlemesi ürkütüyor, su boğuyor, yel sürüklüyordu. Uzun yıllar bu etkilerin nedenlerini düşünmeden katlandılar. Bütün bunların neden böyle olduklarını anlamak isteyen ilk insan şaşkına döndü. Sonra, şöyle düşünmeye başladı:

1 — Onlar kendisinden güçlü, kendisine üstündüler. Tan-

rılık düşüncesinin temeli budur. Kimileri acı, kimileri tatlı etkiler uyandırmaktadırlar. Acıyla etkileyenlerden korkuyor, onlardan uzaklaşmak istiyordu. Tatlıyla etkileyenlere umud bağlıyor, onlara yaklaşmak istiyordu. İşte korku ve umud, gök ölçüsünün bu ilk ilkeleri, böylece doğdular. Kendisi nasıl bir başkasını itmek isteyince itebiliyorsa onlar da yakmak isteyince yakabiliyorlardı. Şuhalde onlarda da kendisininki gibi bir irade, bir zekâ olmalıydı. İşte Tanrılık irade, Tanrılık zekâ düşüncesi böyle başladı. Kendisine kötülük etmek isteyen bir soydaşının önünde nasıl alçalıyor, ona nasıl yalvarıyorsa ötekilerinin önünde de alçalabilir, onlara da yalvarabilirdi. İşte ilk yere kapanış, ilk dua. Yoluna engel olan dağa yer değiştirmesi için yalvarırken onu düşüncesinde varlıklaştırdığının, ilk düşünce varlıklarını yaratmaya başladığının farkında bile değildi. Kendisinden güçlü, kendisine üstün olan bu düşünce varlıkları pek çoktular ,şuhalde evren sayısız Tanrılarla doluydu (Politeisme). Bunların kimisi iyilik ediyordu, kimisi kötülük. İyilikle kötülük, iyilikçi ruhlarla kötülükçü ruhlar, bir çok din sistemlerine yerleşen iyilikçi Tanrılarla kötülükçü Tanrılar böylece doğdular. İşte ilk insanların dini böyle başladı. (İlk sistem: Fizik güçlere tapmak).

2 — Yeryüzünde ve insan düşüncesinde başlayan bütün bu ilk ilkeler (Üstünlük, korku ve umud, üstün irade ve üstün zekâ, güçlünün önünde eğiliş, yalvarış, düşünce varlıkları, bu varlıkların çokluğu, iyilikçi ya da kötülükçü varlıklar) insanların tarım gereksemeleri içinde göğe yöneldiler. Tarım, toplulukla yaşamaya başlayan insanlar için bir zorunluktu. Tarımı başarmak içinse göğün gözetlenmesi gerekiyordu. Toprağın gökle ilgisi belirmeye başlamıştı. Bir yıldız kümesinin görünmesi, en yüksek yerine varması ve batmasıyla bir bitkinin gövermesi, büyümesi ve kuruması arasındaki ilgi, olanca açıklığıyla insanların gözüne çarpıyordu. Şuhalde yeryüzünü yıldızlar, bu gök varlıkları, yönetiyorlardı. Onbeş bin yıl önce Mısır'da yaşayanlar yıldızlara tapmaya başladılar. Bunlar, Nil nehrinin yukarı kıyılarında yaşayan zenci ırktan ilkel topluluklardı. (İkinci sistem: Yıldızlara tapmak).

3 — İnsan bu yıldızlara birer ad takma gereğini duyunca bunlara yeryüzü adlarını yakıştırmaya başladı. Tebli Habeş,

ırmağın taşması sırasında görünen yıldızlara taşma yıldızları, sapan sürme sırasında görünen yıldızlara öküz ya da boğa yıldızları, arslanların susuzluktan çölleri bırakıp ırmak boylarına geldiği sırada görünen yıldızlara arslan yıldızları, kuzuların ya da oğlakların doğduğu zaman görünen yıldızlara kuzu ya da oğlak yıldızları adını veriyordu. Bu benzetmeler sayısızdı. Artık kuzu, kış mevsiminin kötülük eden ecinnisinden gökleri temizliyor, boğa yeryüzüne bereket tohumları saçıyordu. İnsan dili böylelikle mecazlara alışıyor, gittikçe zenginleşiyordu. Artık insan göğün boğasından (Boğa adını verdiği yıldızlardan) beklediği gücü, yeryüzündeki boğadan da bekler olmuştu. Yerden göğe çıkan mecazlar böylelikle gene yeryüzüne indiler. Bir takım yanlış kıyaslamalar başladı. Öküz, balık ve daha bir sürü şey kutsallaştı. (Üçüncü sistem: Putlara tapmak).

4 — Kıyaslamalar insanları maddi anlamlardan manevî anlamlara geçirdiler. İyilik getiren Tanrılara bilgi, temizlik, erdem melekleri; kötülük getiren Tanrılara da cahillik, günah, kabahat zebanileri denilmeye başlandı. Tanrıların özleri birbirlerine uymadığından tapınma ikiye bölündü. İyi Tanrılara yapılan sevgi ve sevinç tapınmasıydı, kötü Tanrılara yapılan korku ve ıztırap tapınmasıydı. (Dördüncü sistem: Karşıt ilkelere tapınmak).

5 — Yolculuktan dönen Fenike gemicileri Okyanusun öbür ucundaki ölümsüz bahar ülkelerini, kuzey bölgelerinin ölümsüz gecelerini anlata anlata bitiremiyorlardı. İşte cennet ve cehennem düşünceleri bu hikâyelerden doğdu. Yüzyıllardanberi öldükten sonra ne olacağını kendi kendine soran insan, bu yerlerde yaşayabilmek düşüncesinden hoşlanıyordu. Böylelikle sevgili ölülerini barındıracak bir yer de bulmuş oluyordu. Sonsuz bahar ülkesi çekiyor, sonsuz karanlık ülkesi korkutuyordu. Şuhalde iyiler birinciye, kötüler ikinciye gitmeliydiler. Bundan da Tanrı tüzesinin (adâletinin) insanların tüzelerindeki yanlışları düzelttiği düşüncesi doğdu. (Beşinci sistem: Mistiklik, büyük Yargıca tapmak).

6 — İnsanlar giderek üstünde yaşadıkları yeryüzünü tanımaya başladılar. Dünyanın çapı ölçüldü. Bu çap bir kocaman pergel gibi göklere açılarak göklerin akıllar durdurucu, sonsuz yörüngeleri hesaplandı. Dünyanın evren içindeki küçüklüğü meydana çıktı. Tanrı düşüncesi önce dünyadan, sonra güneş-

ten koparak bütün evrene yayıldı. Evren-Tanrı. neden'le sonucu, etkenle edilgeni, güdücü ilkeyle güdülen şeyi kendinde toplayan çok daha büyük, çok daha yaygın bir varlık olmalıydı. (Altıncı sistem: Evrene tapmak).

7 — Sonraları etkenle edilgeni, nedenle sonucu, güdücüyle güdüleni tek varlıkta birleştirmeyi doğru bulmayarak bunları birbirlerinden ayırdılar. Her türlü kıyaslamaları ancak kendi varlıklarına bakarak yapabildikleri için evrenin güdücü ilkesine can, akıl, ruh adını verdiler. Tanrı da, evrenin kocaman gövdesini hareket ettiren, bütün varlıklara dağılmış Yaşama Ruhu oldu. Her varlık, büyük varlığın bir parçasını taşımaktaydı. Bu parça ateş ya da tözdü. (Yedinci sistem: Evrenin ruhunu tapmak).

8 Matematik ve Fizik gelişiyordu ama insanların büyük çoğunluğu bilgisizdi. Bu yüzdendir ki bilginin getirdiği bilimsel deyişler, çoğunluğun elinde bayağılaşıveriyordu. Böylelikle evrenin herhangi bir makineden başka bir şey olmadığı ileri sürüldü. Bir makine de kendi kendine yapılamıyacağına göre herhalde bunun bir işçisi olmalıydı. (Sekizinci sistem: Büyük işçiye tapmak).

Volney'e göre bütün bu basamaklardan eski Mısır'da çıkılmış, sonraları yeryüzünde tekrarlanmış bütün şeyler eskiden Nil kıyılarında da olmuştur. Volney, gök ölçüsünün doğum yeri olarak yüzelli yüzyıl önceki Mısır topraklarını görmektedir. Volney'e göre bütün din sistemleri, eski Mısır'ın güneşe tapmakla başlayan fizik güçlere tapmak sisteminden çıkmıştır. Hindlilerin Chris-na'sı (Krişna), Hristiyanların Chris-tos'u (Hristos) hep eski Mısırlıların güneşe taktıkları koruyucu anlamındaki Chris sözcüğünden gelmedir. Ayrıca eski Mısırlılar güneşe Yês de diyorlardı ki Lâtinceleşmiş Yês-us ya da Jésus adının kaynağı budur. Eski Yunanlılar bu adı Tanrı Baküs'e de vermişlerdi. Bilindiği gibi Tanrı Baküs de, Meryem'den babasız olarak doğan İsâ'ya örnek olarak Minerva'dan babasız olarak doğmuştu.

IV.

Üstün güçlerle çevrili olduklarını gören, bu üstün güçler-

den korkan ilk insan toplulukları koruyucularını çevrelerinde aradılar. Bu koruyucu çok zaman bir hayvan, kimi topluluklarda bir bitki, pek az rastlanmakla beraber kimi topluluklarda da deniz ya da yıldız oldu. Bu koruyucunun adına Totem dendi. İnsan denilen yaratığın ilk dini Totem dinidir. Artık her topluluğun (Klân'ın) kendisini koruyan bir Totemi vardı. Yüzyıllar böylece geçti. İnsanlar bir hayli mutluydular. Tanrıları yanıbaşlarındaydı ve onları koruyup gözetiyordu. Totem çağından sonra Tanrı insanlardan gittikçe uzaklaşacak, bir daha bu kadar yakınlarına sokulmayacaktı. Totemin ana düşüncesi, bir Melânezya deyimi olan Mana'dır. Mana, her yere dağılabilen bir bakıma tapan insanların kendisinde de bulunan yaygın ve kutsal bir güçtür.

Gün geldi, insanlar Totem'le yetinemez oldular. Çevrelerinde gözleriyle görmedikleri bir takım yaşayan ruhlar düşünmeye başladılar. Ölülerinin de yaşamakta devam ettikleri düşüncesi kafalarını kurcalıyordu. Canlıcılık diye çevirebileceğimiz bu Animizm, insanların ikinci dinidir. Görünmez ruhlar, yaşayan ölüler elbette büyücülüğü doğuracaktı. Bunun içindir ki nerede Animizme rastlarsak yanıbaşında büyücülüğü de buluyoruz. Totemizmin temel düşünceleri (Mana, Tabu, yarı insan yarı hayvan atalar) Animizm'de de devam etmektedir. İlk dinin bu ilk ilkeleri en gelişmiş Tektanrıcı dinlerde bile devam edecektir. Animizme önceleri Fetişizm deniyordu. Bu sözü zencilerin perili ve büyülü nesnelerine bakarak Portekiz'li gemiciler yakıştırmışlardı. Feitiçio, Portekiz dilinde büyülü nesne demektir.

Bütün güzel san'atların kökünde Animist büyücülüğün izleri vardır. İlk insanların erdemleri de Toteme tapmaları, Totemin isteğine aykırı davranışta bulunmamalarında belirmektedir. Klan'ın Toteme saygı duyan üyeleri erdemlidirler. İnsanın çevresinde korkulacak, tapılacak bu kadar çeşitli güçler, ruhlar, yaşayan ölüler bulunması elbette Çoktanrıcılığı doğuracaktı. Çok sayıdaki Tanrılara ilkin Mısır'da rastlıyoruz. Eski Mısır Çoktanrıcılığı açıkça Totemizm ve Animizmin kalıntılarına dayanmaktadır. Mana Tabu, ölümden sonra yaşama düşünceleri, Çoktanrıcılıkta devam ediyor. İyi ruhlar iyi Tanrıları, kötü ruhlar da kötü Tanrıları meydana getirmiştir. Çoktanrıcılığın Totemizmden doğduğuna başka bir neden de her Klan'ın ayrı bir Totemi olduğu gibi eski Mısır'da yaşayan

her topluluğun da ayrı bir tanrısı bulunmasıdır. Bu yerli Tanrılar bağlı oldukları topluluğun öbür topluluklar üstündeki etkilerine göre öne geçmişler ya da geride kalmışlardır. Mısır Çoktanrıcılığının en önemli üçgeni karısı İzis ve oğlu Honus'la birlikte Tanrı Oziris üçgenidir. Eski Mısır Çoktanrıları üçlü, sekizli, dokuzlu guruplar halinde toplanmaktadırlar. Bu güçlü Tanrıların yanında akıl da işlemektedir. Eski Mısır Edebiyatında ölen bir kadının yaşayan kocasına gönderdiği şöyle bir mektup vardır: "Ey benim arkadaşım, benim kocam. Hiçbir zaman yemekten, içmekten, sarhoş olmaktan, kadınlarla sevişmenin zevkini tatmaktan ve şenlikler yapmaktan geri kalma. Gündüzün de, geceleyin de kendini her türlü zevke terket. Kalbinde kaygıların yer etmesine sakın meydan verme. Çünkü Batı ülkesinde uyku ile karanlık hüküm sürmektedir. Burası öyle bir ülkedir ki içinde bulunanlar hiçbir zaman dışarıya çıkamıyacaklardır. Uyumaktadırlar ve artık hiç uyanmıyacaklardır. Burada hüküm süren Tanrının adı tam bir sönmedir."

Gök ölçüsü araştırısında eski Mısır'ın çok önemli bir yeri vardır. Şimdilik gözlerinizi ilk kutsal din kitabını yakalamak üzere bir başka ülkeye, Hindistan'a çevirmekle beraber ilerde gene Mısır'a dönmek zorunda kalacağız.

İlk din kitabı İsa'dan önce 2000 yılında Hindistan'da tertiplenmiştir. Bu kutsal kitap Vedizm dininin kitabı olan Rig-Veda'dır. Veda'ların ilk şarkıları büyücülük şarkılarıdır. Bunlarda henüz büyük Tanrıların adları geçmemektedir. Boğazköy kazılarında bulunan çok önemli bir antlaşma Vedizm'in kaynaklarını başka ülkelere çekmektedir. Bu antlaşma İsa'dan önce 14. Yüzyılda Hitit'lerle Mitanni'ler arasında yapılmıştı. Antlaşmada adı geçen Tanrılar (İndra, Mithra, Varuna) sonradan Vedizm'in büyük Tanrıları olmuşlardır. İsa'dan önce 1000 yıllarında tertiplenen Vedizm şarkıları artık bu tanrıların sözünü etmektedirler.

Veda'ların en büyük Tanrısı İndra'dır. İndra bir doğa Tanrısıdır, savaşçıdır da. Oysa onun karşısına bir akıl Tanrısı dikmek gerekiyordu. Bu akıl Tanrısı da Varuna'dır. Varuna evrensel düzeni sağlıyor, erdemi gerçekleştiriyordu. Tam bir Gök Tanrısı, yıldızlı göğün tanrısıydı. (Varuna sözcüğünü ses bakımından, gök anlamına gelen Uranus ve eski İran'ın büyük Tanrısı Ahura'yla karşılaştırınız). Bunların yanında başka bir

gök Tanrısı, güneşli gündüz göğünün Tanrısı Mithra yer almaktadır. Mithra bir hukuk Tanrısıdır, insanlar arasındaki tüzeyi sağlamaktadır. Veda şarkılarına göre Varuna'yla Mithra'nın anaları Aditi'dir. Aditi evrendeki bütün varlıkların ortak özü sayılmakta ve Totemizmin Mana'sının yerini tutmaktadır. Veda'larda eski Yunan'ın Zeus Pater'nin karşılığı olarak Diyaus Pitar'ı vardır. Bu Tanrılar gittikçe önemlerini kaybedecekler ve yerlerini Kurban Tanrılarına bırakacaklardır. Çünkü Vedizme göre Tanrıları yaratanlar kurbanlardır, bir başka deyişle varlığı yaratan eylemdir. (Existentialism'i hatırlayınız).

Vedizm'de erdem kurban yolu ile elde edilir. Kurbanlar Tanrıları yaratırlar, Tanrılar da insanları iyiliğe ve güvenliğe ulaştırırlar. Bu sistemde Gök ölçüsünün dışında başkaca bir erdem düşünülmemektedir. Veda sözü Hint dilinde bilgi anlamındadır. Ancak bu bilgi kulak yoluyla edinilen bir bilgidir. Veda'nın bilgisi erdemdir.

İnsanlığın en eski kutsal kitabı olan Rig-Veda, doğal bir sonuç olarak, Hindistan'da sınıflanmaları doğurmuştur. Kast adı verilen bu sınıfların başında din adamlarının, Brahman (Rahip)'ların kastı gelmektedir. Din adamlarının altında prenslerle savaşçıların kastı olan Arya kastı vardır. Bundan sonra işçilerin ve kölelerin Çudra kastı yer almaktadır. Bunların dışında da insanlığın en aşağılığı sayılan Parya'lar vardır.

Erdem bütün bu sınıflarda ayrı bir ölçü taşımaktadır. Bir kastın erdemi, öbür kastın erdeminden başkadır. Erdem bir sınıfa göre almak, bir başka sınıfa göre vermektir. Rig-Veda'nın onuncu kitabının onuncu şarkısı şöyle biter: "İnsan bir Brahman'a bir inek verirse bütün âlemleri elde etmiş olur."

Vedizm'in gelişmesi ölümden sonra yaşamanın birbirini kovalayan çeşitli hayatlar içinde gerçekleştiği yolunda olmuştur. Buysa yeni bir erdem ölçüsü getirmiş bulunmaktadır. İnsan iyi davranışlarla yaşamışsa sonraki hayatında iyi bir bedene, kötü davranışlarla yaşamışsa sonraki hayatında kötü bir bedene girecektir. Buysa iyiliğin armağanı, kötülüğün cezasıdır.

V.

İlk kutsal din kitabını Hindistan'da yakaladıktan sonra ilk

Tektanrı düşüncesini araştırmak için gene Mısır'a döneceğiz. İlk kutsal kitabı İ.Ö. yirminci yüzyılda bulmuştuk; ilk Tektanrı düşüncesini de İ.Ö. ondördüncü yüzyılda buluyoruz. Tektanrı düşüncesi gök ölçüsünün en önemli adımıdır. İnsanlar tek Tanrıya bağlanınca birbirleriyle kardeş olduklarını da düşünmeye başladılar, aynı yaratıcının ürünleri ya da aynı koruyucunun çocukları olduklarını düşünmek insanlığı daha bir geliştirdi. İnsanların birbirleriyle bağlılıklarını duymaları gerekiyordu. Tektanrı düşüncesinin getirdiği bu yeni duygu, insanlığa yeni erdemler kazandırdı.

İ.Ö. ondördüncü yüzyılda Mısır'da Thebae kentinde çok akıllı genç bir Kral yaşadı. Bu Kralın adı IV. Amenotep (Ya da Amenofis)'dir. İnsanları tek Tanrıya bağlamayı düşündüğü sırada henüz yirmi yaşındaydı. Tarihçiler onun bu ileri ülküsüne çeşitli nedenler yakıştırıyorlar. Kimine göre Amenotep, Thebae rahiplerinin siyasal egemenliklerini kırmak istemiştir. Kimine göre de Mısırlı olmayan uyrukları bağlamak amacını gütmüştür. İçinden gelen bir Tektanrı sevgisine uyduğunu söyleyenler de var. Nedeni ne olursa olsun IV. Amenotep'in başarmak istediği iş, tarih çapında önemli bir iştir.

O zamanlar Mısır'da her kentin, her kasabanın ayrı Tanrısı vardı. Bu Tanrılar, Totem düşüncesinin kalıntılarıydı. Nasıl Totem sadece kendi Klânını koruyup gözetiyorsa, kasaba Tanrıları da kendi kasabalarını koruyup gözetiyordu. Thebae kasabasının da Amon adında bir Tanrısı vardı. Thebae Başkent olmadan önce önemsiz bir Tanrıydı bu. Büyük Tanrı Ra'nın yanında adı bile anılmazdı. Thebae Başkent olunca Amon Baştanrı oldu, gene de Ra'yı bir kalemde silemediği için adına Amon-Ra dendi. Amon artık her adın başında ya da sonunda yer alıyordu. Kendisiyle savaşacak olan Amenotep'in adı bile onunla süsleniyordu, Amenotep Amon hoşnuttur anlamına geliyordu. Amon'un ondan hoşnut olup olmadığı bilinemezdi ama bu genç adamın Amon'dan hoşnut olmadığı pek yakında görülecekti.

Bütün Tanrılar güçlerini Güneş'ten alıyorlardı. Ra da doğan Güneş Tanrısıydı. Amenotep, evrensel Güneş'in evrensel bir din yaratmaya yeteceğini düşünmüş olmalıdır. Güneş yuvarlağını kişileştiren Aton, genç Kral tahta çıkıncaya kadar pek önemsenmemişti. Amenotep, egemenliği eline alır almaz büyük din devrimine Amon'un yerine Aton'u getirmekle başladı. Baş-

ta Amon olmak üzere bütün Tanrıların adlarını sildiriyor, onlara tapmayı kesinlikle yasak ediyordu. Genç Kralın korkusundan bütün Amon'lu adlar Aton'laşmaya başladılar. Kendisi de Amenotep adını bırakarak Aton'un büyüklüğü anlamına gelen Akhnaton adını aldı. Bu büyük devrimi Thebae kentinde dilediği çabuklukla başaramayacağını anlayan genç Akhnaton, Krallığının dördüncü yılında Başkenti de değiştirdi. Orta Mısır'da Güneş yuvarlağının ufku anlamına gelen Akhetaton adlı yeni bir Başkent kurdu. Bu yeni Başkent Aton tapınaklarıyla süslenmişti. (Bu kentin bugünkü adı Tel-el-Amarna'dır). Artık bütün Mısır'da tek Tanrı egemendi, Aton'dan başkasına tapmak yasaktı. Çoktanrıcılık bir akıllı delikanlının özel gücüyle bir anda silinivermişti ortadan.

Amenotep'in tektanrı'sı Aton için yazdığı şu şarkı, onun bu kocaman devrimle ne büyük bir amaç güttüğünü açıkça anlatıyor: Sen ki eşyanın oluşu sırasında zâten yaşamaktaydın ey canlı Aton, ufukta parlayarak yükseliyorsun. Güzelliğin *bütün ülkeleri* aydınlatıyor. Güçlü büyüklüğünle dünyanın üstünde göründüğün zaman ışıkların, yarattığın âlemin son uçlarına kadar *bütün uluslara* kucaklıyor...

Evrensel güneşi evrensel bir düşünce olarak bütün uluslara yaymak... İşte Amenotep'in büyüklüğü buradadır. Ne yazık ki ömrü bu büyük devrimin kökleşmesine yetmemiştir. Öldüğü zaman yirmi dokuz yaşındaydı. Ölümünden pek az sonra gericiliğin tepkisi başladı, bir kaç yıl içinde de insanları birleşmeye, sevişmeye ve özgürlüğe çağıran bu özlü düşünce akımı yobaz ve çıkarcı kafaların silleleri altında yıkılıp gitti.

Amenotep'ten ikiyüz yıl sonra doğacak olan İsrâiloğullarından Mûsa (İ.Ö. onikinci yüzyıl), bu akıllı delikanlının bütün uluslar için gerçekleştirmek istediği Tektanrı düşüncesini ters açıdan, ulusçuluk açısından ele alarak sadece kendi ulusu için gerçekleştirecektir. Amenotep'in insancı ülküsüne artık ondört yüzyıl, İsâ'ya gelinceye kadar, rastlamayacağız.

Bu arada, İ.Ö. altıncı yüzyılda yaşamış bir Kral daha, Mezopotamya Kralı Buhtunnasr (Nabuhodonosor) da Tektanrı'ya bağlanmıştır. Onun tek Tanrısı, Sümerlerden kalma çok eski bir Tanrı olan Marduk'tu. Ancak Buhtunnasr bu düşüncesini sadece kendisi taşımış, ulusuna yaymak gücünü gösterememişti. Devletinin dini Çoktanrıcıydı ve öyle kaldı.

Sümer Tanrısı Marduk'un büyük önemi, bugün dünya

uluslarını etkileyen üç büyük Tektanrıcı dine kaynaklık etmiş olmasıdır. Tevrat'la İncil'deki hikâyelerin, kuralların kaynağını görmek isterseniz İ.Ö. dördüncü binyıla kadar inmeniz gerekecek. O zamanlar Dicle'yle Fırat nehirleri arasında (Mezopotamya) Sümerler diye adlandırılan bir kavim yaşıyordu. Sümerlerin bir çok Tanrıları arasında Marduk, maddeye biçim veren ve deltayı yaratan Tanrı sayılıyordu. Tevrat'la İncil'deki hikâyelerin çoğu Sümer efsâneleridir.

Bu efsânelere göre öteki Tanrılar Marduk'u, Okyanus Tanrısı Tiamat'la savaşmaya çağırdılar. Marduk, Tiamat'ı yendi ve denizlere sınırlar çekti. Tanrılara tapınan bir varlık bulunsun diye de balçıktan insanı yarattı. Sonraları insanlardan hoşnut kalmayan Tanrılar onları yoketmeyi kararlaştırdılar. Tanrı Ea, Tanrılar kurulunun bu kararına karşı, çok sevdiği bir insan olan Ut-Napiştim'i kurtarmayı düşünür. Onun düşüne girerek bir gemi yapmasını fısıldar. Ut-Napiştim yaptığı geminin içine karısını, çocuklarını, işçilerini, hayvanlarını ve tohumlarını doldurur. Tûfan başlamıştır, bütün insanlar boğulmuşlardır. Ut-Napiştim'in gemisi yüzmektedir. İnsanların boğulduğunu gören Tanrılar korkuya kapılmışlardır. Tanrılar Kraliçesi olan İştar sızlanmaya başlamıştır: İnsan yeniden balçık oldu, Tanrılar kurulunun bu kararına katıldığım için ben de sorumluyum bundan...

Fırtına, yedi gün sürdükten sonra kesilir. Ut-Napiştim önce bir güvercin salıverir, güvercin geri gelir. Ertesi gün bir kırlangıç salıverir, o da geri gelir. Üçüncü gün bir karga salıverir, karga geri gelmeyince gemisini durdurur ve gemisinin konduğu dağın doruğunda bir kurban keser. Tanrılar kurbanın çevresine sinekler gibi üşüşürler. Tûfanı tertipleyen Tanrı Enlil, Tanrılar kurulunun kararına ihanet ettiği için Tanrı Ea'ya bir güzel çıkışır. Tanrılar artık yapacakları bir şey kalmadığı için Ut-Napiştim'le karısına ölmezlik bağışlarlar.

Nuh ve Tûfan hikâyelerinin aslı olan bu Sümer efsânesi, Tevrat'la İncil'den dörtbin yıl (Kırk yüzyıl) öncedir.

Gene aynı bölgede, İ.Ö. yirminci yüzyılda yaşamış Kral Hamurabi (2003-1961)'nin kanunlarını inceleyiniz. Sümer efsânelerinin mirasçısı olan Asur-Babilonya uygarlığının bu büyük yapıtı, Hamurabi kanunları, Tevrat kurallarına kaynaklık etmişlerdir. Samuel Reinach, Orpheus adlı kitabında şöyle demektedir: Hamurabi kanunları, Musevî kanunları için ileri

sürülmesi gelenek hâline gelen tarihten yedi yüzyıl önce yapılmıştır. Eğer Musevî kanunlarının Musa'ya Tanrı tarafından yazdırıldığı doğruysa, Tanrı, Hamurabi'nin yapıtını aşırmış demektir.

VI.

Yirmidört saatlik günler ve yedişer günlük haftalar tertipleyen ilk takvimin günümüzden yetmiş yüzyıl önce (İ.Ö. Beşinci binyıl) eski Mısır'da yapıldığını hatırlarsanız gök bilgisinin eski Mısır'da ne kadar gelişmiş bulunduğunu bütün gerçekliğiyle belirtmiş olursunuz. Kont de Volney, Gök ölçüsünün kaynağını yüzelli yüzyıl önceki Mısır topraklarında bulmakta haklıdır. Onaltıncı yüzyılda Paris dolaylarındaki Issy köyünde bir İzis tapınağının bulunduğunu da hatırlayınız. Eski Mısır Tanrıları İzis, Oziris ve Serapis'e eski Yunan'da, eski Roma'da, Latin İtalya'sında, dünyanın hemen her köşesinde rastlayacağız. Güneşin çevresinde toplanan bir gök sistemi akımı, eski Mısır'dan yola çıkarak dünyaya yayılmıştır.

Bütün dinlerdeki erdem kurallarını toplayınız. Sonra da bunları papirüs tomarlarında gizlenen eski Mısır Ölüler kitabı'nın, ölümden sonra Oziris'in mahkemesinde okunan, şu bölümüyle karşılaştırınız: "Hiç kimseye kötülük etmedim. Yakınlarımı bahtsızlığa sürüklemedim. Gerçek evinde alçaklık etmedim. Kimseyi gücünün dışında çalıştırmadım. Benim yüzümden kimse korku duymadı, yoksulluk ve acı çekmedi, bahtsız olmadı. Tanrıların kötü gördükleri şeyleri hiç bir zaman yapmadım. Kölelere kötü muamele ettirmedim. Kimseyi aç bırakmadım. Kimseye gözyaşı döktürmedim. Kimseyi öldürmedim. Kimsenin kahbece öldürülmesini emretmedim. Kimseye yalan söylemedim. Hiç bir utandırıcı davranışta bulunmadım, Zinâ etmedim. Yiyecekleri pahalı ve eksik satmadım. Terazinin dirhemi üzerine hiç bir zaman elimi bastırmadım. Terazıyle tartarken hiç bir zaman hile yapmadım. Süt çocuklarının ağızlarından sütü uzaklaştırmadım. Hayvanları çalmadım. Tanrının kuşlarını ağ kurup avlamadım. Ölmüş balığı tutmadım. Hiç bir akın suyunu başka yöne çevirmedim. Ben temizim, temizim, temizim."

Eski Mısır'ın ölümden sonra yaşama düşüncesi, gök öl-

çüşünün bu en çekici yanı, yeryüzü erdemini güçlendirmektedir. Çünkü ölümden sonra sonsuza kadar mutlulukla yaşayabilmek için dünya üstündeki çok kısa süreli erdem sınavını başarıyla vermek gerekir. Bu sınavı başarıyla veremeyenler, öldükten sonra yeniden öldürülüp yokedilirler. Tanrı Oziris tahtında oturmaktadır. Önündeki terazinin bir kefesinde dirhem yerine gerçek (Hakikat) vardır. Ölünün açıklamalarını işte bu gerçekle tartacaktır. Ölü, hayatının hesabını doğru vermişse cennetlik olur ve sonsuz mutluluğa kavuşur. Eski Mısır'lılar buna inanmaktadırlar. Şuhalde, erdemli bir yaşayış, eski Mısır dininin temelidir. Nitekim dünyanın dört bucağındaki çeşitli dinler de hep bu temele dayanmaktadırlar.

İ.S. üçüncü yüzyılda İran'da akıllı bir adam yaşadı. Bu adam, bütün dinlerin aynı kaynaktan doğduğunu, değmez ayrıntılar yüzünden bunca yıldır insanların boş yere birbirleriyle boğuştuklarını görerek bütün dinleri tek bir dinde toplamaya, bir çeşit dinler bireşimi (Sentez) yapmaya kalktı. Bu akıllı adamın adı Mâni (İ.S. 216-276)'dir. Fransızlar Manés ya da Manichée diyorlar, Lâtincede de Mancius deniyor. Bu büyük İranlı'nın kurduğu dinin adı Mânilik (Manichéisme)'dir. Mânilik dünyanın dört bucağına hızla yayılmış XI. yüzyılda Fransayı bile sokulmuştur. Ermiş Augustinus bile bir ara bu dini benimsemiştir. Mânilik, dinlerin bireşimini yaparak, dinler arasındaki kavgayı kaldırmak amacını güdüyordu. Zerdüşt Rahipleri İ.S. 276 yılında Mâni'yi yakalayarak derisini yüzüp astılar. Oysa Mânilik akımını önleyemediler. Bu akım, için için kaynayarak yüzyıllar boyunca yaşadı ve günümüze kadar geldi.

Mâniliğin temelinde hemen her dinden, akıl ölçüsüne uyularak alınmış, bir parça vardır. Dinin ana kuralı, iyilik'le kötülük karşıtlığına dayanmaktadır. İyilik ışık ve ruhtur, kötülük de karanlık ve bedendir. Evren, bir iyilikle kötülük karışımıdır. Evrenin bir parçası olan insan da öyledir, ruh ve bedenden, iyilikle kötülükten yapılmıştır. Bedenin (Maddenin) içine hapsedilip acı çeken ruhları kurtarmak gerekir. Bütün ruhlar arınarak maddeden kurtulup gerçek yerlerine, *Işık Göğü*'ne çıktıkları zaman dünyanın sonu gelecektir.

Mâni, İsa'dan da yararlanmış; İsâ'nın kendisini müjdelediğini, sözünü ettiği Kutsal Ruh'un kendisi olduğunu ileri sürmüştür.

Mâni, bütün dinlerin Güneş-Işık gücü temeline dayandığı

nı görmüş, dinin bütün dualarını bize ışık gönderen güneşe ve aya yöneltmişti. Oruç tutmak, kardeşçe bir arada yemek yemek gibi çoğu dinlerdeki ortak biçimlere de önem vermişti. İnsanların, kendilerini bağlayan ve zora sokan biçimlerden ne kadar hoşlandıklarını biliyordu. Hristiyanlara Ermiş Pavlus'un yazdıklarına aldırmamalarını söyleyerek gerçek İsâ'nın bir ışık habercisi olduğunu, bu ışığın da Mânilik bireşim diniyle gerçekleştiğini bildiriyordu. İyi bir Mâni olabilmek için her türlü tutkudan ve yalancılıktan sakınarak yaşamak yetecekti. İyilik'in ilkeleri, tutkularını yenmesini bilmek'le doğru sözlü olmak'tı. İnsanlardan istediği, yaşadıkları sürece, bu kadarcık bir çaba gösterebilmeleriydi. Bu çabayı gösterebilenler arınmış, kurtulmuş (Erdemli) ruhlar olacaklardı.

Mâni'nin derisi yüzüldüğündenberi, günümüze kadar, dinler bireşimi yolunda ikinci bir deneme yapılmamıştır.

Bireşim yapılamıyorsa ayrışım da yapılamaz mıydı? İnsanlar arasında yüzyıllardanberi sürüpgelen kavga din, ırk, ulus ayrılığından doğuyordu. Şuhalde din, ırk, ulus ayrılıklarına Hoşgörü (Müsamaha - Tolérance) ilkesinden bakarak insanlığın büyük kavgasına son verilebilirdi. Mâni'nin yapmak istediğine karşı, ters açıdan ileri sürülen, çok daha gerçekçi olan bu düşünce Mason düşüncesidir. Mason doktrinine göre din, ırk, ulus ayrılıkları insanların birbirlerini sevmelerine engel değildir. İnsan kardeşliği, bu ayrılıklara rağmen, pekâlâ kurulabilir. Bu kardeşliği sağlayabilmek için insanların birbirlerinin düşüncelerini hoşgörmeleri, birbirlerine saygı beslemeleri, birbirlerini sevmeye çalışmaları yeter. Kişi, düşüncesinde özgürdür. İstediğine inanabilir. Şu ırktan, bu renkten, öteki ulustan olabilir. Ama ne bu inancı, ne ırkı, ne rengi ve ne de ulusu onun bütün insanları sevmek ve bütün insanlarca sevilmek hakkına engel olamaz.

Mason doktrini, bu düşünceyi bir hayli geliştirmiş ve gerçekleştirmiştir. Bugün, dünyanın dört bucağında, bu düşüncenin milyonlarca üyesi vardır. Bu açıdan bakılırsa, Mâni'nin gerçekleştiremediği büyük ülküyü, Masonların bir dereceye kadar gerçekleştirebildikleri söylenebilir. Mâniler ayrılıkları birleştirerek insanlık boğuşmasına son vermek istemişlerdi, Masonlarsa bu ayrılıkları hoşgörerek insanları birleştirmeye çalışmaktadırlar. Ancak bir kaç yüzyıl önce pek önemli olan bu açı, bugün için önemini yitirmek yolundadır. Bugün, insan-

lık kavgasının din, ırk, ulus ayrılıklarından çok daha başka, çok daha önemli nedenleri vardır.

VII.

Gök ölçüsünün gelişimini, zamanın akışı içinde, şöyle sıralayabiliriz:

1 — İnsana benzeyen ilk yaratıklar, dünyanın üstünde, günümüzden kırk milyon yıl önce göründü. Oysa bunlar, insana benzemekle beraber, insan değildi.

2 — İnsana benzeyen bu yaratıklarda ilk düşünce ürünü günümüzden yüzbin yıl önce göründü. Bu düşünce ürünü, savaşmak için yonttukları bir yumruk taşıydı.

3 — Bizim soyumuzdan oldukları kesinlikle kabul edilen ilk insanlar, günümüzden otuzbin yıl önce yaşamaya başladılar. Küçük topluluklar hâlinde yaşıyorlardı, kendilerini çeşitli kötülüklerden korumak için koruyucu totemlerine sığınmışlardı. İlk din düşüncesi budur (Totem dini).

4 — Totem ve onu kovalayan Animizm, günümüzden onbeş bin yıl önce göğe çıkarak yıldızlarda yerleşti. Bu tarih, gök ölçüsünün ve Çoktanrıcılığın tarihidir.

5 — İyilikle kötülüğün ayırdedici kuralları, günümüzden altıbin yıl (Altmış yüzyıl) önce Sümer efsânelerinde belirmeye başladı.

6 — Bu kurallar, günümüzden dörtbin yıl (Kırk yüzyıl) önce, ilk din kitabı olan Vedizm'in Rig-Veda'sında toplandı.

7 — Tektanrı'ya ilk yöneliş, günümüzden üçbin dörtyüz yıl (Otuz dört yüzyıl) önce, eski Mısır'da IV. Amenotep'in gücüyle gerçekleştirilmeye çalışıldı.

8 — Mûsa, günümüzden üçbin ikiyüz yıl (Otuziki yüzyıl) önce, Tektanrı düşüncesini sadece İsrâiloğulları ulusu için gerçekleştirdi.

9 — İsâ, günümüzden ikibin yıl (Yirmi yüzyıl) önce, Tektanrı düşüncesini bütün insanlık için gerçekleştirmeye çalıştı.

10 — Mâni, günümüzden bin yediyüz yıl (Onyedi yüzyıl) önce bütün dinlerin bir bireşimini (Sentezini) yapmaya çalıştı.

11 — Masonluk, bu bireşimin yerine Hoşgörü (Müsamaha - Tolérence) ilkesini getirerek inanç ayrılıklarına saygı göster

mek yoluyla insanları birleştirmeye, birbirlerine sevdirmeye çalıştı.

Bir ana çizgi üstünde topladığımız bu dizim de açıkça gösteriyor ki gök ölçüsünün amacı *insanın korunması*'dır. Bu korunma gereksemesiyse, her şeyden önce, insan denilen yaratığın en güçlü içgüdüsüdür. Şuhalde gök ölçüsünün kaynağı insan yapısıdır.

Bu arada büyük insan topluluklarını etkileyen binlerce din, tarikat, mezhep türemiştir. Bunların içinde Jainizm, Budizm, Konfüçyanizm gibi Tanrısız, doğrudan doğruya insan-erdemine dayanan dinler de vardır. Çoktanrıcı sistem içinde en önemli din, iyilikle kötülük arasında evrensel bir savaş düşüncesini uyandıran, Zerdüşt dinidir.

Zerdüşt (Zaratustra), İsâ'dan önce bin yılında yaşadığı sanılan bir İranlıdır. Kurduğu dinin adına Mazdeizm denilmiştir. Ancak Mazdeizm'in kökü Zerdüşt'den çok öncedir. Zerdüşt, bu dini arıtıp biçimlendirmiş, insan erdemlerini geliştirecek Tektanrıcı bir amaca yöneltmiştir. Mazdeizm'in kutsal kitabı Zend Avesta'dır. Aslında gerçek bir ozan ve çok bilgili bir düşünür olan Zerdüşt, Zend Avesta'nın kendisine İyilik Tanrısı Ahura Mazda (Hürmüz) tarafından vahyedildiğini söylemektedir. Mazdeizm, iyi Tanrı'yla kötü Tanrı ikiliğine, Ahura Mazda'yla Angra Mainyu (Ehrimen) çatışmasına dayanan bir dindir.

Zerdüşt'e göre iyiliği ruhta, kötülüğü maddede bulanlar aldanmaktadırlar. İyilikle kötülük hem ruhları, hem maddeleri kaplamıştır. Savaş, her iki alan üstünde olagelmektedir. İyilik Tanrısı (Gök Tanrısı) Hürmüz'ün çevresinde nasıl yarı-Tanrılar varsa Ehrimen'in çevresinde de yarı-Tanrılar vardır. Hürmüz yaratıyorsa Ehrimen de yaratmaktadır. Ehrimen, Hürmüz'ü yenip maddeler ve ruhları ele geçirmek için göklere saldırmıştır. Savaş, dehşet vericidir. İnsanlar, göğün korunmasına yardım etmelidirler. Bu savaşta gökten yana olanlar erdemli insanlardır ve savaşa katıldıkları ölçüde sonsuz mutluluğa hak kazanacaklardır.

Hürmüz, gök-ışık ülkesinde oturmaktadır. Ehrimen, yeraltı-karanlık ülkesindedir. Dünya, bu iki ülkenin ortasında bir sınav alanıdır. İnsanlar bu sınavı başarıyla vererek evrensel savaşa iyiliğin saflarında katılmalıdırlar.

Zerdüşt, başlıca amacı ekonomik düzen olan bir plân güt-

mektedir. Ona göre Hürmüz'ün bakışı her zaman çalışkan çiftçinin üstündedir. Gerçek dindarlık, oruçta ve tapınmada değil, tarım çalışmalarıyla elde edilir. Bacası tüten, içi tarım hayvanları ve çocuklarla dolu bir çiftçi evini seyretmek kadar Hürmüz'ü sevindiren hiç bir şey yoktur. Zend Avesta, tarım hayvanlarına iyi bakılması, toprağın iyi sürülmesi üstüne öğütlerle doludur.

İnsanlar, iyilikle kötülük arasındaki bu evrensel savaşa nasıl katılacaklardır? Zerdüşt, bu sorunun karşılığını şöyle veriyor: Dindar olarak, açıkyürekli olarak, çalışkan olarak... İşte insanların üç büyük ödevi.

Zerdüşt dini, bir evrim (Tekâmül) dinidir. Dünya, evrim yasalarına bağlıdır. İnsan güçleri bu evrimi gerçekleştirmek, bu evrime katılmak zorundadırlar. (Nietzche'nin ünlü yapıtına temel olan düşünce de, Zerdüşt'ün bu düşüncesidir.)

Kont de Volney (1757-1820), Yıkıntılar (Les Ruines) adlı ünlü yapıtında dinadamlarını çatıştırırken bir Zerdüşt din adamına şunları söyletmektedir: Ey Yahudilerle onların çocukları olan Hristiyanlar, Mûsa'nın sandığınız kitap, Mûsa'dan altıyüz yıl sonra yazılmıştır. Bunu yirmi gerçek belgeye dayanarak tanıtlayabiliriz. O kitapta Mûsa'ya yakıştırılan düşüncelerin hiçbirini Mûsa bilmezdi. O kitabı kaleme alanlar, ki bu kaleme alınışın bir büyük Papasla bir Kralın anlaşması sonunda yapıldığı sugötürmez bir gerçektir; ruhun ölümsüzlüğünü, ölümden sonraki yaşayışı, cennet ve cehennemi, insanların çektiği acıların en büyük nedeni olan kötülüğün başkaldırması'nı bizim peygamberimiz Zerdüşt'ten öğrenmişlerdir. Hem de bu düşünceler, ilk Krallarınızın yaşadığı yüzyıldan sonra sizin yazılarınızda görünür. Zerdüşt, o yazılardan yüzyıllarca önce, bütün bunları söylemişti. Babil ve Ninuva Kralları tarafından yenilen Atalarınızın Kralımız Serhas tarafından kurtarıldığını ne çabuk unuttunuz. Atalarınız, o zamanlar, bizi örnek edinmişler, bizden ders almışlardı. Kudüs'e yeni düşüncelerle döndüler. Siz, gücünüzü yeniden yüceltecek bir Kral bekliyordunuz, bizse onarıcı ve kurtarıcı bir evrensel iyilik Tanrısının geleceğini müjdeliyorduk. İşte Hristiyanlığı bu iki düşüncenin birleşmesinden yarattınız. Zerdüşt'ün yolunu şaşırmış çocuklarından başka hiç bir şey değilsiniz siz.

VIII.

İ.Ö. VI. yüzyıl, ikisi Hindistan'da biri Çin'de, üç Tanrıtanımaz dinin yüzyılıdır. Her üç din de insan erdemini amaç edinmekte, insan erdemine dayanmaktadır. Her üç dinin kurucusu da Peygamberliklerini ileri sürmemişler, Tanrının sözünü etmemişler, birer yol gösterici olmakla yetinmişlerdir. Her üçü de, Jainizm'in kurucusu Mahavira, Budizm'in kurucusu Gotama, Konfüçyanizm'in kurucusu Kong Fu Tseu erdemli, bilge kişilerdir. Bu üç din, dünyamızın önemli bir parçasını yüzyıllardanberi büyük ölçüde etkileyegelmiştir. Bugün bile her birinin milyonlarca inanmışı yaşamaktadır.

Jainizm'in kurucusu Mahavira'ya göre yaratış diye bir şey olmadığı gibi Yaratan da yoktur. Evren sonsuzdur, yaratılmamıştır, çünkü her zaman vardı. Yoktan vara geçmek düşüncesi, çelişik bir düşüncedir. İnsan, hiç bir canlı varlığa kötülük yapmadan yaşamalıdır. İnsan, çok sıkı bir perhiz yapmalı, mümkünse çıplak gezmelidir. Mahavira, bu son buyruğuyla, İsâ gibi, yoksulluğu överek insanları çeşitli tutkularından arındırmak istemiş olmalıdır. Jainizm'in tek söz götürür yanı, aç kalarak kendini öldürmeyi büyük bir erdem saymasıdır.

Budizm'in kurucusu Gotama, Mahavira'dan çok daha insancıdır. Bir başınla o da, Mahavira gibi, yaşamaya olan bağlılığı yermiş, insanları çeşitli isteklerinden kurtarmaya çalışmıştır. Ona göre de, yüreklerimizden yaşamak isteğini çıkarmalıyız, insan ancak yok olarak acıdan kurtulabilir. Bununla beraber Gotama şöyle demektedir: Bir şeye, duydunuz diye inanmayın, atalarınız inanmış diye inanmayın, ben söyledim diye inanmayın. Kendi kendinize duyduğunuz, denediğiniz, doğru bulduğunuz şeylere inanın... (Yüzyıllarca sonra yaşayacak olan Bacon'u, Kant'ın Kategorik imperatif'inin autonomie formülünü hatırlayınız).

1 — Iztırap gerçeği. (Bizi kendilerine bağlayan bütün nesneler ıztıraptır).

2 — Arzu gerçeği. (Iztırabın kökü arzudur).

3 — Iztırabın yokedilmesi gerçeği. (Iztırabın yokedilmesi ancak her türlü arzudan sıyrılmakla, Nirvana'laşmakla elde edilir).

4 — Iztırabın yokedilmesine götüren sekiz yol gerçeği. (Katıksız inanç, katıksız irâde, katıksız söz, katıksız eylem, katıksız geçim araçları, katıksız çalışma, katıksız hâfıza, katıksız düşünce).

Budizm'e göre insanın bağlanabileceği hiç bir şey yoktur. Ne maddede ,ne de ruhta hiç bir şey sürekli değildir. Evren yoktur. Öz yoktur. Ancak olaylar vardır ki bunlar da geçici olarak bir araya gelip yalan ve boş bir evren, yalan ve boş bir ben yaratırlar. (Kant'ın teorik aklın eleştirisini, Camus'nün uyumsuzluk düşüncesini hatırlayınız.)

Gotama Buda (Sonradan aldığı ad, Buda, nura kavuşan, bilge, kurtarıcı anlamlarına gelmektedir.), İsâ gibi sınıf ayrılıklarına bakmaksızın bütün insanları mutluluğa çağırmaktadır. Onun gözünde bir Prensle bir köylü, bir keşişle bir parya, bir kötü kadınla bir iyi anne birdir. O, bütün insanlığa seslenmektedir.

Budizm'in olumlu ve olumsuz erdem kuralları vardır. Olumsuz kuralları şunlardır:

1 — Öldürmeyiniz.
2 — Başkasının malını almayınız.
3 — Başkasının karısını almayınız.
4 — Yalan söylemeyiniz.
5 — Sarhoş olmayınız.

Olumlu erdem kuralları da şunlardır:

1 — Iztıraba katlanınız.
2 — Başka insanların (ztıraplarını düşününüz.
3 — Başkalarının sevinçlerini de, ıztıraplarını da paylaşınız.
4 — İyicil olunuz.
5 — Merhametli olunuz.
6 — Kin gütmeyiniz, size yapılanları bağışlayınız.
7 — Başkaları için fedâkâr olunuz.

Gotama, insanları acıdan kurtarmak için yeteri kadar sorunları ele alıp işlediği kanısındadır. Ona göre, töresel yarara dayanmayan (Ahlâkî fayda) sorunlar, incelenmeye değmezler. Şöyle diyor: Ben bir şeyi açıklamışsam onu açıklanmış olarak bırak, ben bir şeyi açıklamamışsam onu da açıklanmamış olarak bırak.

Görüldüğü gibi. Gotama Buda, gerçekten üstün, önemli bir düşünürdür.

Aynı yüzyılda Çin'de yaşayan Kong Fu Tseu (Konfüçyus), düşünce sistemi bakımından, yirminci yüzyıl insanlarına hepsinden daha yakındır. Sadece insanla ve insanla ilgili nesnelerle uğraşmış, Sokrates gibi bir erdem yayıcısı olmuştur. Kendisine, nasıl dua edileceğini soran birine şöyle demektedir: Benim duam, hayatımdır.

Konfüsyüse göre insanın amacı, iyi ve uzun yaşamaktır. Bunun içinse erdem gereklidir. Konfüçyanizm, bir yaşama sanatı doktrinidir, metafizikle uğraşmaz. Buda gibi, o da doğaüstü güçlere sırt çevirmiştir, onlarla ilgilenmemektedir. Ölülerin, öldükten sonra yaşayıp yaşamadıklarını araştırmamak en iyisidir. Çünkü ölümden sonra yaşandığı da, yaşanmadığı da kesin olarak bilinmemelidir. Ölümden sonra yaşanmadığı kesin olarak bilinirse ölülere saygı gösterilmez. Ölümden sonra yaşandığı kesin olarak bilinirse kimileri canlarına kıyarak onların yanına gitmeye kalkarlar. İnsan, bildiği şeyi bildiğini bilmeli, bilmediği şeyi bilmediğini bilmelidir, gerçek bilgi budur.

Konfüçyüs de, Sokrates gibi, erdemsizliğin bilgisizlikten doğduğunu, erdemin bir bilgi işi olduğunu savunmaktadır. İnsanlar arasındaki ayrılıklar, fizik yapılarından çok, bilgi derecelerinden doğar. Bilge insan, iyicil insandır. Bilgeliğe erişemeyen insansa, ne etse, gerçek anlamda iyi bir insan olamaz.

Konfüçyanizm'in erdemleri şunlardır:

1 — Atalarınıza saygı gösteriniz.

2 — Ana, babanıza sevgi gösteriniz.

3 — Ödevlerinizi; çocuğun babasına, babanın çocuğuna duyması gereken saygı ve sevgiye kıyaslayarak belirleyiniz. (Çırak - usta, karı - koca, uyruk - prens ödevleri hep çocuk baba'yla kıyaslanmalıdır).

4 — Babaysanız baba olunuz, karıysanız karı olunuz. evlâtsanız evlât olunuz, prensseniz prens olunuz.

5 — Sâdık bir dost olunuz.

6 — İnsanlarla iyi geçininiz.

7 — Adâletsizliğe adâletle karşılık veriniz.

8 — İnsanları seviniz.

9 — Size yapılmasını istemediğiniz bir şeyi başkalarına yapmayınız.

Görüldüğü gibi, ölçülerini gökten aldıkları savunulan erdemlerle ölçülerini insan bilgeliğinden alan erdemler arasında hiç bir başkalık yoktur. Her ikisi de aynı hamurun ekmeği, aynı kaynağın suyudurlar.

IX.

Üç bin yıl öncesine kadar otuzbeş bin Tanrı, insanların erdemleriyle uğraştı. İnsanlar arasındaki düzen ancak bir töre (Ahlâk)'nin varlığıyla kurulabilirdi. Otuzbeş bin Tanrı'nın çabası boşuna değildi. Ne var ki çeşitli Tanrı'ların çeşitli töreleri birbirleriyle çatışıyorlar, düzeni büsbütün bozuyorlardı. İnsanlığa tek ölçü gerekiyordu, bunu da tek Tanrı sağlayabilirdi. Tek Tanrı düşüncesini ilk gerçekleştiren insan Yetro adında bir çöl bilgini oldu. Mısır'dan kaçarak Sina çölüne çekilen Mûsa, tarihçilerin Medyan kâhini dedikleri Yetro'nun yanına sığınmıştı. Yetro, ona kızıyla beraber düşüncelerini de verdi. İsrâiloğullarını Mısır köleliğinden kurtarmak amacını güden genç dâmat akıllı olduğu kadar becerikliydi de. Gerçi bütün insanlığı değil, sadece İsrâiloğullarını düşünüyordu. Yapacağı iş, gene de önemli bir işti. Tutsaklığın niteliklerini yüreklerine sindirmiş bir sürü insandan, benliklerini yüzyıllar boyunca koruyabilecek bir ulus çıkaracaktı.

Günümüzden otuziki yüzyıl önce insanlar, otuzbeş bin Tanrı'nın egemenliğinden kurtulup tek Tanrı'ya yöneldiler. Erdemlerin ölçüsü gökten gelecekti artık. Mûsa bu ölçüyü, eskilerin (Eyâmiri aşere) dedikleri on buyrukla İsrâiloğullarına bildirdi: "Tanrı'nın tekliğine inanacaksın, başka bir Tanrı tanımıyacaksın, put yapmayacaksın, haftada altı gün çalışıp Cumartesi günü dinleneceksin, ananı babanı sayacaksın, öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan söylemeyeceksin, zina etmeyeceksin, komşunun varlığına göz dikmeyeceksin."

Bu yasalar, tutsaklar soyundan döğüşken kuşaklar yaratacaktı. Mûsa'nın İsrâiloğullarını Mısır'dan çıkardıktan sonra kırkyıl çöllerde dolaştırması işte bu yeni kuşakları beklemek içindi. Tanrı onlara yeni bir vatan göstermişti ama bu vatan gene de döğüşerek elde edilebilirdi. Kölelikten döğüşçülüğe geçmek için sadece on buyruğu kulaklara küpe edivermek yet-

miyordu. Özgürlüğü tatmış, güçlü, genç kuşakların yetişmesi gerekti. Yüzyirmi yaşına kadar yaşadığı bildirilen Mûsa, ölünceyedek, çevresinde dönüp dolaştığı bu vatana saldırmayı göze alamadı. Ulusçuluğa yönelen yeni dinin amacı o öldükten sonra gerçekleşti. Varılan sonuç başarılıydı. Yüzyıllarca acı çekmiş, insanlık gücünü yitirmiş, ezik bir soy, tarihin en güçlü devletlerinden biri olan Süleyman devletine kadar yükselmişti.

İsrâiloğullarını bu sonuca götüren ölçü bir *yarar* ölçüsüdür. Töre, İsrâiloğullarının yararı için düzenlenmiştir. Örneğin bir İsrâiloğlu öteki İsrâiloğlunun malını çalmayacaktır ama bir Mısırlının malını çalabilecektir. Tanrı buna izin vermektedir: "Mısır'dan eli boş çıkmayınız. Her kadın Mısırlı komşusundan gümüşlü altınlı takımlar süslü değerli giyitler alsın. Bunları oğullarınıza, kızlarınıza dağıtıp aşırın. Mısır'ı soyun."

Mûsa, insanlığa değil, İsrâiloğullarına seslenmişti. Oysa İsrâiloğullarının dışında, acı çeken, yoksullukla kıvranan, kendilerine uygun ölçüler bekleyen koca bir insanlık vardı: "Marta, Marta... ne çok şey istiyorsun, oysa gerekli olan sadece bir şeydir."

Gerekli olan, toplum sınıflarını altüst edecek yeni bir düzendi. Mûsa'nın *yarar* ölçüsüne karşılık İsâ, bu düzeni sağlamak üzere, *yoksulluk* ölçüsünü getiriyordu. Gerçek erdem yoksulluktaydı. Tanrı katına ancak yoksullar ulaşabileceklerdi: "Vay hâlinize ey varlıklılar, çünkü tesellinizi almış bulunuyorsunuz. Vay şimdi tok olanların hâline, çünkü aç kalacaklardır. Vay şimdi gülenlerin hâline, çünkü ağlayacaklardır".

Mûsa'dan oniki yüzyıl sonra dünyaya gelen İsâ'yı iyice anlayabilmek için çok daha gerilere, eski İran'a kadar uzanmanız gerekiyor. Eski İran inanışına göre her Peygamberin bin yıllık egemenliği vardır. Sonsuz cennet, bu devrimler tamamlandıktan sonra gelecektir. O zaman dünya bir ova gibi dümdüz olacak; tek dil, tek kanun, tek yöntem altında insanlar altın çağlarının mutluluğunu yaşayacaklardır. Eski İran'ın bu inancı, kuşaklardan kuşaklara geçerek, İsâ'nın çağına erişmişti. Roma'da bu düşüncelerden doğan Altın Çağ destanları yazılıyordu, dünya bu umutla doluydu. Bir yandan da, ünü bütün Filistin'e yayılan vaftizci Yahya, Mesih'in gelmek üzere bulunduğunu müjdeliyordu. İsâ'nın pek kısa süren ömrünü geçirdiği çağ, böylesine düşüncelerin kaynaştığı bir çağdı.

Nâsıra kasabasında doğan doğramacı İsâ, bütün insanların

kardeşliğine dayanan yeni bir düşünce getiriyordu. İnsanların hepsi *Baba Tanrı*'nın çocuklarıydı. İnsan'ın ruhu, Tanrı'nın ruhuydu. Tanrı insanın içindeydi. Babası nasıl kendisiyse, kendisi de öylece babasıydı. İlk bakışta karışık gibi görünen bu idealizm, şu düşünceye varmaktadır: *İnsan, kendisinin Tanrısıdır.* İnsanlar ancak sevgiyle birbirlerine bağlanabilirlerdi. Sevmek içinse eşitlik gerekiyordu. Eşitliği sağlayan yoksulluktu. Bu yüzdendi ki "Bir devenin iğnenin gözünden geçmesi, bir varlıklının Tanrı ülkesine girmesinden kolay" dı. İnsanların, yüzlerini bile görmeyeceği mirasçıları için para biriktirmesi saçmaydı. Gökteki kuşlara bakmalıydı, onlar ne ekiyorlar ne de biçiyorlardı, ne kilerleri ne de anbarları vardı, ama *Baba* onları pekâlâ besliyordu. Biri sevilip ötekine yüz çevrilmeden iki efendiye birden kulluk edilemezdi, ya Tanrı'ya kulluk ya da Mamon'a (Eski Suriyelilerin zenginlik Tanrısı) kölelikten birini seçmek gerekiyordu. Ne yiyecek ne de giyecek için kaygı çekilmemeliydi; yaşamak yiyecekten, beden giyecekten daha soylu değil miydi? Kır zambaklarına bakmalıydı, ne çalışırlar ne iplik eğirirlerdi, oysa Süleyman bile onlar gibi giyinememişti. Bir kır otunu böyle giydirebilen *Baba* insanlara neler yapmazdı? Yarın için kaygı çekmemeliydi, çünkü yarın denilen gün kendi kaygısını çekiyordu, her güne kendi derdi yeterdi.

Dünya kötülüklerle doluydu. Krallar Peygamberleri öldürüyor, din bilginleri başkalarına emrettiklerini kendileri yapmıyorlardı. Doğrular eziliyor, iyilere ağlamak düşüyordu. Oysa Gök saltanatı gelmek üzereydi; Tanrı, iyilere düşman olan dünyadan iyilerin öcünü alacaktı. İyiliğin egemenliği yakındı, iyilik çağının başlaması birdenbire olacaktı. Bu, dünyanın en önemli devrimiydi. Büyükler küçüklüğü, küçükler de büyüklüğü tadacaktı. Gök saltanatı, iyi balıklarla kötü balıkların bir arada kaynaştığı büyük bir ağın savrulmasıydı. İyi balıklar ayıklanacak, kötülerse yeniden denize atılacaktı. Gök saltanatı, iyi bitkilerle kötü bitkilerin birbirlerinden ayrılacakları saatti. Karamuğun buğdaydan ayrılacağı an gelmek üzereydi.

Bu düşüncelerin çoğu İsâ'dan önce de biliniyordu. Rabbinin özgürlüğü, eski Yunan'dan geliyordu. Danyal, gök saltanatından söz açmıştı. Sirakh oğlu İsâ, Gamaliel, Soho'lu Antigone, Hillel gibi adamlar bunlara benzer sözler söylemişlerdi. Özellikle, dinin iyilik etmekten ibaret bulunduğunu söyleyen Sirakh

oğlu, adağından çok daha önce ona önderlik etmişti. Oysa bütün bu davranışlar, İsâ'nın uyandırdığı ilgiyi doğuramamıştı. Çünkü İsâ, hiç bir ayrılık gözetmeksizin, dünyanın bütün yoksullarına sesleniyordu.

İsâ'dan sonraki ilk yüzyıllar, yoksulluğu en büyük erdem sayan yüzyıllardır. Ortaçağın sonlarına kadar, dünyanın her yerinde, yoksul anlamındaki ebion tilciğinden yapılan Ebionistler adı altında dilenci orduları türemiştir. Özellikle, bilimin sıkı bir baskı altında tutulduğu en karanlık çağ olan Ortaçağ, böylesine dilenci mezhepleriyle doludur. Lyon yoksulları, İncil yoksulları, Fratricelle'ler, Bégard'lar, Bonhomme'lar bunların sayısız örneklerinden bir kaçıdır. Bütün bu mezhepler, İsâ'nın en gerçek çırakları olduklarını savunuyorlardı. Yoksulluktan da öteye giden bir çeşit dilencilik, yüzyıllar boyunca, en büyük ermişlik, varılması gereken tek erdem sayılmıştır. Onüçüncü yüzyılda yeni bir din kurma yolunda beliren Ombria olayı, yoksullar adına yapılmıştı. İsâ'nın hikâyemsi öğütlerinden biri Ebionistlerin amacı olmuştu: "Varlıklı bir adam vardı, yiyip içip keyfine bakardı. Lazar adında bir yoksul da yaralar bereler içinde kıvranır, varlıklının artıklarıyla geçinirdi. Bir gün ikisi de öldü. Varlıklı cehenneme, yoksul da cennete girdi. Melekler, yoksulu İbrahim'in kucağına vermişlerdi. Cehennemin acıları içinde kıvranan varlıklı: Ey İbrahim baba, diye bağırdı, Lazar'ı gönder de parmağının ucunu suya batırıp dilimi serinletsin, çok acı çekiyorum... İbrahim şöyle karşılık verdi: Ey oğul, sen dünyada iyilik payını alırken Lazar kötülük payını alıyordu. O şimdi acılarını unutacak, sen acı çekeceksin".

Bilimsel incelemeler, İsâ'yı gereği gibi aydınlatan bilgiler vermektedir. İsâ, din adamlarını sevmiyordu. Ne tapınakla, ne tapınmayla, ne de din biçimciliğiyle ilgiliydi. Gök saltanatının, bir kaç ay ya da bir kaç yıl gibi kısa bir süre içinde gerçekleşeceğine inanmıştı. Gök saltanatını, iyiliğin egemenliğe kavuşacağı bir yoksullar saltanatı anlamında kullanıyordu. Eriha yolunda bir Râhibin bir yaralıya dönüp bakmadan geçtiğini görmüş, insanlar arasındaki gerçek kardeşliğin din inanıyla değil acıma duygusunun gelişmesiyle kurulacağını anlamıştı. İnsanı insan edecek olan, bir başka insana karşı duyacağı ilgiydi, acımaydı. Yoksullar saltanatı bu sonucu sağlayacak, insanlığı gerçekleştirecekti. Garizim dağının eteklerindeki Şekem yaylasında kuyudan su çeken bir kadına şöyle demişti: "Ey

kadın ,inan bana ki, bundan sonra ne bu dağda ne de Kudüs'te tapınılacak. Gerçek tapıcıların ruhlarıyla tapacakları saat geldi." Sonraları, Hristiyan kilisesinin içinden çıkılmaz bir biçimciliğe büründüğü şu sözlerden başka hiç bir şey söylememişti: "Soyunun, dökünün, tutkularınızdan ve mallarınızdan sıyrılın. Yoksullar saltanatı başlamak üzeredir".

Mûsa'nın ulusçuluğuna karşı İsâ'nın insancılığını İsâ'nın yoksulluğuna karşı Mûsa'nın yararcılığını koyunca, görüyoruz ki, erdem alanında gök ölçüsü çelişmeler içindedir.

YER ÖLÇÜSÜ

I

ANTİK ÇAĞ

1. İNSAN HER ŞEYİN ÖLÇÜSÜDÜR

Felsefe, insan aklıyla dinsel inançların kavgasından doğdu. İki kere iki her zaman dört ediyorsa, bunun Tanrıların keyiflerinin üstünde değişmez bir nedeni olmalıydı. Eski Mısır'la alışverişe başlıyan, onlardan birçok şeyler öğrenen Anadolu Yunanlıları önce bu değişmez nedeni düşünmeye başladılar. İnsan, bebeklik çağından çocukluk çağına geçiyordu. Akıl, kuşkulanma yolunu girmişti.

Çocukluk çağında insan, Tanrılarla çevriliydi. Hava Tanrıydı. Su Tanrıydı, Güneş Tanrıydı, Fırtına Tanrıydı. Bu Tanrılar, o çağın insanları gibi, delişmen, kavgacı, yılancıydılar. Kin güderler, kıskanırlar, döğüşürlerdi. İlk gelişme, daha uslu, örneklik edebilecek Tanrılar düşünmekle başladı. Sonra, bu Tanrıların en büyüğünü, Tanrılar Tanrısını bulmak çabasına girişildi. Değişmez nedenin araştırılması, tek Tanrı düşüncesini doğurdu.

Anadolu Yunanlıları okulunun ilk düşünürü Thales, İsa'dan önce 600 yıllarında, bu değişmez nedenin su olduğunu ileri sürdü. Her şey sudan çıkmıştı, suyun değişik biçimleriydi. Var olan her şey, varlığını bu ilk nedenden almaktaydı. Thales'i öğrencisi Anaksimandros, öğretmeninden bir adım daha ilerliyerek ilk nedenin dünyayı dört yanından kuşatan belirsiz bir töz (Cevher) olduğunu savundu. Onun öğrencisi Anaksimenes de bu belirsiz töze Kosmos adını taktı. Kosmos bütün varlıkların anasıydı, en büyük Tanrıydı.

Bu ilk adımlardan sonra insan aklını şu düşünce kuşkulandırmaya başladı: İlk neden değişmezdi ama, ondan çıkanların hepsi değişiyorlardı. Doğumları ölümler kovalıyordu, odun yanarak yok oluyordu, küçük balıklar büyüyorlardı. Şu halde hem değişmemek hem değişmek asıl olabilirdi? Bu kaçınılmaz soruyu karşılamaya çalışan ilk düşünür Ksenofanes oldu. Ona göre, varlık herşeydi, değişiklik görünüşten ibaretti, gerçekte değişen hiç bir şey yoktu. Parmenides, ustasının

bu düşüncesini biraz daha geliştirdi. Varlık, diyordu, eğer var olmaya başlamışsa, ya bir varlıktan ya da bir yokluktan çıkıyor demektir. Üçüncü bir oluş düşünülemez. Varlık, eğer bir varlıktan çıkıyorsa, kendi kendini doğurmuş oluyor ki, bu da yeni bir şey olmaması demektir. Varlığın yokluktan çıkması, bir başka deyişle bir şeyin bir hiçten doğması akla uygun değildir. Varolan değişemez. Çünkü değişmek, ya bir varlığa ya da bir yokluğa geçmek demektir. Varlık birdir, ikinci ya da üçüncü varlıklar ancak onun devamı, bir başka deyişle kendisi olabilirler. Varlığın yokluğa geçtiğini düşünmekse varlığın yokluktan geldiğini düşünmek kadar saçmadır. Böylece, *değişmezlik*'e aklımızla erişiyoruz, *değişirlik*'se duygularımızın yaratısıdır, bir kuruntudur (Vehim, Doksa). Bu kuruntudan ötürü akıl için değişmez bir birlik olan evren, biz insanlara ikilik olarak görünüyor: Gece-Gündüz, Karanlık-Aydınlık, Sıcak-Soğuk.

Parmenides'in bu düşüncesiyle Metafizik doğmuş oluyordu. Çünkü Parmenides gerçek olan devim (Hareket)'i tanımamakta, bir kuruntu saymakta, gerçeğe akıl yoluyla varmak istemektedir. Ona göre doğa kuralları, sadece bir kuruntu evrenini yönetmeye yarayan kurallardır. Yüzyıllarca sonra, Hollanda'da bir Spinoza doğacak, Parmenides'in bu düşüncesini geliştirecektir.

Spinoza'ya gelinceye kadar, gerçeğe susayan insan düşüncesi daha pek çok yollardan geçecektir. Örneğin bir Melissos çıkacak, haklı olarak (Oluş bir kuruntuysa, evrenin nasıl yaratıldığını araştırmak boşunadır) diyecektir. Bir Zenon çıkacak (Siz bir okun uçtuğunu sanırsınız. Oysa, uçmak için ard arda dizilmiş birtakım noktaları aşmak, bunları aşmak çinse, bunları birer birer kaplamak gerekir. Bir noktayı kaplamak durgun olmaktır. Şu halde ok durgundur, devim bir görünüşten ibarettir.) diyecektir. Bir Gorgias çıkacak (Sonsuz bir varlık, kendisini sınırlandıran uzayda bulunamaz. Şu halde hiç bir yerde değildir, hiç bir yerde olmıyan şey de yoktur.) diyecektir.

Ama bütün bunlara karşı bir de Herakleitos çıkarak daha doğru bir düşünceye varacaktır: Varlık bir şey değildir, oluş her şeydir. Evren, yaratmayla yokolmanın sonsuza değin birbirini kovalamasıdır. Her şey ancak karşıtların kavgasından doğar. Yenilmesi gereken kötülük olmazsa onu yenebilen er-

dem de olamaz. Nasıl toprak, suyun ölümünü yaşıyorsa öylece erdem kötülüğün, kötülük erdemin ölümünü yaşamaktadır. İyilik yok olan kötülük, kötülük yok olan iyiliktir. Kötülüksüz iyilik, iyiliksiz kötülük olamıyacağına göre, kötülük biraz iyilik, iyilik biraz kötülük demektir.

Yüzyıllarca sonra bir Hegel doğacak, bu sâf düşünceyi geliştirecektir.

Giderek, insan düşüncesi matematik bir düzene girmektedir. Büyük matematikçi Pythagoras'a göre ön ilke (Prensip) sayı'dır. Eşya, duyulur hâle gelmiş olan sayılardır. Her varlık bir sayıyı gösterir. Bilimin amacı her varlığı karşılayan sayıyı bulmaktır. Doğadaki bütün karşıtlıkların (Zıtlıkların) anası, bir'le çok arasındaki karşıtlıktır. Çokluk bir'lere ayrılır. Salt (Mutlak) Bir, ne çift, ne de tektir, hem çift hem tektir. İlk varlık olan Bir, noktadır. Nokta devimle çizgi olur, çizgi devimle yüzeyi meydana getirir, yüzeyde giderek varlıklaşır (Cisimleşir). Varlıktan da sırasıyla duyum, algı (İdrâk), anlak (Zekâ) çıkar. İlk varlık kendiliğinden değişmez, değişiklik hâlinde bulunan kendinden çıkmış parçalarıdır ki, onlarda da bu değişmezliğin devamı vardır.

Empedokles'e göre, devim bir gerçektir ama oluş diye bir şey yoktur. Kendi kendine ateşin hava, havanın su olmasını akıl almaz. İlk varlık olarak tek şey düşünmek yanlıştır. Toprak, su, hava, ateş aynı derecede ilktirler. İnsan, dört ögeyi (Unsuru) kapsamaktadır. İnsan yapısında su, ateş, toprak, hava vardır. İnsanın öteki yaratıklara karşı anlayış üstünlüğü de bu yüzdendir. Devim, sevgiyle tiksinmeden doğar. Evreni oluran sevgiyle tiksinmenin kavgasıdır. Sevgi, sonunda tiksinmeyi yenecektir. İlkelerin ilkesi sevgidir. *Sevgi Tanrıdır.*

Yüzyıllarca sonra bir Kant doğacak, Empedokles'in bu sâf düşüncesini geliştirecektir.

Buna karşı fizikçi Anaksagoras, dört öğeyle yetinmemektedir. Ona göre, öğeler sonsuz sayıda, sonsuz küçüklüktedir. Bu öğelerden ne bir şey yok olabilir, ne de bu öğelere bir şey katılabilir. (Kimyacı Lavoisier yirmi dört yüzyıl sonra aynı sözü söyliyecektir). Onlar için ne doğma, ne bozulma vardır. Oluş'la ölüm düşünceleri yanlıştır. Hiç bir şey yokten gelmez, hiç bir şey yok olmaz. Olmak yerine birleşmek, ölmek yerine ayrılmak denmelidir. Her değiştirmekten, toplanmaktan, dış görünüşlerin değişmesinden başka değişme yoktur. Öz değişmez.

Özdek (Madde) olan bu öğeler cansızdırlar, kendiliklerinden kımıldayamazlar. Onları kımıldatan, deyimleyen bir öğeler öğesi vardır ki bu an'dır (Zihin, L'esprit). An, özdek değildir, özdek olan öteki öğelerin dışındadır, sonsuza değin onlardan ayrı kalacaktır. An, evrenin düzenleyicisidir, bütün öğeleri son uygunluğa göre kımıldatmış, düzenlemiştir. Başlangıçta bu özdek öğeler karmakarışık bir halde bulunuyorlardı. her şey her şeyin içindeydi. An bunları etkileyince, yaşama kasırgası başladı. Yaşayan her şeyin bu öğeler öğesi an'dan payı vardır.

Bir başka fizikçi, Diogenos, yeniden *ilk varlık* düşüncesine dönmektedir. Öğelerin çokluğu ona uygun görünmüyor. Anlaktan yoksun bir özdekle, özdek olmayan bir anlağın ikiliğini (Dualisme) doğru bulmuyor. Anaksagoras'a karşı çıkarak doğada, her şeyin kaynağı olan, ilk tek öğenin varlığını savunuyor. Bu ilk tek öğe havadır. Havasız ne yaşama, ne bilinç, ne de anlak olamaz. Şu halde hava, bir başka deyişle özdek, ilk varlıktır. Anlak, havadan ayrı bir şey değildir havanın niteliğidir. İkiliğe inanmak bilime inanmamak olur, aslında bir olmıyanların birleşebileceklerini düşünemeyiz. Özdeklerin birleşebilmeleri için aslında bir olan, ortak olan bir özleri bulunması gerekir. Eski fizikçiler haklıdır, her şey bir tözden gelmiştir, gene o töze dönecektir.

Diogenes'in öğrencisi Arkhelaos da öğretmeninin yolundan gitmekle beraber anlağı da özdek sayarak ayrıca ele alıyor. Ona göre anlak, havanın niteliği değil, su gibi, ateş gibi ayrı bir özdektir.

Thales'denberi ikiyüz yıl geçmiştir. Şimdi İsâ'dan önce 400 yıllarındayız. Demokritos, ilk tohumlarını Diogenes de, Arkhelaos da bulduğu yeni bir düşünce Atom düşüncesiyle ortaya çıkmaktadır. Bütün cisimler bağdaşıktırlar (Mütecânisitirler). Bunlar birleşerek, ayrılarak eşyanın meydana gelmesini ya da yokolmasını sağlarlar. Sonsuz sayıda olan özdekler bölünmez (Atoma) niteliktedir. Devim, Anaksagoras'ın dediği gibi, öğeler öğesi an etkisiyle değil, kendiliğinden vardır. Devim cisimlerin özündedir. Devim, bir erek (Gâye) için değildir, cisimlerin zorunluğudur. Rastlantı diye bir şey yokutr, bu sözcüğü bilgisizler uydurmuştur. Doğada her şey bir neden yüzündendir, bir zorunluktan ötürüdür. Erdemin de bir nedeni vardır. Bilginin tek kaynağı duyumdur (Duymak eylemi, ihsas),

duyulardan geçmiyen düşüncede varolamaz. Tanrılardan da üstün, Tanrıların bile karşı koyamadıkları bir doğa yasası vardır ki adı *zorunluk*'tur. İnsanlar mutlu olabilmek için bu zorunluğa boyun eğmelidirler. (Yüzyıllarca sonra Goethe, Faust'unu bu düşünce üstüne kuracaktır).

Eskilerin tefekkür dedikleri düşünce dizisini oluş sıralarına göre böylesine dizince, açıkça görülüyor ki, insan düşüncesi, gerçek erdeme varabilmek yolunda, ya kendinden önceki düşünceye küçük bir yeni düşünce ekliyerek ya da o düşüncenin karşıtını belirterek yavaş yavaş gelişmektedir. İnsan düşüncesi; ister felsefe, ister bilim, ister sanat yolunda olsun, tohumunu çatlatan bir bitkinin büyümesi gibi, doğal düzene uygun olarak matematik bir ölçü içinde ilerliyor. Bireşime (Sentez) varabilmek için ya son savın (Tez) içinde olmak, ya da karşı savı ortaya koyabilmek gerektir. Ülkemizin tek sorunu budur. Onbeşinci yüzyıl gerçeklerini tartışarak yirminci yüzyıl bireşimine katılınamaz. Felsefede, bilimde, sanatta öke (Dâhi) dediklerimiz, düşünce zincirinin bireşimlerini kuran halkalarıdır.

Demokritos'tan sonra düşünce dizisi kuşku çağına girmektedir. Kuşkuculuk, insan'ı daha bir değerlendirecektir. Demokritos'un çağdaşı Protagoras kaynak olarak akıl'ı ele alıyor. Ona göre, duyular değişmez'i değil, ancak gelip geçici olanı gösterirler. Doğru, aldatıcı duyuların üstünde, daha sağlam bir kaynaktan elde edilebilir ki bu kaynak da *akıl*'dır. Ama Demokritos'un da haklı olarak söylediği gibi düşünce, duyuların sonucudur. Şu halde, aklımızla vardığımız bilgiler de aldatıcıdır. Çünkü her kişinin bildiği kendi duyumudur. Duyduğumuz şey ancak bizim için vardır, duymadığımız da bizim için yok demektir. İnsan için doğru, ancak gördükleri işittikleri, duyduklarıdır. Şu halde ne kadar kişi varsa o kadar da gerçek vardır. (Yüzyıllarca sonra Pirandello ünlü bir oyununu, Size nasıl geliyorsa öyledir'i, bu düşünce üstüne kuracaktır.)

Protagoras'a göre salt, kesin bir erdem ölçüsü yoktur. Kişinin erdemi kendine göredir. Kesin doğrulukta bir töre (Ahlâk) ölçüsü koyamayız, ancak kendi doğru'muzu savunabiliriz. Duyularımızla elde ettiğimiz bilginin dışında başkaca bir bilgiye erişemiyeceğimiz için, ilk nedenleri araştırmak boşunadır. İnsan, kendisi için erişilebilecek tek şeyle, *kendisiyle* yetinmelidir. Erdemli olmak kendini yönetmektir. Felsefe, erdemli olmak sanatıdır. Mutlu olmak da hem kendini, hem baş-

kalarını yönetmektir. İnsan kendi mutluluğunu kendi yaratır.

İnsan, her şeyin ölçüsüdür.

2. YEDİ BİLGE

Başka ulusların ermişleri varsa Yunanlıların da bilgeleri var, diyor Nietzsche. Gerçekten de Yunan bilgeleri, Çağdaş bilgeliğin babasıdırlar. Bu bilgeler, evrenin en güçlü gerçeği olan *ölçü*'yü sezmişlerdir. Sanatta ölçü, Felsefede ölçü, Bilimde ölçü, tek deyişle yaşamakta ölçü... İyice bakarsak hiç değilse şunu görebiliriz: Evren, bir ölçü işidir.

Nerden gelip nereye gidiyoruz düşüncesi (Kosmogonia), şimdilik ne yapmalıyız düşüncesinin (Ethika) yanındadır. Nereden gelip nereye gittiğimiz, hele niçin gelip niçin gittiğimiz açık seçik anlaşılamayınca şimdilik ne yapmamız gerektiği düşüncesi daha bir önem kazanmıştır. Kısa süren konukluğumuz kendi çabamızla ,alınterimizle çok daha değerlenebilir. İnsanlık, bu düşüncesinin ilk öğütlerini Yedi Bilge'nin özdeyişlerinden almıştır.

Felsefe tarihçilerinin çoğu, ilk Filozof olarak Thales'i (İ. Ö. VI. yüzyıl) ele alırlar. Aristoteles'e göre ilk Filozof Homeros (İ. Ö. X. yüzyıl)'dur. İnsanlar Homeros'un şâir yüzünü görmüşler, düşünen kafasını görememişlerdir. Homeros, gerçekten de, Tanrı gücünün karşısına insan gücünü çıkarmıştır; insan özgürlüğünü, acılara katlanmadaki büyüklüğü belirtmiştir. Thales'e gelinceye kadar, arada, töresel öğütler veren önemli bir Yunan şâiri daha, Hesiodos (İ. Ö. VIII. yüzyıl), vardır ki Filozof olarak gözönünde tutulmak gerekir. Oysa, Thales'le başlayan Antik çağ düşüncesine öğütleriyle öncülük eden Yedi Bilge'nin önemi üstünde birleşilmiştir.

Çağımız uygarlığını doğuran Hellen düşüncesinin bu Yedi Bilge'si kimlerdir? Walther Kranz, Antik Felsefe Metinleri adlı yapıtında onları Kleobulos, Solon, Khilon. Thales, Pittakos, Bias, Perlandros olarak sıraladığı halde bu Yedi Bilge'nin gerçek sayıları bilinmiyor. Birçok metinlerde başka adlar da Yedi Bilge arasında sayılmıştır. Gerçekte bu bilgelerin yediden daha çok oldukları anlaşılmaktadır. Böyle olduğu halde kendilerine, eski Yunanlılarda kutlu bir sayı olan yedi sayısının yakış-

tırıldığı sanılıyor. Walther Kranz'ın sıraladığı adlar, çeşitli metinlerde önemle anılmış olan adlardır. Aşağı yukarı hepsi İsâ'dan önce yedinci ve altıncı yüzyıllarda yaşamışlardır. İçlerinde Solon gibi hukukçular, Periandros gibi Krallar, Pittakos ve Bias gibi Devlet adamları bulunan bu Bilgelerin işi toplumlarına yararlı olmaktı. Çünkü Antikçağ'da bilge kişinin ilk görevi toplumuna yararlı olmaktır. İlk Filozof sayılan Thales de bu Yedi Bilge'nin arasındadır. Ancak, Thales, Evrenbilim üstünde de kafa yorduğu, ilk nedenin su olduğunu söylediği için bilimsel bir değer kazanmış, ötekilerse sadece Törebilime ışık tutucu öğütler söyleyen kişiler olarak kalmışlardır.

Rodos'lu Kleobulos, *ölçü en iyi şey*, diyor, babayı saymak gerek. Dinlemeyi sevmeli, gevezeliği değil. Hazza hükmetmeli. Zorla hiç bir şey yapmamalı. Yurttaşlara en iyi öğütleri vermeli. Çocukları eğitmeli. Halka karşı olana düşman gözüyle bakmalı.

Atina'lı Solon, hiç bir şeyde aşırı olma, *ölçülü kal*, diyor. Keder doğuran hazdan kaç. Çabuk dost edinme, edindiklerini de çabuk gözünden düşürme. Hükmedilmeyi inceliyerek hükmetmeyi öğren. Yurttaşlarına, en hoşlarına gideni değil, en iyiyi söyle. Görünmiyenleri görünenlerden çıkar.

Lapanta'lı Khilon, tutkularını dizginle, *ölçülü ol*, diyor. Dostlarının iyi günlerine yavaş yavaş git, kötü günlerine koşa koşa. Kendinden yaşlıyı say. Kanunlara uy. Haksızlığa uğrarsan barış, hakarete uğrarsan öc al. Ölmüşleri öv. Kendini bil, (Delphoi'daki Apollon tapınağının kapısında yazılı olan, Sokrates'in alıp işlediği bu sözü Platon şöyle açıklamaktadır: Sadece bir insan olduğunu bil.)

Lesbos'lu Pittakos, uygun zamanı kolla, *ölçüyü gözönünde tut*, diyor. Yapmak istediğini söyleme, başaramazsan gülerler. Başkasında hoş görmediğini kendin yapma. Bahtsızları ayıplama, çünkü Tanrıların öfkesine uğramışlardır. Kazanç doymak bilmez, sana uyanı kazan. Bir kimseyi affeden onun üstüne yükselir, ondan öc alansa onun hâline düşer.

Piriene'li Bias, çok dinle, yerinde konuş, *ölçüyü kaçırma*, diyor. İnsanların çoğu kötüdür. İşe yavaş giriş, başladıktan sonra sıkı sarıl. Çabuk konuşmaktan sakın, yanılırsın. Yaptığını düşün. Güzellikle al, zorlıyarak değil.

Korinthos'lu Periandros, *bahtlılıkta ölçülü ol*, diyor, bahtsızlıkta düşünceli. Atılganlık aldatıcı bir şeydir. Kazanç çirkin bir şey. Ana-babana lâyık olduğunu göster. Dostlarına karşı bahtlılıklarında nasılsan, bahtsızlıklarında da öyle kal. Bütünü düşün. Sessizlik en güzel şeydir (Sükûn hâli, iç sessizliği). Kanunların eski, yemeğin tâze olsun.

Milet'li Thales de, *ölçülü ol*, diyor. Kötü yoldan zengin olma. Babadan kötü şeyi kapma. Kefâletin yoldaşı felâkettir. Ana-babana ne etmişsen çocuklarından onu bekle. Kendini dizginliyememek kadar kötü şey yok. Acınmaktan çok kıskanıl.

Ölçü, ölçü, hep ölçü... Yedi Bilge'nin yedisi de ölçüyü öğütlüyorlar. Hence-Leonard'ın Hellen-Lâtin Eskiçağ Bilgisi adlı yapıtının 61. yaprağında Arkaik düşünüş başlığı altında, bu ölçü, şöyle değerlendirilmektedir: "Hellen, kendini parçalanmamış âlemin bir organı olarak görür. Hayatın trajik âhenksizliği ona acı gelse de gene sonunda yalnız âhengi-harmonia'yı sezer. Bu âhenk törebilimde tam ölçü, sanatta dengeli biçim, doğayı tanımada geometrik oran, dinde evrenin düzen verici gücü olarak kendini gösterir. Batının Felsefe düşünüşü Hellenlerle başlar."

Batı uygarlığının dayandığı işte bu Hellen ölçülülüğüdür. Batının bu Yedi Bilge'sini Doğunun Yedi Ozan'ıyla karşılaştırınız. Yedi Askı (Muallâkatısebi) şiirleriyle anılan bu yedi Arap ozanı İsâ'dan sonra altıncı yüzyılda, Yedi Bilge'den bin ikiyüz yıl sonra yaşamış'lardır. Yedisinin de Mısır ketenleri üstüne yazılı şiirleri Kâbe'de asılıymış. Yedi askı ozanları adını da bu yüzden almışlar. Şiirlerini sabırla incelerseniz, varacağınız sonuç şudur: Yedi Hellen bilgesinin ölçü öğütlerine karşı, yedi Arap ozanı, berikilerden oniki yüzyıl sonra, atlariyle develerini övüyorlar.

3. ARILAR

Soru şudur: İyiyi kötüden kesinlikle ayırabiliyor muyuz. erdem üstüne genelleşmiş, açık seçik bir bilgimiz var mıdır?

Yunan düşünürü Protagoras (İsâ'dan önce 485-411) bu soruya karşı hayır demektedir. İyiyi kötüden kesinlikle ayıramayız. Çünkü her kişinin ölçüsü kendine göredir. Ölçü, kişilere

göre değişir. Genel bir töre (Ahlâk) yoktur. İyiyi kötüden kesinlikle ayırabilmek için genel bir töre bulunması gerekir. Oysa ne genel iyi, ne de genel kötü bulunmamaktadır. İyinin ya da kötünün sayısı, yaşayan kişilerin sayısı kadardır. Töre alanında herkesin birleştiği bir temel yoktur. Şu halde töreye genel, güvenilir bir ölçü aramak boşunadır. Bilgilerimiz, duyulardan gelir. Duyular, kişilere göre değişir. İnsan, her şeyin ölçüsüdür.

Protagoras bu düşüncesinde yalnız değildir. Antik çağın bütün kuşkucuları (Şüphecilik, Scepticisme) onun gibi düşünmektedirler. Örneğin Sextus Empiricus, hak'la haksız üstündeki ölçünün, çeşitli uluslarda değişik bulunduğu gibi, bir toplumun çeşitli sınıflarında da değişmekte olduğunu söylemektedir. Bu düşünce, ilerde ayrıca inceleyeceğimiz gibi, günümüze kadar erişmiş bir düşüncedir. Ondokuzuncu yüzyılı yirminci yüzyıla bağlayan büyük düşünür Nietzsche'ye göre de her zaman aynı kalan, salt gerçek olan bir töre yoktur. Düşünce zincirinin önemli halkalarından bulunan birçok Duygucular da (Sensualisme) Protagoras'a katılmaktadırlar.

Protagoras'ın bu düşüncesine, bir başka Yunan düşünürü, Sokrates (İsâ'dan önce 468-400) karşı çıkıyor. Protagoras'ın hem çağdaşı, hem arkadaşıdır. Elinde, Delf tapınağındaki yazılardan aldığı bir bayrak tutmaktadır: Kendini bil. Çok konuşmuş, hiç yazmamıştır. Platon'un, Ksenefan'ın, Aristoteles'in yapıtları olmasaydı belki de onu tanımayacaktık. Büyük ününü, biraz da, Shakespeare'in trajedilerine yakışan ölümüne borçludur. Matematiği boş, yararsız bulurdu. Doğa bilimlerine sırt çevirmişti. Cinlere, perilere inanırdı. Metafizikle ilgilenmezdi. Tek inandığı bilgi, töre bilgisiydi. Bu bilgiye de, Devlet'i sağlam temeller üstüne oturtmak gerektiğini düşünerek varmıştı. Oysa, Devletin Tanrılarına inanmamakla suçlandırıldı, Devlet eliyle öldürüldü. Kaçabilirdi, kaçmak istemedi. Baldıran zehirini keyifle içerek kendinden çok daha bilgili olanları silip süpüren büyük bir ün bıraktı.

Sokrates, Sofist'lerin okulundan yetişmişti ama, Sofist değildi, Oysa "Bir şey biliyorum, o da hiç bir şey bilmediğimdir" derken Sofist'lerle, Protagoras'la birleşmektedir. Fizik alanında kesinliğe inanmamakta, kesin olarak hiç bir gerçeğe varılamıyacağını savunmaktadır. Ona göre tek kesinlik, erdem bilgisindedir.

Çünkü, diyor Protagoras'a karşı çıkarak ölçüler kişilere göre değişirse, Toplumu hangi değerler üstüne oturtacağız? Devlet gereklidir, sosyal düzen gereklidir. Bu gerekli kuruluşların sağlamlığı, sürekliliği içinse genel bir töre gereklidir. Protagoras, insanları değil, insan'ı görmeliydi. İnsanlar arasındaki ayrılıklar, başkalıklar görünüştedir. İyice incelenecek olursa iyiye olan eğilim her kişide aynıdır. Kişilerin içinde uyuyan bu ortak eğilim her kişide aynıdır. Kişilerin içinde uyuyan bu ortak eğilim ancak öğretimle ortaya çıkarılabilir. Erdem, öğrenilir. Kişiler bilmedikleri için kötüdürler. Erdem birdir, bölünmez, ayrılmaz. Bir davranışta erdemli, başka bir davranışta erdemsiz olunamaz. Erdemi varsa kişinin bütün davranışları ona uygun olmak zorundadır. İnsan, kendini bilmeli, tanımalıdır. Erdem, insanın kendini bilmesi, tanımasıdır. Fizik alanında şey'lerin nedenliğini çözemeyiz ama, kendimizin ne olmamız gerektiğini bilebiliriz. Erdemli olmamız gerekir, çünkü erdemli yaratılmışız. Erdem, bizim yapımızda saklıdır. Bu bilgi, elde edebileceğimiz tek bilgidir. Töre'nin dışında başkaca hiç bir konuda Felsefe yapılamaz. Öğretim, insana hiç bir yabancı şey vermez, ancak insan zihninde gizli bulunan tohumları uyandırır, büyütür geliştirir.

Kişiler, Toplumu meydana getirdiklerinden ötürü önemlidirler. Devlet, erdemli kişilere dayanmalıdır. Kişiler erdemsiz olursa, Toplumları da çürük olur. Devletin sağlam bir temele oturabilmesi için kişilerin kendilerini tanımaları, bilmeleri gerektir. Erdemsizlik, bilgisizliğin sonucudur. Bilgiye kollarını açan her insan erdeme doğru ilerler. *Erdem, bilgidir.* İnsan her şeyin ölçüsüdür ama, Ahmet her şeyin ölçüsü değildir. Erdem insanın yapısında vardır, bu arada Ahmet'in yapısında da vardır. Ancak öğretimle meydana vuruluncaya kadar Ahmet, değil her şeyin ölçüsü, kendi kendisinin bile ölçüsü olmamalıdır. Ahmet gerçek bir ölçüye varabilmek için, önce kendini bilmelidir. Bu da bilgiyle olur, kendiliğinden olmaz. Yapımızdaki güç, gerçek bir güç olabilmek için değilmek ister; uyandırılmak, büyütülmek, geliştirilmek ister. İnsan yapısı, Ahmet'in yapısı değil, insanlığın ortak yapısıdır.

Yüzyıllarca sonra, büyük Alman düşünürü Kant'ın çok daha değerlendirip geliştireceği bu düşüncenin babası Sokrates'dir. Sokrates'i Töre'nin yaratıcısı sayanlar, bu bakımdan, haklıdırlar. Bu düşüncesiyle Sokrates, yeni çağlarda önemi an-

laşılan Sosyal Töre'nin de temelini atmış olmaktadır. Sofist adı altında toplanan birçok Yunan düşünürleri de Töreciydiler. Ama onların Töresi insancaydı, toplumca değildi. Töreyi kişiden alıp topluma götüren, özel iyiliğin üstünde genel iyiliği işleyen ilk düşünür Sokrates'dir.

Erdem alanındaki bu olumlu düşüncenin karşısına, Protagoras'la birlikte Antik çağın bütün düşünürlerini şimdilik bir yana bırakarak, yirmi üç yüzyıllık bir sıçrayışla bir onsekizinci yüzyıl incelemesini koymak; gerekli aydınlığa kavuşabilme yolunda, ikisini birden tek kavrayış içinde seyretmek istiyorum.

Bernard de Mandeville, Arılar efsânesi ya da genel zenginliği yapan kişisel kötülüklerdir (The fable of the bees or privat vices made public benefits) adlı küçük yapıtını 1714 yılında yayınladı. Yapıt, onsekizinci yüzyılın aydınları arasında gerçek bir fırtına kopardı. Kavgalar, döğüşler oldu. Düşünce, kendi gücünün heyecanını yaşıyordu. Sokrates'in tohumlarını attığı, birçok büyük düşünürlerin geliştirdikleri olumlu erdem kuramı kökünden sarsılıyordu. Mandeville'in düşüncesi, bilimsel bir denemeye dayanmaktaydı; Shaftesbury'nin (The Moralist) adlı yapıtına karşı yazılmıştı.

Mandeville, insan toplumunu bir arı kovanında inceliyordu. İnceleme bir hayli ilgi çekiciydi. Arıları durmadan çalıştıran, güvendiren, zengin eden, örgütleyen, örnek bir toplum hâline koyan neden, erdemlilik değil, erdemsizlikti. Arı kovanındaki yükselmenin nedenleri hırsa, çekememezliğe, kendini beğenmişliğe, açgözlülüğe, zevk düşkünlüğüne dayanıyordu. Gelişme, refâh kötülüklerden doğuyordu. Genel zenginlik, özel kötülüklerin çatışmasından çıkmıştı. Kişisel tutkular, hırslar, açgözlülükler, çekememezlikler birbirleriyle karşılaşıp çatıştıkça Arılar toplumu gelişip güçlenmekteydi. Genel çıkarlar, özel çıkarların toplanmından başka bir şey değildi. (Hatırlarsınız, Dostoyevski'nin Raskolnikof'u da, Suç ve Ceza'da, bu düşünceden yola çıkmıştı).

Mandeville, bundan sonra, düşüncesini masallaştırıyor: Erdemsizlikle zengin olmuş bir Arı düşünürü, bu genel erdemsizliği gözliyerek, insan toplumlarında olduğu gibi, erdem elden gidiyor, hâlimiz nice olacak diye haykırmaktadır. Kuşkusu, gün geçtikçe, öteki Arıları da etkilendirmiştir. Şimdi bütün Arılar erdemliliği özlemektedirler. Oysa Jupiter (Yunanlı-

ların Zeus'ü) gerçeği görmekte, Arıların bu nankörlüklerinden ötürü öfkelenmektedir. Sonunda, onları bir çırpıda erdemli kılarak cezalandıracaktır.

Erdemli Arıların kovanı ıssız bir çöle dönmüştür. Mahkemeler kapanmış, yargıçlar ekmeksiz, papaslar aç kalmış; devlet memurları işsizlikten bunalmaya başlamışlardır. Her Arı azla yetinmekte, kimse çalışmamaktadır. Sadece gerekli olan iş yapılmaktadır; herkes tutumlu olduğu, aşırı zevklerinden sıyrıldığı, başkalarını kıskanmadığı,pek azla doyduğu için çok az şey gereklidir. Lüks, düşünce, sanatlar sıfıra yönelmiştir. İşsizlik almış yürümüştür. İyi Arılar savaş güçlerini de yitirmişlerdir. Düşmanları bundan kolaylıkla faydalanıp onları kılıçtan geçirirler. Canını kurtarabilen pek azı da bir ağaç kovuğuna sığınırlar. Artık, erdem yoluyla mutluluğa kavuşmuşlardır.

Sokrates şunu demişti: Erdemlerimiz olmazsa toplumumuz çürür. Bernard de Mandeville de ters açıdan şunu demektedir: Erdemsizliklerimiz olmazsa, toplumumuz gelişmez.

Bu iki karşıt düşünceyi bir arada kavrayınca, her ikisinin de güçlü ya da güçsüz yanları daha iyi beliriyor. Sokrates, Ahmet'i gerektiğinden çok küçültmüş, Mandeville gerektiğinden çok büyültmüştür. Örneğin Ahmet'in zevk alma isteğini erdemsizlik sayarsak Sokrates de, Mandeville de haklı olacaklardır. Sonsuz bir zevkalma isteği toplumu çürüteceği gibi. zevkalma isteğinin kökten yokluğu da toplumun gelişmesini önler. Oysa zevkalma isteği bir erdemsizlik midir, her türlü zevkten elini eteğini çekmek bir erdemlilik midir? Zevkalma isteğinin yerine imrenme isteğini, özenme isteğini, ünlenme isteğini, yarışma isteğini koyabilirsiniz. Bu açıdan bakarsanız Protagoras da haklıdır, Kant da. Gerçek, bütün bu sav'larla (Tez) karşı savların (Karşı tez) bireşim'inden (Sentez) çıkacaktır.

Erdem üstünde açık seçik bir yargıya varabilmemiz, ilk sorumuzu karşılayabilmemiz için daha birçok düşünceleri incelememiz gerekiyor.

4. ANTİGONE

Önce Sophokles yazdı. İsâ'dan önce beşinci yüzyıldı. Olayı, kadercilik açısından görüyordu: Erdemli Antigone ölümü

küçümseyerek görevini yerine getirecek, erdemlerinin gerektirdiği yolda yürüyecekti. Toplumun sesi olan Koro "Ölümlüler alınlarına yazılmış olan felâketlerden asla kaçıp kurtulamazlar" diyordu. Antigone da alnına yazılmış olandan kurtulamayacak, "Tanrıların katında şerefli olan" a ulaşacaktı.

Olay şuydu: Oidipus, babası Laios'u bilmeyerek öldürmüş, Thebai kentine Kral olmuştu. Gene bilmeyerek evlendiği anası İokaste'dan iki kız, iki oğlan çocuğu doğdu. Babasını öldürüp anasıyla evlendiğini öğrenince gözlerine mil çekerek kendisini cezalandırdı. Artık kör bir Kraldı. Kör bir Kralsa çevresindekilerin, hepsinden çok da çocuklarının oyuncağı olur. Oidipus'un kaderi buydu. Oğluyla evlendiğini öğrenen İokaste da kaderine yönelmiş, kendini asmıştı. Oğulları kör Kral Oidipus'a o kadar çektirdiler ki, Krallığını bırakarak kızı Antigone'la beraber Kolonnas'a gitmek zorunda kaldı. Oysa ölmeden önce oğullarına ilenecek, birbirlerinin kanına girmelerini dileyecekti. Kör Kralın bu ilenişi çabucak gerçekleşti. Birer yıllık süreyle Thebai tahtını paylaşan oğullarından Eteokles, Krallığı, süresi gelen Polyneikes'e bırakmak istemedi. Polyneikes, Argos'a kaçtı. Argos Kralının kızıyla evlenerek kaynatasının yardımını sağladı, Argos ordusuyla Thebai kentine yürüdü. Savaş, Argos'luların bozgunuyla bitti ama, iki kardeş de birbirlerini öldürdüler. Thebai Krallığını eline alan dayıları Kreon, Eteokles'i törenle gömdürdü, yabancı bir orduyu kendi ülkesine saldırttığından ötürü vatan hâini saydığı Polyneikes'iyse kurtlara kuşlara bıraktı, onu gömmeye yeltenecek olanı da ölümle cezalandıracağını bildirdi.

İşte genç Antigone'un erdemleri burada belirmeye başlar. Görevi, kardeşini gömmektir. Dayısı yeni Kral Kreon'un oğlu Haimon'la nişanlıdır, onu sevmektedir. Toplum kaypak, güçlüye karşı eziktir. Koro "Ölülere saygı bizi yükseltir ama, güçlülerin gücünü hor görmek de doğru değildir" demektedir. Oysa, Antigone'un kaderi gene Koronun söylediği gibi, "alnına yazılmış" tır, bundan "kaçıp kurtulunmaz.". Antigone erdemlerinin gerektirdiği görevini yerine getirecek, kardeşini gömecek, dayısı Kreon'un emriyle diri diri gömülecektir. Kader, bütün yolları çizmiştir. Kral Kreon'un da "alnına yazılmış olanlar" vardır. Nişanlısının acısına dayanamıyan oğlu Haimon, kendini öldürecek, oğlunun acısına dayanamıyan karısı Kraliçe Eurydike de oğlunun yolundan gidecektir. Bütün bunlardan

Kreon'un çıkardığı sonuç şudur: "Acaba en iyisi yerleşmiş geleneklere, kanunlara ömrümüzce uymak değil miydi?". Toplum da Koronun ağzıyla şu yargıya varmaktadır: "Ey insan.. Temkinli bir akıl, mutluluğun ilk gereğidir".

Sophokles'e göre erdem, temkinli aklın sonucudur. Temkinli akıl'sa yerleşmiş geleneklere, kanunlara uymayı emreder. Antigone, bu yerleşmiş geleneklere, kanunlara uyduğu için erdemlidir. Erdem, temkinli aklın sonucu olarak, gelecek olan değil, gelmekte olan yolu seçmektir. Alın yazısı da seçilen yola göre değişir; şu yolu seçerseniz başka, bu yolu seçerseniz başkadır. Oysa, temkinli akıl seçilecek yolu göstermektedir.

Bu hâle göre alın yazısının da temkinli aklın sonucu olması gerekmez mi?.. Sophokles bunun üstünde durmuyor. O, sadece, kendi toplumunun düzenini koruma kaygısındadır.

Yirminci yüzyıl düşüncesinin, elbette, Sophokles'e soracağı birçok sorular olmalıydı. İşte, ikibin beşyüz yıl sonra, bir yirminci yüzyıl adamı, Jean Anouilh, olayı yeni bir açıdan ele almakla bu soruları sordu.

Anouilh, Sophokles'in trajedyasında, yukarda belirtmeye çalıştıklarımdan başka, şu sözlerin de altını çizmiş olmalıdır: Antigone, ablası İsmene'ye: "Soylu musun, yoksa soysuz musun?, şimdi bunu göstereceksin," diyor. Antigone'un erdemleri, soyluluğunun sonucudur. Antigone "Kimsenin bana vefâsız demesini istemiyorum" diyor. Kendisini vefâlı bulmaları Antigone'u mutlulandırmaktadır. "Hoşlarına gitmek istediklerimin hoşlarına gittiğimi biliyorum" diyor. Hoşlarına gitmek istediği kimselerin hoşlarına gitmesi Antigone'u mutlulandırmaktadır. "Bunu yaptıktan sonra ölürsem ne mutlu bana. O zaman sevdiğim insanın yanında dinlenirim, onun yüzünden işlediğim bu suç için o da beni sever. Dirilerden çok, ölülerin hoşuna gitmek isterim. Çünkü onların yanında sonsuz kalacağım. Sen, işine gelirse, Tanrıların katında şerefli olanı hor görebilirsin" diyor. Antigone hesaplıdır, Tanrıların katında şerefli olmak istemektedir, çünkü bu sonsuza değin süreceğine inandığı uzun bir mutluluktur. Toprağın üstünde Haimon'la geçireceği günler sayılıdır, ama toprağın altında kardeşiyle geçireceği günler sonsuzdur. Antigone insanca bir hesap yapıyor, küçüğü verip büyüğü alıyor.

Anouilh, Antigone'un erdemini yirminci yüzyıl ölçülerine uygun güdülere dayamak zorundaydı. İkibin beşyüz yıldanberi

hesaplar bir hayli değişmişti. Toprakaltı mutlulukları yerine topraküstü mutluluklarına göz dikenlerin sayısı çoğalmıştı. Temkinli akıl, toprak üstünde geçireceği birkaç mutlu günü çok daha kârlı buluyordu. Birinci Antigone, İsâ'dan önce beşinci yüzyılın gereklerine uygun yolu seçmişti; ikinci Antigone da, elbette, İsâ'dan sonra yirminci yüzyılın gereklerine uygun yolu seçmeliydi. Bu yollardan her ikisi de ölüme varıyordu. Ancak çıkış noktaları arasına yirmibeş yüzyıl girmişti.

Anouilh'un Antigone'u ne istediğini gereği gibi bilmektedir. "Ben her şeyi hemen isterim. Üstelik tamam olmasını isterim. Yoksa kabul etmem. Uslu oturdum diye vereceğiniz bir parçacık şeyle yetinemiyorum. Her şeyden emin olmak istiyorum" diyor. Aşkından da emin olmalıdır elbet: "Beni seviyor muydun Haimon, beni seviyor muydun? Bundan emin miydin o akşam? O baloda, gelip beni köşemde bulduğun an, yanlış birine gitmediğine emin miydin? O vakittenberi hiç esef etmedin mi? İsmene'yi istemenin daha münasip olacağını bir defa olsun düşünmedin mi?". Çirkindir, bunu da bilmektedir. Bir bildiği daha var, kuşkulardan kurtulmanın insanı güzelleştireceği: "Evet, çirkinim. Babam sonradan güzel olmuştu. Kendisini artık hiç bir şeyin kurtaramıyacağını anladıktan sonra. O zaman birdenbire rahatladı, güzelleşti.". Acaba sır İsmene'nin giyitlerinde mi, dudak boyalarında mı kokularında mı?: "Senin yanına İsmene'nin giyitlerini giyerek niçin mi geldim? Aptallık. Beni sâhiden arzuladığına inanamıyordum. Onların giyitlerini giyer, boyalarını sürer, kokularını kullanırsam biraz daha onlara benzer, sana arzu veririm diye düşündüm.". Ablası sarışın İsmene'yi kıskanmaktadır: "Ben kara kuru bir kızım, İsmene'yse bir meyva gibi pırıl pırıl.". Polyneikes'in ölüsü meydanda duruyor, ama işler yolunda gitseydi: "Ölmemeyi ben de isterdim." Oysa kuşkular, aşağılık duygusu onu günden güne eritmektedir. Yapabilse de İsmene'yi de beraber sürüklese, geride bırakmasa. Ama İsmene ölmek istemiyor. Şu halde Antigone erdemini tek başına yaşıyacaktır. Artık toprak üstünde yapabileceği bir şey kalmamıştır, Polyneikes'in ölüsünü gömerek erdemini belirtebilir. Sophokles'in Antigone'unun şu sözü Anouilh'un Antigone'une daha çok yakışıyor bence: "Sonunda bir şey bana kalacaktır: Güzel bir ölüm."

Kreon'un erdemleriyse bambaşka hesaplara dayanmaktadır. Anouilh'un Kreon'u da, Antigone'u gibi, ne istediğini ge-

reği gibi biliyor: "Güneşte çürüyen bu leş beni de senin kadar rahatsız etmiyor mu sanıyorsun? Kokudan midem bulanıyor, gene de pencereleri kapatmıyorum. Onu gömdürmeyi ben de isterdim, hiç değilse halkın sağlığı adına. Ama ne çâre ki yönettiğim hayvanların, en aşağı bir ay, bu kokuyu duymaları gerek. Ne yaparsın, meslek böyle istiyor. Bu meslekte çalışmalı mı, çalışmamalı mı, bu tartışılabilir. Ama çalışmalı dersen, başka çâresi yok, böyle olacak."

Gerçekte, olayı, Sophokles'in o açıdan, Anouilh'unsa bu açıdan ele alışlarında hiç bir olağanüstülük yok. Seyirciler kimlerdir?.. Yaşadıkları çağın ölçülerine göre birtakım hesaplar yapan insanlar. Eğer sahnedeki oyuncular aynı ölçülere uygun hesapları beceremeseydiler, seyirciler onlara inanmıyacaklardı.

ÖLÇÜ

İki kere iki her zaman, her yerde dört eder. Oysa, adam öldürmek, yalan söylemek, hırsızlık etmek her zaman, her yerde erdemsizlik değildir.

Tevrat'ı hatırlayınız Tanrı, Mısır'dan kaçan İsrailoğullarına Mısırlı komşularının altınlarını aşırmalarını öğütlemişti. Peygamber Mûsâ'ya göre, komşularının altınlarını aşıran bu İsrailoğulları, Tanrı'nın buyruğuna uydukları için erdemliydiler. Peygamber İsâ, gelmiyeceğini bildirdiği bir toplantıya, sonradan gizlice gittiğini açıklayarak yalan söylemişti. Filozof Kant'ın "Yalan söylememelisin" kuralına Filozof Schopenhauer şu karşılığı veriyor: Issız bir yolda gidiyorum. Yanımda param var. Bakışını beğenmediğim bir adama rastlıyorum. Adam bana yoldaşlık etmeye başlıyor. Konuşurken ağzımı aradığını seziyorum. Paran var mı, diye soruyor bana. Kant'ın töresel kuralına uyarak doğruyu söyleyip soyulayım mı?

Ispartalılar, çocuklarını hırsızlığa alıştırmak için özel bir eğitimden geçirirlerdi. Albert Bayet, eski Cermen topluluklarında, talana çıkan topluluk şefinin peşinden gitmek istemiyenlerin erdemsiz sayıldığını, toplumca ayıplandığını anlatıyor. Herbert Spencer'in yazdığına göre, yüzyıl savaşlarının başlıca nedenlerinden biri hırsızlık amacıydı. Dalten, Ethnology of Bengale adlı kitabının 256 ncı yaprağında Oranon'ların adam öldürmeyi, değil erdemsizlik, suç bile saymadıklarını yazıyor.

Gasson da Avustralya'da aynı anlayışla karşılaştığını bildiriyor, bir adamın en yakın arkadaşını sadece keyif için öldürmesi günlük olaylardanmış, kimse başını çevirip bakmazmış bile. Frazer'in Günlük'ünün 267 nci yaprağında da Himalaya dağlılarının kan aktığını görüp zevklenmek için adam öldürdükleri yazılı. Günümüz uygarlığında adam öldürmek suçtur, oysa savaşta adam öldürmek kahramanlıktır, erdemdir. Aynı çağın Doğu'sunda bir genç kızın bir delikanlıyı sevmesi erdemsizliktir, Batı'sında erdemliliktir. Aynı çağın aynı toplumunda, bir kadının mayo giyerek denize girmesi, bir sınıfın anlayışına göre olağandır, bir başka sınıfın anlayışına göre erdemsizliktir.

Şu halde erdemin ölçüsü nedir?

Bütün bu örnekler erdemin kesin bir ölçüsü bulunmadığını kanıtlıyor. Erdemin ölçüsü çağlara, toplumlara, toplum sınıflarına göre değişmektedir. Her zaman, her yerde aynı ölçüye göre değerlendirilen bir erdem yoktur. Bir yerde erdem sayılan, başka bir yerde sayılmamaktadır. Bir zamanda beğenilen bir davranış, başka bir zamanda beğenilmemektedir. Bundan çıkan önemli sonuç da erdem ölçüsünün, Sokrates'in dediği gibi yaratılışımızda bulunmadığı, bize dışardan verildiğidir. İyinin ya da kötünün ölçüsü yaratılışımızdan gelseydi insanlar erdemi her zaman, her yerde aynı ölçüye göre değerlendirirlerdi. İnsanlar her zaman, her yerde acıkmışlardır, ama her zaman, her yerde erdemli olmamışlardır.

Pek açık gibi görünen bu düşünceye karşı çıkanlar da vardır. Birçok düşünürler erdemi, her türlü ayrıntılarından sıyırıp soyut olarak ele almaktadırlar. Onlara göre belli bir davranış şurada erdem sayılmış, ötede sayılmamış olabilir. İnsanların, en kötülerinin bile, iyiliğe olan eğilimleri her yerde aynıdır. İnsanlar her zaman, her yerde nasıl acıkmışlarsa öylece, az ya da çok, iyiliğe de yönelmişlerdir. İnsanlar, en kötüleri bile, her zaman, her yerde sevmişler, acımışlar, başkalarının yardımına koşmuşlardır. Şu halde erdem eğilimi insanın yaratılışında vardır, dışardan verilmiş değildir.

Böyle düşünenler de şu soruyla karşılaşıyorlar: İnsanlar her zaman, her yerde iyilik etmişlerse, kötülük etmemişler midir? İyilik, kötülük soyut kavramlardır, kendiliklerinden bir anlam vermezler. İyiliğin ya da kötülüğün belli bir anlama kavuşması için herhangi bir davranışla belirlenmesi gerekir

Aradığımız, bu davranışı değerlendiren ölçüdür. Bu davranışı değerlendiren ölçü her zaman, her yerde değişmiştir. Bu ölçü, yaratılışımızdan gelme bir ölçü olsaydı, değişmemesi gerekirdi. W. H. Dall, Alaska and its Resources adlı kitabında bir Alaskalının ihtiyar anasını hançerliyerek öldürdüğünü, kendisi bu olaydan tiksinti duyarken yanında bulunan bir başka yerlinin, hiç bir işe yaramıyan bu ihtiyar kadının öldürülmesini töreye uygun bir davranış olarak öğdüğünü yazıyor. Dall'ın tiksindiği davranıştan Alaskalı hoşlanmaktadır. Şuhalde insanın doğal eğilimleri tiksinme ya da hoşlanma erdemin ölçüsü olamaz. İlkel insanda iyilik ya da kötülük eğilimi hoşlanma ya da tiksinmeyle güdülür. Biz, insanın neden hoşlanması ya da neden tiksinmesi gerektiğinin ölçüsünü arıyoruz. Bu ölçü, bir yaratılış ölçüsü olsaydı Dall'ı tiksindiren olayın Alaskalıyı da tiksindirmesi gerekirdi. Hem sizin iyilik dediğiniz nedir? Biz iyi adamı, iyi davranışı görebiliyoruz ama, salt iyiliği göremiyoruz.

Pek açık bir gerçek gibi görünen bu düşünceyi de Antik çağın büyük düşünürü Platon karşılıyor: Soyut düşünceler, gerçek varlıklara karşılıktırlar. İyi, güzel, doğru dediğimiz zaman soyut olarak gerçek varlıkları, ide'leri (İdealisme) düşünüyoruz. Soyut düşüncelerimizin objeleri idelerdir. İyinin idesi gerçektir, çünkü belli bir iyiden daha süreklidir. İyi insan ölür, iyi davranış unutulur ama, iyilik ölmez, unutulmaz. Sürekli olan, geçici olandan daha gerçektir. O güzel kadın artık yaşamıyor ama, salt güzellik yaşıyor. İdelerin duyusu akıldır. Yaşayan güzelliği, yaşayan iyiliği göremiyorsak bu, aklımızın kusurlu oluşundandır. Aklımız yeteri kadar gelişince salt güzeli, salt iyiyi, salt doğruyu görebilecektir. Bir davranış şurada iyi, ötede kötü sayılabilir ama, iyilik her zaman, her yerde aynıdır.

Büyük erdemci Sokrates'in (İ. Ö. 468-400) ünlü öğrenicisi Platon (İ. Ö. 427-347) bu kadarla da yetinmiyerek şunları da ekliyor: Soyut düşüncelerimizin karşılıkları olan, süreklilikleri bakımından, gerçek saydığımız varlıklardan çok daha gerçek bulunan bu ideler gittikçe genelleşerek en tepeye, sonuncu ideye kadar çıkarlar. En yüksek ide İyi'nin (Le Bien) idesidir. İyi'nin idesi Tanrıdır. Tanrı en yüksek iyiliktir. Erdem, Tanrı'ya benzemiye çalışmaktır. Kötülükler, iyiliklerin zorunlu karşılığı bulunduklarından, yokedilemezler. Şu halde insan,

bu kötülük ocağından kaçmaya, Tanrıya yaklaşmağa çalışmalıdır. Buysa insanların Tanrıca bir iş olan tüzeyi (Adâlet) gerçekleştirmeleriyle olur. Erdemin ölçüsü tüzedir. Bilgelik aklın tüzesi, cesaret kalbin tüzesi, ölçülülük duyuların tüzesidir.

Öyleyse tüzenin ölçüsü nedir?

Henüz çözülmemiş bir durumda bulunan salt (Mutlak) gerçeğin karşısında, insanca tüzemize ölçü olarak verilen bilgelik, ne türlü bir bilgeliktir? Geceyarısı bir yapının dördüncü katına tırmanan bir hırsızın cesareti bir cimrinin ölçülülüğü, erdem açısından, nasıl değerlendirilecek? Yukarda sözünü ettiğimiz W. H. Dall'ın Alaskalı örneğini düşünelim. Kocamış, artık hiç bir işe yaramayan anasını hançerliyen bu Alaskalının davranışı, Tanrılık davranışa benzemiyor mu? Erdemin Tanrıya benzemiye çalışmak olduğunu söyleyen Platon'un açısından bakınca, bu Alaskalıyı erdemli saymamız gerekmez mi?

Düşünce zinciri içinde, öğrenciler öğretmenlerini eleştirmekte yarışıyorlar. Platon'un bu şiirli düşüncesine de, insanlık tarihinin koca bir Ortaçağ'ını avucunun içine alan ünlü öğrencisi Aristoteles (İ. Ö. 385-322) karşı çıkıyor: Platon, soyut düşüncelerimizi (İdeleri) gerçek varlıklar saymakla yanlış bir yola girmiştir. Bir hayli karışık bulunan gerçekler evreni, bir de idelerin sokulmasiyle, büsbütün karıştırılmıştır. Tutalım ki ideler gerçek birer varlıktırlar, bununla neyi çözmüş oluyoruz? İyiliği, varlıklarımızın dışında bağımsız bir varlık sayıp niçin karşımıza alalım? İdeler özdeklerin (Madde) tözü (Cevher) olunca, elbette, özdeklerin dışında değil, içinde bulunmaları gerekir. Şu halde ideler, gerçek varlıklar değillerdir. İdeler eşyanın içindedir (Müdemmiçtir), ancak soyutlama yoluyla eşyadan ayrılabilirler. Özsüz biçim, biçimsiz öz olamaz. Erdem, başlıbaşına değerlendirilmesi gereken gerçek bir varlık değil, insan aklının ürünüdür. Akılsız olan bitkilerle hayvanlarda erdem yoktur. Salt akıl, tüm iyilik olan Tanrılık düşüncede de erdemin sözü edilemez. Erdem, insanca bir niteliktir, insan yapısında akılla hayvanlığın çatışmasından doğmuştur. İnsan için en üstün iyi akılla hayvanlık arasındaki dengeden doğan mutluluktur. Bu mutluluk erdemdir. İki türlü erdem vardır, biri Ussal erdem (Zihnî fazilet) öbürü Töresel erdem (Etik fazilet) dir. Ussal erdem; teorik alanda bilgelik, pratik alanda sağduyu olarak belirir, aktif

akılla pasif akıl arasındaki dengedir. Töresel erdem; cesaret, soyluluk, ölçülülük, cömertlik, şereflilik, içdenliktir, akılla irade arasındaki dengeden doğar. Erdem (İyilik), Platon'un dediği gibi kötülüğün karşıtı değildir. Erdem her iki uçta bulunan kötülüklerin tam ortasında bulunur. Örneğin cömertlik erdemi cimrilikle müsrifliğin ortasındadır, cesaret erdemi korkaklıkla küstahlığın ortasındadır.

Görüldüğü gibi Aristoteles, Platon'a karşı zorunlu bulunan sorularımızı az çok karşılamaktadır. Bilgelik, pratik alandan çekilerek ussal bir erdem sayılmıştır. Dördüncü kata tırmanan hırsızın davranışı cesaret değil, küstahlıktır. Cimri, cömertin değil, müsrifin karşısındadır, bu yüzden de davranışı ölçülülükten uzaktır. Erdem insanca bir niteliktir, şu halde Tanrılığa değil insanlığa benzemeye çalışmakla elde edilir. Alaskalının da, Tanrıya benzemeye çalışarak, kocadığından ötürü hiç bir işe yaramıyan anasını öldürmesi gerekmez.

Oysa, gene de kesin bir sonuca varmış olmuyoruz. Anasını hançerleyen Alaskalının davranışı, bir başka Alaskalıyı hoşnut ederken, bizleri niçin tiksindiriyor? Hırsızın davranışını niçin cesaret değil de, küstahlık saymalıyız? Cimriye yakıştıramadığımız ölçülülüğün ölçüsü nedir? Bu sorular, karşılanması gereken sorulardır. Bergson, "Gülüşümüz, toplumun gülüşüdür" diyor. Şu halde toplumun gülüşünü olduran nedenler nelerdir?

6. THRASYMAKHOS İLE KALLİKLES

Thrasymakhos ile Kallikles'i de bizlere tanıtan Platon'dur. Bu iki toksözlü Yunanlı üstünde başkaca bir bilgimiz yok. Platon olmasaydı, kendinden önceki birçok önemli düşünce sistemlerini olduğu gibi, bu iki sevimli insanı da tanımayacaktık. Platon (İ. Ö. 427-347), bütün yapıtları tam olarak elimizde bulunan tek Yunan düşünürüdür. Sokrates öldüğü zaman, yirmiyedi yaşındaydı. Olağanüstü yakışıklı, güçlü, boylu, geniş omuzlu bu zengin çocuğunda çağlarının en üstün pehlivanını görmek isteyenler, kendinden sonrakileri de etkileyecek olan koca bir düşünürle karşılaşınca bir hayli şaşırmış olsalar gerektir. Nasıl olduysa oldu, Olimpiyatların bu ünlü atleti, Sokrates'in peşine takılarak, beden alanından kafa alanına geçi-

verdi. Sabahattin Eyüboğlu, Devlet çevirisinin o pek ölçülü önsözünde, bu geçişin nedenini, Sokrates'in bir zekâ yarışması tadı veren konuşmalarının çekiciliğine bağlıyor. Her halde öyledir. Gerçek olan şu ki. bu geçiş, insanlık evrimi yolunda, mutlu bir geçiş olmuştur.

Thrasymakhos'la, Platon'un Devlet adlı yapıtının birinci kitabında karşılaşıyoruz. Khalkedon'lu (Kadıköylü) olduğunu oradan öğreniyoruz. Yanında Kleitophon ile Kharmantides adlı öğrencileri de var. Kharmantides söze karışmıyor. Pire'de, kocamış zengin Kephalos'un evinde toplanılmıştır. Sokrates her zamanki gibi, tatlı tatlı konuşmaktadır. Odada, onlardan başka, Sokrates'in öğrencileri olan Platon'un kardeşleri Glaukon'la Adeimanthos, Kephalos'la oğulları Lysias ve Polemarkhos, bir de Entrydemos vardır. Söz, önce yanlışlıktan açılıyor. Sonra, paranın ne işe yaradığı, doğruluğun ne olduğu tartışılmaya başlanıyor. Sokrates'in bulunduğu bir toplulukta sözün dönüp dolaşıp doğruluk üstüne çekilmemesi olacak iş değildir. Sokrates, konuşmanın dizginlerini, hemen, güçlü avuçlarına alıveren soylu bir kişiliktir. Sofist öğretmen Thrasymakhos'u kızdıran da bu olsa gerek. Platon'un kaleminden Sokrates'in deyişine göre: "Biz böyle konuşurken Thrasymakhos birkaç kere söze karışacak olmuştu. Yanındakiler, konuşmamızı sonuna kadar dinlemek istediklerinden, bırakmamışlardı onu. Ben konuşmaya ara verince tutamadı kendini. Bir vahşi hayvanın sinsiliğiyle toparlanıp, parçalayacakmış gibi saldırdı üzerimize."

Thrasymakhos'a göre *erdem, güçlünün işine gelendir*. Toplumu güçlülerin yönetmesi doğa kurallarına uygundur. Hak dediğimiz şey, zor kullanmaktan doğmuştur. Haklıyla haksızı kanunlar ayırır, kanunları yapanlarsa güçlülerdir. Nelerin yasak olup, nelerin yasak olmadığını zor kullanan güçlüler buyurur. Güçlünün ölçüsü sadece kendi çıkarıdır. Güçlünün çıkarı, uygarlığa erişmemiş toplumlarda yumruk gücüyle, uygar toplumlarda kanun gücüyle sağlanır. Bu iki güç arasında hiç bir ayrılık yoktur. Her düzen, güçlünün işine geldiği gibi kurulur. Tek gerçek, güçlü olmak'tır. Şu var ki, töre çemberlarının yayıldığı yerlerde, haksızlığı ya büyük ölçüde başarmak ya da gizlice yapmak gerekir. Ayıplanan haksızlıklar küçük ya da hemen sırıtıveren haksızlıklardır. Toplumlar, büyük ölçüde başarılan haksızlıkları alkışlarlar. Hak-

sızlık etmek, başarı sağlar, kazanç sağlar. Bunun için de haksızlık etmek, iyi'dir.

Thrasymakhos, Sokrates'i ürküten o saldırışıyla, bu düşünceyi şöyle savunuyor: Ey Sokrates, nedir bu sizin deminden beri ettiğiniz boş sözler? Karşı karşıya geçmiş, budalaca sorular, karşılıklarla birbirinizin önünde yerlere yatıyorsunuz. Doğruluğun ne olduğunu gerçekten öğrenmek istiyorsan, yalnız sormakla kalma, başkasının verdiği karşılığı da alkış toplamak için çürütmeye kalkma. Sormak, karşılık vermekten kolaydır. Sen de karşılık ver bakalım söylesene, neymiş sence doğruluk? Sana kalırsa çobanlar, koyunlarla öküzleri, efendilerinin ve kendilerinin yararına değil, koyunlarla öküzlerin yararına beslerler. Sence, kentlerin başındaki yönetmenlerin de, sürülerin başındaki çobanlar gibi, gece gündüz düşündükleri kendi işlerine gelen değildir. Sen, doğru ile doğruluğu, eğri ile eğriliği anlamaktan çok uzaksın, bunu bilmiyorsun. Doğrulukla doğru, aslında bir başkası için yararlı olan, güçlünün, yönetenin işine yarayan şeydir; güçsüzün, yönetilenin de zararınadır. Eğrilikse tam tersine. Güçlü, üstün olduğu için, yönetilenler güçlünün işine geleni yaparlar. Kendi mutluluklarını değil, onun mutluluğunu sağlarlar. Sen saf bir adamsın koca Sokrates. Şunu anlamalısın ki, doğru adam, her işde, doğru olmayanın karşısında zararlı çıkar. Bir doğru ile bir eğri ortak olsa, bu ortaklığın sonunda, zararda olan hep doğrudur. Doğru adam çok, eğri adam az vergi verir. Almaya gelince iş tersinedir. Doğru adam az, eğri adam çok alır. Bir eğri ile bir doğru yönetimin başına geçtiler mi, doğru, kendini işe vereceğinden evine bile bakamaz olur. Doğruluğu onun devlet malından faydalanmasına engeldir. Üstelik de, hep doğru kalmak yüzünden, hısımlarını gücendirir. Sen eğriyi gözünün önünde tut ki, doğru olmamanın insana neler kazandıracağını anlayasın. Bunun da en kısa yolu eğriliği sonuna kadar götürmektir. Öyle bir eğrilik düşün ki, onu yapanı mutluluklara ulaştırıyor. Gördüğü haksızlığa rağmen onu yapmayanı sefil, perişan ediyor. İşte, böylece sonuna varan bir eğrilik zorbalık dediğimiz düzenin ta kendisi olur. Zorba, başkalarının mallarını azar azar değil, zorla, toptan alır; bu mallar ister Tanrıların olsun, ister Devletin. Oysa ki, onun yaptığını yapan bir küçük adam ceza görüp rezil olurdu. O küçük adama hırsız denir, soyguncu denir, yağmacı denir. Ama yurttaşlarının

mallarına el sürmekle kalmayıp onları köleliğe de sürükleyen kimseye bu adlar verilmez. Yalnız kendi yurttaşları değil, eğriliği sonuna vardıran bu adamı bilen herkes, ona, muradına ermiş mutlu bir adam diyecektir. İnsanlar eğriliği, eğrilik yapmak korkusundan değil, eğriliğe uğramak korkusundan ayıplarlar. Görüyorsun ya Sokrates, sonuna varan bir eğrilik hür adama böylece doğruluktan daha çok yaraşır. Eğri adam bu yüzden daha güçlü, daha efendi olur. Başta da söylediğin gibi, doğruluk güçlünün işine gelendir. Eğrilikse, kendimize yararlı olan, kendi işimize gelendir.

Thrasymakhos'un "sadece yurttaşlarının mallarına el sürmekle kalmayıp, onları köleliğe de sürükleyen büyük çapta eğriliğin" övgüsü, bana şunu hatırlattı. Yanılmıyorsam 1936, ya da 1937 yılında Paris Soire gazetesinde yanyana iki adam resmi yayınlanmıştı. Birinin altında şunlar yazılıydı: Bu adam, bir başka adamı öldürmüş ve Jüri kararıyle beraat etmiştir. Öteki resmin altında da şöyle deniyordu: Bu adam, bir mücevherciyi soymuş ve jüri kararıyla üç yıl hapse hüküm giymiştir. Her ikisinin altında da şu sonuca varılmıştı: Mücevherciyi soyan adam, sadece soymakla kalmayıp aynı zamanda mücevherciyi öldürseydi, Jüri kararıyle beraat edebilirdi.

Platon'un Gorgias adlı kitabında karşılaştığımız Kallikles de, ters açıdan, aynı düşünceyi savunuyor. Kallikles'e göre *erdem, güçsüzün işine gelendir.* Çünkü haklıyla haksızı ayıran kanunlar çoğunluğun, güçsüzlerin yapıtıdırlar. Güçsüzler, güçlülerden korktukları için, kanunlar yapmışlar, kendilerini korumaya çalışmışlardır. Tek gerçek, güçlü olmak'tır. Erdemsizlik doğaldır, doğaya uygundur. Güçlü elbette ezecek, vuracak, kazanacaktır. Bu türlü davranış, onun gücünün hakkıdır. Güçsüzler, ki çoğunlukturlar, daha küçük yaştan başlıyarak -aslan eğitiminde yapıldığı gibi- birtakım boş lâkırdılar, erdem büyülemeleriyle güçlüleri köleliğe alıştırırlar. Başka bir yapabilecekleri yoktur zavallıların, elbette kurnazlıklarını kullanacaklardır. Güce karşı kurnazlık da doğal bir davranıştır. Güçsüzler, haklıyla haksızı, kendi çıkarları bakımından belirlerler. Bundan ötürü de çok elde etmek, haksızlık etmek diye tanımlanır. Oysa Doğa, eşitlik tanımaz. Doğada eşitlik diye bir şey yoktur. Bitkilere, hayvanlara bakınız. Oluşum, güçlüle

rin güçsüzleri yoketmesiyle gelişir. Nitekim insanlar arasında da gerçekten güçlüler çıkar, bu yalanları silkip atarak doğaya aykırı kanunları çiğnerler. Önce, bir uşaktan başka bir şey olmıyan bu kimse, artık, efendimiz'dir. Daha fazla kazanacak, daha mutlu olacaktır, çünkü daha iyi'dir. Haklıyla haksız üstüne belirtilmiş bütün lâkırdılardan büsbütün başka, ayrı bir anlamda daha iyi'dir. Çünkü doğaya uygundur.

Erdem'i araştırırken, Sokrates'i bir hayli terleten bu iki sevimli Yunanlıyı, Thrasymakhos'la Kallikles'i, görmemezlik edemezdim.

7. BİRİCİK İNSAN

İnsan denilen yaratık elbette mutluluğunu arayacaktır. Sorun şudur: Mutluluk nerede?

Mutluluk, bir yaz denizinin karşısında, bir ağaç gölgesindedir. Tedirgin edilmeden üstünde uyunan bir toprak parçasındadır. Bir bahar sabahında çıplak ayakla koşulan ıslak çimenlerdedir. Sıcak bir günün bitimine doğru, birdenbire esiveren serin bir yeldedir. Güvenli bir düşüncenin aydınlığında, uygun bir sesin titreşimindedir. İstekle ısırılan bir peynir diliminde, yanarak içilen bir yudum suda, özlemle aranan bir fincan kahvededir. Bakkaldan alınan bir paketi taşırken dergilerden yapılmış kese kâğıdında gözucuyla okunuveren güzel bir sözdedir. Günün ilk aydınlığında, gecenin son karanlığındadır. Özlenen sevgilinin dudaklarındadır. Bir annenin okşayışında, bir babanın bakışında, bir çocuğun gülüşündedir. Çevremiz mutluluklarla doludur.

Sokrates'in ünlü öğrencisi Aristippos'a göre de her davranışın nedeni, mutlu olmak isteğidir. Yaşamanın ereği haz'dır. Bizim haz dediğimize Yunanlılar hedone, İsâ'dan önce dördüncü yüzyılda yaşayan Kirena'lı Aristippos'un felsefesine de Hazcılık anlamına Hedonisme diyorlar. Aristippos, yaşama sanatının büyük ustası sayılmaktadır. Antik çağ tarihçilerine göre, yaşamasını iyi bilir, öğrenicilerine örnek olurmuş. Dionisios'un sarayında oturmaktan hoşlanırmış. Sokrates'in okuluna kapılanmadan önce duygucu bir sofistti, Demokritos ve Protagoras'la beraber bilgilerimizi duygularımıza borçlu olduğumuzu savunuyordu. Oysa, Sokrates'e kapılandıktan sonra da bu temel düşüncesini değiştirmemiş, Sokrates'in töreciliğiyle

geliştirmeye çalışmıştır. Sokrates'in töresel hoşnutluk'u (Ahlâkî memnuniyet, Eudaimonia) Aristippos'ta gündelik haz (Hedone) olmuştur. Ama o, bu yoldan da, aşağıda görüleceği gibi, belki biraz daha açıklıkla, Sokrates'in vardığı sonuca varmaktadır.

Aristippos'a göre, insanı insan eden duygudur. Çevremizi doldurun eşyanın aslında ne olduklarını bilemeyiz. Onlar, bizim için, ancak bize göründükleri gibidirler. Aslında ne oldukları da, hiçbir zaman bilemiyeceğimize göre, pek umurumuzda olmamalıdır. Bilgilerimiz, duyularımızla alabildiğimiz kadardır, bundan öteye geçemez. Yaşamanın ereği de, tıpkı bilgilerimiz gibi, gene bu duyularımızla aldığımız haz'dır. Yaşamaktan alabildiğimiz kadar zevk alalım, ancak ölçüyü de kaçırmayalım. (Ölçü işe karışınca Sokrates'in etkisi başlamış demektir). Akıl, duyuların sonsuz isteklerine karşı konmalıdır. *Erdem, haz almada ölçülü olmak'tır.* Gerçek haz sürekli olandır. Sürekli olan hazza da bilgelikle varılabilir. Bilgenin hazzı, kendi kendinden hoşnut olmasıyla belirir. Kendi kendinden hoşnut olmaksa töresel hoşlanma (Ahlâkî haz)'dır. Bilgelik, gündelik hazları küçümsemek, sürekli hazlara, töresel hazlara yönelmek demektir.

Aristippos'un Hazcılık okulu birçok ünlü düşünürler yetiştirmiştir. Bu Hazcı öğrenicilerden Theodoras'la Evhemeros, Hazcılığı dinsizliğe kadar götürmüşler, İsâ'dan önce dördüncü yüzyılda Tanrısızlığı (Atéisme) savunmuşlardır. Hele Evhemeros'un bir kuramıyla günümüz Dinler biliminin temeli atılmış olmaktadır. Evhemeros'un bu kuramına göre Tanrılar, ölümlerinden sonra insanlarca Tanrılaştırılmış olan insanlardan başka bir şey değildirler.

Aynı çağda yaşayan bir başka Hazcı, Hegesias, Hazcılığı tüm kötümserliğe (Pessimisme) götürmüştür. Ona göre mutluluk bir kuruntudur, çünkü her yaşayışta acılar hazlardan fazladır. Sâf mutluluk yoktur her mutluluğa az ya da çok acılar karışmıştır. Öyleyse yaşamanın ereği, haz, ne yapsak elde edemiyeceğimiz bir erektir. Şu halde yaşamak değersizdir, gerçekleşemiyor demektir. Günlük olayların hazzını arayan insan, buna hiçbir zaman varamıyacağı için, kendisini öldürmelidir. *Erdem, erdem içindir.* Bunu ancak böyle bilenler; erdemi başka nedenler yüzünden değil, sadece erdem için isteyenler, bir başka deyişle bilgeler (Hâkim, Filozof) yaşamakta bir

değer bulabilirler. Erdeminden ötürü kendinden hoşnut olmak erişilebilecek bir erek (Gâye), varılabilecek bir sonuçtur. Çünkü erdem ancak yaşayanlar içindir. *En üstün iyi, erdemdir.* Bu bakımdan, erdemin bir zorunluğu olduğundan yaşamak da bir çeşit iyiliktir. Erdem, yaşamakla mümkündür. Şu halde yaşamakta, kendiliğinden, biraz erdem vardır. Ancak bu durumdadır ki, töresel İdealizm, kötümserliği imkânsız kılar.

Aristippos'un öğrenicisi Hegesias'ın düşüncesini yalın bir deyişle şöyle özetliyebiliriz: Bilge olamıyan insanlar, erdemsizdirler, erdem dışında da katıksız mutluluk gerçekleştirilemiyeceğine göre, kendilerini öldürmeleri gerekir.

Hegesias'a, ölüme çağıran (Poisithanatos) lâkabı bu yüzden takılmıştır. Ona göre mutluluk mümkün değildir; bilgelik yoluyla erdemle ancak acısızlığa varılabilir. Bir başka deyişle olumlu mutluluk (Sâf haz) elde edilemez, olumsuz mutluluğa (Elemsizlik) erişilebilir.

İnsan denilen biriciğin önemli bir yanını böylece ortaya koyduktan sonra öbür yanını da karşımıza almak zorundayız. Lukianos'un bir yapıtında dediği gibi, karşı koyanı olmadıkça Tanrının bir yanı eksik gelir bize. Aradığımız gerçek, bu iki yanın çatışmasından doğacaktır.

Ondokuzuncu yüzyılda. Almanya'da Max Stirner adında bir filozof, okuyanlarda bir hayli şaşkınlık uyandıran bir kitap yazdı. Kitabın adı, Biricik insan ve özelgesi (Der Einzig und sein Eigentum)'dir. Yapıt, geniş çapta düşünceleri etkilendirdi. Birçok düşünürler Stirner'e hayranlıkla yöneldiler. Stirner, Rousseau ya da La Rochefoucault gibi, hemen herkesin duyup da biçimlendiremediği ya da açıklamaya cesaret edemediği insan duygularını anlatıyordu. Söylediği sözler pek öyle karışık şeyler değildi.

Ben, diyordu dünyayı ve insanları sadece kendim için kullanmaktayım. Benden gayrisi benim umurum değildir. Her şey benim için yaratılmıştır, bütün mutluluklar benim içindir. Bu dünya benim dünyamdır, benim özelgemdir (Malım, mülküm). Gerçek ben'im. Bir iş biliyorum, o da benim işimdir. Benim işimi iyilikle ya da kötülükle yorumlayamazsınız. Çünkü işim demek ben demek'im. Bense ne iyi, ne de kötüyümdür. Olduğum gibi biricik insan'ım. İyi'nin de, kötünün de benim için hiç bir anlamı yoktur. Hiç bir şey, önünde, kendimi alçaltmamı gerektirecek bir yücelikte değildir. Yüce olan bir

şey var: Ben. Beni benden başka hiç bir şey ilgilendirmez. İyinin işi, Tanrının işi insanlığın işi, gerçeğin işi, özgürlüğün işi, ruhun işi ve daha gerisinde de sayılamıyacak kadar bir iş kalabalığı... Evet efendim, bu işlerin hiçbiri benim işim değildir, hiç biri beni ilgilendirmez. Beni sadece benim işim ilgilendirir. Nasıl bir bitkinin, bir hayvanın hiç bir ödevi yoksa, insanın da hiç bir ödevi yoktur. Töre, neden benim ödevim oluyormuş? Bunu kanıtlamak için aklın alabileceği hiç bir neden gösterilemez. Bütün bunlar kimi kafaların bozukluğundan doğma birtakım saçmalardır. Hasta beyinlerin putlarına tapmak gülünç olmaktır. Kendimden başka, kendisine yönelmem gereken, hiç bir gerçek yoktur. Bütün gerçekler, benim için olanlardır. Tepeden tırnağa kadar benim işim olmayan her işe uğurlar olsun. Her insan kendisi için biricik insandır. İnsanı insan eden bencilliğidir. *Erdem, kendi isteklerime benim uygunluğumdur.*

Stirner'in bu aşırı düşüncesinin daha bir süslenmişleri, eğitilmişleri, ilerdeki incelemelerimizde, gösterişli Profesör cüppeleri altında, İngiltere ve Amerika'daki Üniversite kürsülerinden karşımıza çıkacaklardır. Şimdilik, insanın bu her iki yanını da, sevgiyle seyretmekle yetinelim. Gerçek mutluluk, belki de, bu tarafsız davranışımızdadır. Camus'nün dediği gibi: Düşüncenin hâline ağlamak boşunadır. Onun için çalışalım, elverir.

8. MİSTER HYDE

İçgüdülerinin üstünden bütün baskıları kaldırabilseydik ortaya nasıl bir insan çıkardı? Ondokuzuncu yüzyıl İngilteresinin çok okunan romancısı Robert Louis Stevenson (1850-1894) bunu tasarlıyor. Romantik bir açıdan işlediği bu tasarının sonucu Mister Hyde'dir. Mister Hyde'in erdemli insanları ürperten bir görünüşü var. Onunla karşılaşanlar önce bir sarsılıyor, tiksinti duyuyorlar. Biçim, özün aynasıymış. Stevenson da bu ilkeye uyarak Mister Hyde'in biçimini özüne uygun kılıyor. Karşımıza çıkardığı her bakımdan bir canavardır.

Stevenson bu işe bir romancı olarak girişmiştir. Erdemli insan Doktor Jekyll'e söylettiği şu sözler, çıkış noktasını belirtiyor: "En büyük kusurum taşkın bir neşem olmasıydı. Bu neşe, birçoklarını mutluluğa ulaştırmıştır. Ama ben, başımı

her zaman yükseklerde tutmak, herkesin önünde çok ağırbaşlı görünmek isteğiyle yandığım için, bu neşeyi saygıdeğerlik isteğimle uzlaştıramıyordum. Neşemin tadını gizlice çıkarabilirdim, öyle yaptım. Ne yaptığımı düşünecek bir çağa varıp da çevreme baktığım, toplum içindeki durumumun bilânçosunu çıkardığım zaman kendimi güçlü bir hayat ikiliğine düşmüş buldum. Kendimi sorumlu tuttuğum yolsuzlukları hastalık denecek kadar utançla ayıp sayıyor, başkalarından gizliyordum. İçimdeki isteklerin egemenliği, insanın çift yüzlü tabiatını hem ayıran hem birleştiren o iyilikle kötülük dünyalarını, bende, birçoklarında olduğundan daha derin bir uçurumla ayırıyordu. Bu yüzden, dinlerin temeli olan, acıların en büyük kaynağı o çetin hayat kanununu sürekli olarak düşünmeye başladım. Bu kadar geniş bir ikilik içinde bulunduğum halde ikiyüzlü değildim, kişiliğimin her iki yönündeki davranışları da içtendi. Araştırmalarım gittikçe şu gerçeğe yaklaşıyordu. İnsan, gerçekte, bir değil, iki kişilik taşımaktaydı. Ben iki diyorum, çünkü bilgim beni daha öteye götürmedi. İlerde, bu yolda araştırmalar yapanlar elbette beni geride bırakacaklardır. Sonunda insanın, birbirini tutmaz, birbirine benzemez, birbirleriyle ilgisiz birçok nesnelerin topluluğundan başka bir şey olmadığı görülecek. Buna inanıyorum."

Stevenson'a göre insanın mutluluğuna engel olan, bu iki kişiliğin bir bedende toplanmasıdır. İyilik kişiliğiyle kötülük kişiliği bir arada bulunmasa, herbiri ötekinden ayrı olarak, ötekiyle karşılaşmadan kendi yolunda yürüyebilse, her iki kişilik de ayrı yollardan aynı mutluluğa ulaşabilecektir. Vicdan sızlaması, rezil olmak pişmanlık duygusu her iki kişiliğin birleşmesinin sonucudur. Birinin olduğu yerde öbürü bulunmasaydı, örneğin pişmanlık duygusu insana acı çektirmezdi. Çünkü kötü kişilik pişmanlığı doğuran iyilik düşüncesinden uzaktır, iyi kişilikse pişmanlığı doğuracak bir davranışta bulunmayacaktır.

Şu halde, insana boş yere acı çektiren bu iki kavgacıyı birbirinden ayırmak gerekiyor. İşte Stevenson'un Doktor Jekyll'le Mister Hyde adlı romanı bu tasarımı işlemektedir. Saygıdeğer Doktor Jekyll, bulduğu bir ilâçla, Mister Hyde'i kendinden ayırarak Londra sokaklarına salıveriyor. Artık rahat rahat adamlar öldürülecek, hırsızlıklar edilecek, yalan söylenecek, sarhoş olunacak, şehvet peşinde koşulacaktır. Bun-

lar yapılırken de rezil olunmıyacak, pişmanlık duyulmıyacak, vicdan sızlamıyacaktır. Böylesine bir canavarı meydana getiren Doktor Jekyll'in çekmesi gereken acılarla kendilerine kötülükler edilenlerin çekmekte oldukları acılar açısından bakmazsanız, Mister Hyde, ilgiçekici bir insandır.

Stevenson'a göre Mister Hyde (Erdemsizlik) neşeden doğmuştur. Öyleyse Doktor Jekyll'e (Erdem) keder kalmaktadır. Ama bu keder acı çektiren değil, tersine, mutluluğa götüren bir ağırbaşlılık anlamındadır. Mister Hyde'dan kurtulan Doktor Jekyll'in mutluluğu ne türlü bir mutluluktur?

Stevenson'un tasarımına göre bu mutluluğun sürekli bir mutluluk olması gerekir. Çünkü, Mister Hyde'da mutsuzluğu doğuran Doktor Jekyll bulunmadığı gibi, Doktor Jekyll'de mutsuzluğu doğuran Mister Hyde artık alandan çekilmiştir. Öyleyse bu mutluluk, kendini belli etmeyen, farkına varılmayan, başka bir deyişle tadı çıkarılamayan bir mutluluk olacaktır. Bu mutluluk, ünlü Yunan Filozofu Epikouros'un (İ.Ö. 341-270) düşüncesine uygun, erdem yoluyla varılan bir çeşit yüksek duygusuzluk (Ataraksia) hâlidir. Epikouros bu mutluluğu, Doktor Jekyll gibi bir ilâç bulamadığı için, Demokritos'un (İ.Ö. 420) sisteminden yola çıkarak elde etmişti.

Bir çok yanlış yorumların tersine, Epikouros'un (Epikür) vardığı sonuç, Doktor Jekyll'in varması gereken sonuçtur. Ama Epikouros bu sonuca varırken romancımız Stevenson gibi insanı ikiye parçalamıyor, olduğu gibi ele alıyor. Bir çok yanlış yorumları doğurması, adının zevk düşkününe çıkarılması da bu yüzdendir. Epikouros gerekirci (Déterministe) değildir, rastlantılara (Tesadüf) inanmaktadır. Nedensiz sonuçlar olabileceği gibi sonuçsuz nedenler de olabilir. Öyleyse törede kayıtsız bir özgürlük (La liberté d'indifférence) bulunmalıdır. Töre (Ahlâk) Tanrılık düşüncesiyle ilgisiz, insanca bir kavramdır. Evreni Tanrılar yaratmamıştır. Çünkü: Durup dururken niçin yaratsınlar? Kendilerini yeter buldukları, hiç bir şeye ihtiyaçları olmadığı halde niçin yaratsınlar? En yüksek derecede bahtiyar bulunurlarken evreni yönetmek gibi bir yükü niçin üstlerine alsınlar? Böylesine kötülüklerle dolu bir evreni niçin yaratmış olsunlar? Hangi amaç için? Kendilerine bir yer yaratmak içinse bu, onların yersiz kaldıklarını sanmak olur, onların yersiz kaldıklarını sanmaksa Tanrılık düşünceye aykırıdır. Kötü insanlar yaratmak içinse bu onların kötülüksever

olduklarını sanmak olur, onların kötülüksever olduklarını sanmaksa Tanrılık düşünceye aykırıdır. Bir kaç bilge yaratmak içinse, zahmete değmez. Şuhalde hangi açıdan bakarsanız bakınız, yaratmak işine Tanrılık bir iştir diyemezsiniz. Tanrılar, uzak barınaklarında salt sükûnun - ki bu salt sükûn insan mutluluğunun bir amacıdır - zevkini sürerler. İnsan acıları onları ilgilendirmez, insanı da hiç bir biçimde etkilemezler. Ne büyü, ne yokluktan haber verme, ne tansık (Mûcize) olarak onlarla bizim aramızda hiç bir ilgi, hiç bir bağ yoktur. Dünyalık töre de, böylece, Tanrılık düşünceden ayrıdır. Erdem, bilgeye, kendi mutluluğuna yarayan her şeyi yaptıran, kendi mutsuzluğunu doğuracak her şeyden de çekinmesini sağlayan bir davranıştır. Erdem, amaç değil araçtır, en yüksek iyi değildir ama en yüksek iyiye götüren biricik yoldur.

Epikouros'un açısından bakınca romancımız Stevenson, Mister Hyde'i Doktor Jekyll'den ayırmakla, başarıya ulaşmış, her ikisinin de mutluluğunu sağlamıştır. Ayrı ayrı ele alınınca Doktor Jekyll tüm iyilik içinde nasıl donacak, salt sükûna kavuşacaksa Mister Hyde de tüm kötülük içinde öylece donacak, salt sükûna kavuşacaktır. Çarpışmanın bulunmadığı yerde zorunlu olarak sükûn vardır. Erdem bu salt sükûna götüren yol olduğuna göre kötülük de iyilik kadar erdem kavramının içindedir. Mister Hyde de Doktor Jekyll kadar erdemlidir, çünkü ikisi de kendi yollarında yürüyerek aynı amaçta birleşmektedirler. Epikouros'un amaç edindiği, Felsefe bilimini de onu sağlamakla görevlendirdiği salt sükûn (Ataraksia hâli), iyilikle elde edilebildiği gibi kötülükle de elde edilebilmektedir. Öyleyse, sadece iyilik değil, kötülük de erdemdir.

Bana öyle geliyor ki, ya Epikouros Stevenson'u okuyabilmiş olsaydı bu kuramından vazgeçer, ya da Doktor Jekyll Epikouros'u okumuş olsaydı, kendisini yeniden Doktor Jekyll yapacak ilâcı yitirdiğinden ötürü, ömrünün sonuna kadar Mister Hyde kalmak bahasına da olsa, kendini öldürmezdi.

Stevenson'un bu varsayımı, Epikouros'un kuramıyle karşılaştırılınca, tüm iyiliğe ya da tüm kötülüğe yaklaşmayı başaranların donmuş, duygusuz mutluluklarını biraz olsun aydınlatıyor. İyi ama, ya, kötülüklerle iyiliklerin eşit güçlerle çarpıştığı duygululuğun, gerçek insanın mutluluğu? Biz, kendi payımıza, onu aramakta devam edeceğiz.

9. TANRILAŞMAK

Tanrıyı tüm erdem olarak görenler için erdeme götüren yol kendiliğinden çiziliyor. Erdem, Tanrılaşmakla gerçekleşecek. Mısır'lı düşünür Plotinos (İ.S. 203-270) aşağı yukarı bu düşünceyi savunmaktadır. Plotinos'a göre insanın amacı Tanrıya benzemek olmalıdır. Tanrı, salt iyilik'tir. Erdem Tanrıdadır. İnsan, Tanrıya benzemeye çalışmakla erdeme ulaşabilir.

Plotinos, Mısır'da yerleşmiş bir Romalı anababanın çocuğudur. Likopolis'de doğmuştur. O zamanlar Mısır toprakları Roma İmparatoru Septimus Severus'un egemenliği altındaydı. Plotinos, İsâ'dan sonra 231 yılında, yirmi sekiz yaşındayken Felsefeyle ilgilendi, İskenderiye'de Ammonios Sakkas'ın öğrencisi oldu. Roma imparatoru Gordianus'un İranlılara karşı açtığı savaşa katıldı. Romalıların başarısızlığıyla biten bu savaştan sonra, 243 yılında, Roma'ya yerleşti. Roma'da kurduğu Felsefe okulunda, ölümüne kadar, sürekli olarak yirmibeş yıl Felsefe okuttu. Hemen herkesçe beğenilen, aşırı saygı gören mutlu bir kişiydi. Öğrencileri arasında o çağın en ünlü bilginleri ,sanatçıları, İmparator Gallienus, İmparatoriçe Salonina vardı. Okulu, bilgili kişilerin buluşma yeriydi. İmparatordan saygı, sevgi, yardım görüyordu. O kadar ki, İmparator Gallienus, Platon'un düşüncesine uygun olarak örnek bir Devlet kurması için ona bir yer göstermeyi bile düşünmüştü. Devlet adamları, İmparatoru bu isteğinden güçlükle vazgeçirdiler. Plotinos, düşüncelerini yazmaya başladığı zaman elli yaşındaydı. Her birinde dokuzar yazı bulunan altı kitabını, öğrencisi Porphyrios yayımladı. Plotinos'un yapıtına, bu yüzden, Ennead'lar (Dokuzluklar) adı verilmişti. Ennead'ların tam basımını 1835 yılında Oxford'da Creutzer yaptı. Bouillet'nin üç ciltlik Fransızca çevirisi de 1856 yılında Paris'de yayımlandı.

Plotinos'a göre evren Tanrıdan geliyor, Tanrıya dönüyor. İnsan da Tanrıdan gelmiştir, Tanrıya dönmektedir. İniş merdiveninin ilk basamağında ruhlar, ikinci basamağında hayvanlar, üçüncü basamağında cisimler vardır. Çıkış merdiveninin alt basamağındaysa anlamak, orta basamağında sonuç çıkarmak, son basamağında da mistik seziş bulunmaktadır. Bu merdiven inilmiştir, öteki merdivenden çıkılacaktır. Mâdemki ye-

niden çıkacaktık, şuhalde niçin indik diye sormazsanız Plotinos'un varlık düşüncesini başlangıç noktasında biten bir yuvarlak olarak çizebilirsiniz.

Özdek (Madde), önce Tanrıya karşı gibi görünür. İlk bakışta iki ayrı uçta durur gibidirler. Biri etkilenen, öbürü etkileyendir. Tanrı, özdeği sürekli olarak etkilemektedir. Her varlık ,bir özdekle bir biçim birleşiğidir. Tanrı, biçim'dir. Oysa özdek bu biçimle biçimlendiğine göre Tanrının karşısında değil, içindedir. Varlığın ilkesi tektir. Bu ilke, birlik, başka bir deyişle Tanrıdır. Tanrı, kendisi hiç bir şey olmadığı halde, her şeyin ölçüsüdür. İyilikçi değildir, çünkü salt iyiliktir. Güzelliği yoktur, çünkü salt güzelliktir. Düşünceleri bulunmaz, çünkü salt düşüncedir. Ona nitelikler vermeye çalışmamalıyız, çünkü bu niteliklerle onu sınırlamış oluruz. Tanrı bizim düşündüğümüz hiç bir şey değildir, çünkü herşeydir. Bizler ondan geldik, yeniden ona gidiyoruz.

Bu açıdan bakarsanız her yaratık ergeç erdemli olmak zorundadır. Çünkü Tanrıya gidiş, vazgeçilmez bir gidiştir, hiç kimse gitmemezlik edemez. Şuhalde kuşkulanmak gerekmez, nasıl olsa sonunda hep erdemli olacağız. Bu düşünce, erdemsizlere soluk aldıran bir düşüncedir.

İyi ama bizim aradığımız erdem sonunda varılacak erdem değil, şu anda elde bulundurulması gereken erdemdir. Bu erdemse, Plotinos'a göre, bir esrimeye (vecit, extase) erişerek elde edilebilecek bir erdemdir. Bu esrimeye Tanrıya benzemekle, Tanrıya yaklaşmakla ulaşılacaktır.

Tanrı salt iyiliktir, her şeyin varlığını isteyen Baba'dır. (Peygamber İsâ'yı hatırlayınız). Her şey ondan çıkmıştır, bilinçli ya da bilinçsiz, gene ona dönmek istemektedir. Her şey Tanrının çevresinde döner, Tanrıya yaklaşmak ister. Bireyler son varlıklar değildirler. İlk varlık da, son varlık da Tanrıdır. Tanrıdan ilk çıkan şey anlak (zekâ)'dır. Anlak, süje (mutlak zekâ, nous) ve obje (anlaşılır âlem, kosmos) olmak üzere ikiye ayrılır. Tanrılık birlikten bu ikiliğe nasıl geçilmiştir? Plotinos bunun bilinemeyeceğini söylüyor. Tanrılık birlik bölünemeyeceğine göre, gerçekten de, bu ikiliğin açıklanması oldukça zordur. Kimi Filozoflar bunun sadece bir görünüşten ibaret olduğunu ileri sürmektedirler. Şöyle ya da böyle, Plotinos'a göre anlak da, kendisinden çıktığı Tanrı gibi, yaratıcıdır, tin'i (ruh) yaratmıştır. Nasıl anlak, Tanrıdan çıktığı halde Tanrıya

doğru gitmekteyse, öylece, tinler de anlaktan çıktıkları halde anlağa dönmek isterler.

Platon'dan ve Stoacılıktan gelen Plotinos'un evreni, incelenmeye değer bir evrendir. Her çıkanın, çıktığına bin pişman, bir an önce çıktığı yere dönmek istediği bir hoşnutsuzlar evrenidir bu.

Tinler de yaratıcıdırlar, onlar da kendilerinden daha az yetkin (mükemmel) olan cisimleri yaratmışlardır. Oysa her cisim gene Tanrının izini taşımaktadır, Tanrıya dönmek isteğindedir. Cisimlerin varlığı, biçimleriyle belirir. Cisimlerin özdekleriyse onların bir çeşit yokluklarıdır. Cisimsel âlem, varlıkla yokluk arasında bocalayan sürekli bir değişmedir.

Cisimlerin ötesinde dibi olmayan bir uçurum vardır, bu uçurumda henüz biçimlenememiş kaba özdekler kaynaşırlar. Bu kaba özdeklerin altında artık başka bir şey yoktur. Tanrı nasıl yukarıya doğru sonsuzsa, bunlar da aşağıya doğru sonsuzdurlar. Ancak bu kaba özdekler, bir gün, biçimlenip Tanrıya döneceklerdir. Böylece her şey sonunda bir Tek'de, bir Birlik'te bir Biçim'de, hepsini toplayan bir deyişle Tanrı'da birleşmiş olacaktır.

İnsan tinleri (ruhları), kaba cisimlere bürünmek için hayatlarını Tanrılık hayattan ayırdılar diyor Plotinos. Çektikleri işte bu davranışlarının cezasıdır. Sizler bu cezayı haketmediğimizi düşünecek misiniz bilmem, Plotinos hakettiğimiz düşüncesindedir. Oysa gene de insan tinlerinin bu davranışı özgür bir davranıştır. İnsan, iyi ya da kötü, kendisi için bir yol seçmiştir. Hiç bir güç onu bu yolu seçmeye zorlamamıştır. Şuhalde sonuç, insanların kendi kendilerine seçtikleri sonuçtur. Her kişinin sonucu, kendi seçtiği sonuçtur. Her kişi kendi sonucunu, kendi kişiliğine uygun olarak hazırlar. Seçebildiğimiz sonucu seçtiğimiz bir gerçektir ama bu sonucu seçmişsek başkasını istemediğimiz içindir. (İlerde, Varoluşcu'lar Existensialistes'ler bu düşüncenin çok daha yetkinini işleyeceklerdir.)

Plotinos'un töresine (ahlâk) göre insanları Tanrıya götürecek olan üç yol, daha doğrusu bir yolun üç geçiti vardır: Sanat, sevgi felsefe... İnsan bu geçitlerden geçerek, bu basamaklardan çıkarak Tanrıya ulaşacaktır. Erdeme sanat, sevgi ve felsefe yoluyla varılır. İnsan, ancak bu yollardan giderek Tanrıya benzeyebilir. Sanatçı İde'yi duyulur görünüşlerinde, seven insan ruhunda, filozof Tanrıda aramaktadır.

Şuhalde gerçek anlamda sevebilmek için sanatçı olmak, düşünebilmek içinse sevebilir olmak gerekmektedir. Bu basamaklardan birincisinden geçilmeden ikincisine, ikincisinden geçilmeden üçüncüsüne varılamaz. Erdeme ulaşmak Tanrıya benzemekle, Tanrıya benzemekse sanatçı, seven ve filozof olmakla mümkündür.

Oysa bir başka açıdan bakarsanız insan, gerçek anlamıyla hiç bir zaman Tanrıya benzemeyeceğine göre, hiç bir zaman, gerçek anlamıyla erdemli olamayacaktır.

II

ORTA ÇAĞ

1. KARANLIKTA YANAN MUM

Mutluluklarını arayan insanlar, bir ara, bu mutluluğu, özgür düşüncenin kapılarını kilitlemekte buldular. Yüzyıllarca süren bu araya Ortaçağ diyoruz. Artık erdem, kendi kendisi için değil, mutlu bir yaşayış için gereklidir. Artık erdem, gerçekten erdem olduğu için değil, Tanrı buyurduğu için erdemdir.

Artık Yunanlıların Doğa-Tanrı'larının yerini Hristiyanlığın Kişi-Tanrı'sı almıştır. Oysa bu Kişi-Tanrı'nın düşünürleri, Doğa-Tanrı'ların düşünce sisteminden kurtulamayacaklardır. Skolâstik dediğimiz Hristiyan okulu düşünürleri, yüzyıllar boyunca, Platon'la Aristoteles'i gevelemekten başka bir şey yapmamışlardır.

Ortaçağ Hristiyan düşünürlerinin başında Origenes (İ.S. 185 - 254) geliyor. Ona göre erdemin kendisi, asıl erdem değildir. Kötü, kendi başına hiç bir anlam taşımaz. Gerçek olan iyi'dir, bir başka deyişle Tanrı'dır. Kötülük, iyiliğin yadsınmasıdır (inkârıdır). Özgür ruhlar Tanrılaşmaya özendiklerinden Tanrı'dan yüzçevirirler. İşte kötülük, erdemsizlik, onların bu gururlarında belirir. İyi ile kötü, bir başka deyişle erdemle erdemsizlik, Tanrı ile yokluk arasında özgür bir seçmeyi gerektirir. Her şey Tanrı'dan gelmiştir, Tanrı'ya dönecektir. Dünyalık yaşama, bir çeşit cezadır, bir çeşit ödentidir (kefârettir).

Aurelius Augustinus (İ.S. 354 - 430) da aşağı yukarı bunları söylüyor. O da, Origenes gibi, Platonculuğun dostudur. Ona göre de erdem, Tanrı'nın tözüdür (cevheridir). Tanrılık irade, ötesinde başka hiç bir şey bulunmayan bir ilke olduğundan yaratmanın nedenini araştırmak boşunadır. Tanrı yarattı, çünkü yaratmak istedi. En yüksek iyi, mutluluk değil erdemdir. Tanrı'nın iradesi iyi, güzel, doğru'dur. İnsan kötülük yolundadır.

Onu kurtaracak olan Tanrı'dır. Tanrı insanı kurtarır, çünkü kurtarmayı ister. Ama bütün insanları kurtarmaz, hangilerini kurtarıp hangilerini kurtarmayacağını önceden seçmiştir. Bir başka deyişle, insanlar arasında kimileri kurtuluşa önceden ayrılmışlardır.

Her iki düşünürün düşüncelerinden çıkan sonuçlar Skolâstik dediğimiz Hristiyan düşünce okulunu doğurmuştur. Ortada, yedi yaşında bir çocuğun bile sorabileceği şu sorular durmaktadır: Dünyalık yaşama bir cezaysa, bana bu ceza niçin veriliyor? Dünyaya gelip gelmemek elinde olmayan ben böyle bir cezaya uğramak için hangi suçu işledim ki? Kurtuluş plânı daha ben doğmadan yapılmışsa, ben de bu plânın içine girebilen mutlulardan değilsem, bunda benim ne suçum var? Neden ben bu plânın içinde değilim? Tanrı beni niçin gözden çıkarmış, kurtulmaya değer görmemiş?

Saçlı sakallı düşünürler yedi yaşındaki çocuğun bu sorularına karşılık bulmak zorundadırlar. Bulamazlarsa ne erdemden, ne de erdemsizlikten söz etmemeleri gerekir. Çünkü bu halde erdemle erdemsizlik biz insanların dışında, biz insanlarla ilgisiz bir kavram durumuna düşecektir.

Skolâstiğin (Scholoe) kurucusu Scottus Erigugena (İ.S. 833 - 880)'dır. Eriugena, yukardaki soruların karşılıklarını bulamayınca, şu ilkeyi ortaya atıyor: Tanrı salt yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden Sır'dır.

Bu düşünüre göre sadece Tanrı değil insan da böyledir. İnsan da bir sırdır, çünkü insan da bir Tanrı'dır. Çocuk, Baba'dan doğdu. Şuhalde Baba'dan başka bir şey olamaz. İnsan, küçük çapta bir evrendir ,evrensel bütün yaratıkları kendinde özetler. (Claude Bernard'ı hatırlayınız.) Varlığımızdan kuşkulanmayınız, düşündüğünüz için varsınız. (Descartes'ı hatırlayınız.) İnsan, günah işleyerek meleklerden ayrılır, tövbeyle Tanrılığa yükselir. Günah, bir başka deyişle erdemsizlik, insanın kendi beden yapısından gelir. Bir bakıma insan duygularının, gelişmekte olan insan aklı üstündeki egemenliğinin zorunlu bir sonucudur.

Şuhalde *erdemsizlik, insan için, zorunludur.*

Eriugena'ya göre erdemsizlik, töz olarak (Cevher olarak, Substantiellement) yoktur. Tanrı'dan ayrılış, düşüş, bir yoksunluktan başka bir şey değildir. Şuhalde salt kötülük, bir başka deyişle erdemsizlik, daha bir başka deyişle Şeytan yoktur.

Erdemsizlik yaşamanın yokluğu demektir. Bir varlıktan bütün iyi şeyleri kaldırın, onu yoketmiş olursunuz. Yaratma, başı gibi sonu da olmayan bir oluştur. O, olmuş değildir, oluyor. Hepimiz, varlığımızın kökleriyle, baş ve son olarak, sonsuzluğun içindeyiz.

Bu düşünceleri Eriugena'yı kilisenin, kendisini tutan İmparatorun gözünden düşürmüş, perişân etmiştir. Görülüyor ki, düşünce, bu kadarcık da olsa özgürlüğe yönelince karşısına hemen Ortaçağın karanlığı çıkmaktadır.

Bu çağın önemli sayılan bir başka düşünürü de Anselmus (İ.S. 1033 - 1109)'dur. Anselmus'a İkinci Augustinus diyorlar, bundan da düşüncelerinin hangi yönde olduğu anlaşılabilir. Ona göre inan (İmân, dogma) her türlü tartışmadan önce gelmelidir. Bizler inanmak için düşünmüyoruz, tersine, düşünmek için inanıyoruz

Anselmus'u iyice incelerseniz, onun, göründüğü kadar budala olmadığını anlarsınız. Anselmus, inan'a sarılmakla, yukardaki soruların karşılığını bulmaktaki güçsüzlüğünü belirtmiş, inanmayıp da ne edeceksiniz, demek istemiştir. Anselmus, insan aklının karşısında, inan'dan başka çıkar bir yol bulanamamıştır.

Ortaçağa göz gezdirirken Petrus Abaelardus (İ.S. 1079 - 1142)'dan da söz açmak gerekiyor. Abaelardus gerçekten önemli bir düşünürdür. Koğulmuş, kendi kitabı kendisine yaktırılmış, afaroz edilmiş, öğretmeninin kıskançlığına uğramış aydın bir kafadır. Ona göre kötülüklere sürüklenmek günah değildir, tersine erdemin gereğidir. Çünkü her erdem bir savaştır, her savaş da bir düşman ister. Günah bir eylem (Fiil) değildir. Günah eylemin biçiminde, bir başka deyişle emreden iradede bulunur. Günah, eylemde değil niyettedir. Bundan çıkan sonuç şudur: Niyeti kötü olmayan adamın yaptığı iş kötü bile olsa o adam bir kötülük yapmış olmaz. Buna karşı, kötülüğü niyet eden adam o kötülüğü yapmaya fırsat bulamamışsa kötülükten kurtulamaz, kötülük yapmış sayılır. İstek, doğaldır. İnsanlar bunu önleyemezler. Ama o isteğe kendini bırakmak niyeti kötülüğün ta kendisidir.

Abaelardus isteği, niyeti, eylemi birbirinden ayırmakla erdem alanında yeni bir görüş ortaya atmakta; insan yaşayışını sürekli bir kötülük gibi gören aşırı din anlayışına karşı koymaktadır.

Sıra Aquino'lu Thomas (İ.S. 1224 - 1274)'ya gelince Platon düşüncesinin yerini Aristoteles'in aldığını görüyoruz. Düşünür Thomas hemen bütün mutluluğunu Aristoteles'i incelemekte, onu yeni baştan anlatmakta bulmuştur. Ona göre evren, mümkün olan âlemlerin en iyisidir. (Leibniz'i hatırlayınız.) İrâde, zorunlu olarak iyiye doğru gider; şehvet kötüye doğru gider. Günahın kaynağı özgürlükte ya da seçme özgürlüğünde değil, şehvettedir.

Yedi yaşındaki çocuk Thomas'ya soracaktır: Şuhalde mümkün olan âlemlerin en iyisi yaratılırken şehvet niçin varedildi?

Ortaçağın büyük sayılan bir başka düşünürü de Duns Scotus (İ.S. 1274 - 1308)'dür. İngiliz sözlüğünü açarsanız İngilizce yazılışına göre Dunce tilciğinin salak anlamına geldiğini görürsünüz. Kimi dilciler bu deyimin İngiliz sözlüğüne Duns Scotus'ün adından geçtiğini söylerler. Otuz dört yaşında öldüğü halde ardında on iki cilt kitap bırakmıştır. Duns, doğaüstü yazılar, sesler, sözler olmaksızın insanların bir şeyler bilemeyeceğini savunuyor. Buna karşı gene de onun gözünde en yüksek otorite akıldır. Kutsal kitap'a akla uygun olduğu için inanıyor. İyi, Tanrı isteği olduğundan iyidir. Doğru, Tanrı isteği olduğundan doğrudur. Güzel, Tanrı isteği olduğundan güzeldir. Duns, on iki cildi, Kutsal Yazılar'ın inanılmaya değer olduklarını kanıtlamak için yazmıştır. Ona göre, erdem, Tanrı onun öyle olmasını istediği için erdemdir. Özgürlük Tanrıdadır, ne isterse yapar. Erdemin yerine pekâlâ başka bir yasa koyabilirdi. Ya da erdem yasasını koyduğu halde bizleri bu yasanın gereklerini yerine getirmekten alıkoyabilirdi. Kaldı ki, bir çok eylemlerimizde bunun gerçekten böyle olmadığını kim biliyor sanki?

Görüldüğü gibi, Ortaçağın koyu karanlığında da olsa, bütün baskılara karşı, insan aklı, ışığını saçmakta devam ediyor. Scottus Eriugena'yla Petrus Abaelardus bunu kanıtlıyorlar. Ortaçağın koyu karanlığında da olsa, hiç bir baskı Jean de Méricourt'ların, Nicoles D'Autrecourt'ların, Roger Bacon'ların doğumunu önleyemeyecektir. Gecenin karanlığında yanan mum sabahın aydınlığına kavuşmak üzredir.

2. SABAHA KARŞI

Karanlık'la aydınlık birbirlerine karşı değildirler. Gün

birdenbire doğmaz. Aydınlık, karanlığın içindedir. Gök aydınlığını karanlığının içinden süzer. Bu yüzdendir ki insan aklının yeniden doğuşuna (Renaissance) kesin bir gün gösterilememektedir.

Düşünce tarihini incelerken düşünce çağlarını birbirinin içine geçmiş, biri daha erimeden öbürü başlamış olarak görüyoruz. İlkçağ düşüncesi İsâ'dan sonra altıncı yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Çoktanrılı yeniplatoncu düşünürlerden Porfyrios İsâ'dan sonra 301 yılında Roma'da olmüştü. Aynı sistemin son düşünürlerinden Jamblikhos 330 yılına kadar yaşadı. Atina okulunun kurucusu Bizans'lı Proklos 485 yılında öldü. Kurduğu okul, ölümünden sonra da, uzun bir süre öğrenci, bir başka deyişle çoktanrılı yeniplatoncu yetiştirdi. Bu okul, İmparator Justinianus'ün emriyle İsâ'dan sonra 529 yılında kapatıldı. Oysa İmparatorluk Hristiyanlığı ikiyüz yıldanberi benimsemiş bulunuyordu.

İsâ'dan sonra altıncı yüzyılın ortalarına kadar süren İlkçağ'a karşı Ortaçağ, İsâ'dan sonra ikinci yüzyılda başlamıştır. Tektanrıcı Hristiyan düşünürü Origenes (185 - 254) artık yeni bir din düşüncesi işlemektedir. Erdem anlayışı kılık değiştirmiştir. Artık *erdem, Tanrı karşısında alçakgönüllü olmak*'tır. Erdemsizlik, kendini beğenmişliktir. Ortaçağ'ın ilk dört yüzyılı (5. yüzyılın sonuna kadar) kilise babalarının egemenliği altındadır. Kilise babaları bütün güçleriyle Hristiyan doktrinini kurmaya, onu bir sistem hâline getirmeye çalışmışlardır. Gerçekten de, geriye bir kaç güzel sözden başka hiç bir şey bırakmayan İsâ'nın düşüncesini sistemleştirmek, uygulanabilir bir biçime sokmak kolay bir iş değildi. Kilise babalarının çabalarıyla geçen bu ilk dört yüzyıldan sonra bir dört yüzyıl kadar da koyu bir karanlık vardır. Düşünce, sanki, altıncı ve dokuzuncu yüzyıllar arasında hiç işlenmemiş gibidir. Bu süre içinde, Batı tam bir uykuya gömülmüşken, düşünce akımı Doğu'ya geçmiş, Yahudi Tektanrıcılığı ile Hristiyan Geneleştiriciliği (Universalisme) karışımından yeni bir din, Müslümanlık doğmuştur (6. yüzyıl. Muhammed'in doğ: 570). Gittikçe genişleyecek olan bu yeni akım Elkindi, Fârâbi, İbni Sinâ, Gâzâli, İbni Bâce, Tufeyl, İbni Rüşt, İbni Meymun gibi ünlü düşünürler yetiştirecektir.

Düşünce çağı olarak ele aldığımız bu çağlardan Ortaçağ'ın Patristik düşünce döneminin başlıca karakteri mistik oluşudur. Kilise babalarına göre Tanrı öylesine yücedir ki kavranılamaz. Şuhalde onun düşünce sistemi de açıklık değil, kapalılık, anlaşılmazlık içinde olmalıdır. Bu mistiklik insan düşüncesini daha derinlere, sezi'ye ve inan'a götürecektir. Patristik düşüncenin büyük sözü şudur: Anlayamadığım için inanıyorum.

Ortaçağ'ın dokuzuncu yüzyılda başlayan ikinci dönemi, Skolâstik düşünce, ondördüncü yüzyıla kadar sürmüştür. Scottus Eriugena (833 - 880) bu dönemin kurucusudur. Erdem, bu dönemde, bir kılık daha değiştirmiştir. *Doğa, erdemsizliktir.* İnsan, doğaya uymamalı, doğayı yenmeye çalışmalıdır. Erdemsizlik, insan için zorunludur ama insan İsâ ile kaynaşıp günâh ve ölümden kurtulmaya yönelebilir. Dünya, hor görülmelidir. İnsan dünyayı sevmemelidir. Bu düşünceleri savunan Skolâstik, üstelik de, bilimsel bir sistem olma özentisi içindedir. Patristik düşüncenin büyük sözünü küçümseyen Skolâstik düşünce kendi büyük sözüyle övünmektedir: Anlamak için inanıyorum.

Görüldüğü gibi, her iki düşünce sistemi de, inan ilkesine dayanmaktadır. Bana kalırsa her iki büyük söz de şu küçük sözle özetlenebilir: İnanmaktan başka çıkar bir yol bulamadığım için inanıyorum.

Oysa bu çıkar yol bulunmak üzeredir.

Ortaçağ'ın Skolâstiği ondördüncü yüzyılda eridiğine göre Yeniçağ'ın da bu yüzyılda başladığı sanılırsa da bu yanlış bir sanıdır. Tarihçiler Yeniçağ'a başlangıç olarak Türklerin İstanbul'u aldığı yıl olan 1453 yılıyla Reformation davranışlarının başlangıç yılı olan 1517 yılı üstünde tartışadursunlar, bu çağın ilk düşünce kıvılcımları çok daha gerilerde bulunmaktadır. Bütün insanları aynı babanın çocukları sayımakla eşitlik ilkesini savunan İsâ bir kıvılcımdır (I. Yüzyıl). İnsanı kendi içine çeviren, kiliseden ayıran mistiklik bir kıvılcımdır (2. Yüzyıl). Olmuş yoktur, olmakta olan vardır diyen Eriugena bir kıvılcımdır (9. Yüzyıl). İnsan yaşayışını sürekli bir kötülük gibi gören aşırı din anlayışına karşı duran Abaelardus (11. Yüzyıl) bir kıvılcımdır. Yalnız bireyler gerçektirler ilkesini savunan Nominalisme bir kıvılcımdır (11. Yüzyıl). Ortaçağ'ı yıkmak şerefi, biraz da, Ortaçağ'ın kendisindedir.

Akıl artık inan'dan ayrılmaya başlamıştır. İsâ'dan sonra

1347 yılında Tubingen'li Profesör Jean de Méricourt şöyle konuşmaktadır: Erdemsizlik de, erdemlilik gibi, Tanrı işidir. Günah, bir erdemsizlik değil, tersine, bir erdemliliktir. Dayanılmaz bir güdüye kapılan kimse asla günah işlemiş s yılmaz, niçin sayılsın ki o güdü de bir Tanrı işidir.

1348'de de, Nicolas D'Autrecourt, Sorbonne Üniversitesinde şu savı (Tez) okuyor: Doğa'yı incelemeliyiz. Geriliğimizin nedeni, yüzyıllar boyunca o koca doğayı bir yana bırakıp Aristoteles'le, Platon'la boşuna vakit geçirişimizdir. Doğayı incelemek bizleri kolaylıkla kesin bir bilime götürür. Tanrıyı en yüksek varlık olarak düşünebiliriz ama onun gerçekten var olup olmadığını bilemeyiz. Evren, herhalde sonsuz olmalıdır, çünkü yokluktan varlığa bir geçiş düşünülemez.

Oxford Profesörlerinden Roger Bacon (1214 - 1294) gözlemin ve deneyin önemini onaltıncı yüzyılda yaşayacak olan adaşından (Francis Bacon) çok daha iyi kavrayarak kürsüsünde uygulamaya başlamıştır. Toulouse'lu Profesör Raymond de Sebond da Tanrı'nın kitabı saydığı doğayı öteki kitaplardan üstün tuttuğunu açıklamaktadır.

Haçlılar Doğuya dinleri uğruna saldırdılar, oysa kendi dinlerini temelinden sarsacak yeni düşüncelerle döndüler. Bizanslıların kanadı altına sığınmış Yunan yarımadası düşünce geleneğini yüzyıllardanberi gizli gizli sürdürüyordu. İsâ'ya yeni kuzular toplamaya gidenler, Yunan yarımadasında mitolojik boğaların sırtlarına binmek zorunda kaldılar. Bizans kilisesi de Katolik kilisesiyle barışmak için Floransa'ya bilginler gönderiyordu. Bu bilginler, iki kiliseyi barıştıramadılar ama İtalya'nın gözünü açtılar. Bizans İmparatorluğunun Türklerin eline geçişi de ekmeklerine yağ sürdü. Bizans'tan İtalya'ya gerçek bir göç başladı. Edebiyat, sanat ,felsefe, eski Yunan'ın bütün zenginlikleri İtalya'ya akıyordu. Bu yüzden, yeniden uyanış dediğimiz Renaissance davranışında, Batı'nın ilk uyananı İtalya oldu. Bu uyanış 1438 yılından başlayarak bütün Batı'yı etkilendirdi.

Dante, Petrarca, Boccacio yeniden dirilmiş birer eski Yunanlıydılar. Artık kilisenin ünlü Kardinalleri bile skolastik dilden tiksiniyorlar, eski Yunan edebiyatına tapıyorlardı. Kardinal Nicolaus Cusanus, Skolastiğin yanlışlarını açıkça eleştiriyordu. Seve seve, koşa koşa, güle oynaya, toplumlarca elele Peganisme'e dönülüyordu. Homeros, İsâ'yı yenmişti.

3. IŞIYAN DOĞU

Batı, Ortaçağın karanlığını yaşarken, İsâ'dan sonra yedinci yüzyılın başlarında, Doğu'da yeni bir düşünce sistemi kuruluyor. Muhammet (570-632) yeni bir din getirmiştir. Yüzyıllardanberi tam uyku içinde bulunan Doğu insanları artık yeni bir erdeme yöneleceklerdir. Bu yeni din, Mûsa'nın getirdiği gibi Tektanrıcıdır. Bu yeni din, İsâ'nın getirdiği gibi bütün insanları erdeme çağırmaktadır. Oysa ne Mûsa'nın getirdiği gibi sadece bir ulus için, ne İsâ'nın getirdiği gibi Tanrı'yı kişileştirmek içindir. İnsanlar, Tanrı'nın çocukları değil, kullarıdırlar. Onun buyruklarına göre yaşayacaklar, böylece, hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutluluklarını sağlayacaklardır. Bu yeni din, Totem'e bağlanan ilk insanlardanberi geniş çapta toplulukları etkileyen yirmisekizinci dindir.

Yüzümüzü ister Batı'ya, ister Doğu'ya, ister Kuzey'e, ister Güney'e çevirelim, karşımızda hep Aristoteles'le Platon'u göreceğiz. Müslüman düşüncesinin ilk büyük düşünürü Türkistan'lı Fârâbi (870-950) de Aristoteles'cidir. Bu yüzden kendisine İkinci öğretmen (Muallimi sânî) denilmektedir. Fârâbi, bir Türk düşünürüdür. Türkistan'ın Fârap kentinde doğmuştur. Asker çocuğudur. İlk öğrenimini yurdunda, yüksek öğrenimini Bağdad'da yapmıştır. Önceleri Türkistan'da Kadılık yaptı, sonraları kendini büsbütün Felsefeye verdi. Anadili olan Türkçe kadar Arapça, Farsça, Süryânice ve Yunanca biliyordu. Hekim, matematikçi ve müzikçiydi. Yüzden çok kitap yazmış; Aristoteles Platon, Zenon gibi Yunan düşünürlerini yorumlamış, bunların görüşlerine kendi görüşlerini katmıştır.

Uyunülmesâil adlı kitabında, *Kişiyi erdemli kılan Tanrı'dır*, diyor Fârâbi, her işde başarı ancak Tanrı'nın eliyle olur. Tanrı'nın bağışı (İnayeti İlâhiye) herşeyi kuşatır, herkesle bitişikdir. Her olan şeyin nedeni kaderdir. Kötülüklerin de nedeni kaderdir. (Tanrı istemeseydi kötülük olmazdı). Kötülükler ilinek (ârâz) olarak iyidirler. Çünkü kötülükler olmasa iyilikler de olmazdı. (Herakleitos'u hatırlayınız).

Fârâbi'nin düşünce sisteminde Törebilim (Ahlâk ilmi)'in önemli bir yeri yoktur. Fârâbi doğrudan doğruya töreden söz açmamış, töreyi işlememiştir. Ancak Aristoteles'in töresini yo-

rumlarken kendi düşüncelerini de katmak istemiş, karışık, açık-seçik olmayan sözler etmiştir. Örneğin öğretim (tedris, tâlim) yoluya eğitim (terbiye, tehzip) yolunu birleştirmiş, her gerçek öğretimin bir eğitim olduğunu ya da her eğitim için bir öğretim gerektiğini söylemiştir. (Bu konuda çok aydınlık olan Sokrates'i hatırlayınız).

Arâi ehli medinatülfâzıla adlı kitabında da bir Başkan'ın erdemlerini saymıştır. Fârâbi'ye göre Başkanlık edecek kişide şu erdemler bulunmalıdır: Organları tam olmalıdır, anlayışlı olmalıdır, belleği (hâfızası) güçlü olmalıdır, akıllı ve incegörüşlü olmalıdır, güzelkonuşur olmalıdır, öğrenmeye gönüllü olmalıdır, yiyeceğe içeceğe eğlenceye tutkun olmamalıdır, doğruluğu sevmeli ve yalancılıktan tiksinmelidir, Nefsini yüksek tutmalı ve kendisinden kuşkulandıracak şeylerden çekinmelidir, Dindar olmalı ve dünya kaygularında gözü bulunmamalıdır, tüzesever (adâletli) olmalı ve kötülük yapmaktan çekinmelidir, işinde ayak diremeli ve dilekli olmalıdır.

Görüldüğü gibi Fârâbi'nin erdemleri, Müslümanlığın erdemleridir. Oysa Fârâbi bütün bu erdemlerin bir kişide toplanamayacağını da düşünmüş olmalı ki sözlerini şöyle bitiriyor: Bu erdemler tek kişide bulunmazsa, bir kaçı birinde bir kaçı da ötekinde bulunursa o iki kişi Başkan olur. Eğer bu erdemler üç kişide bulunursa o üç kişi Başkan olur. Bu erdemler için daha çok kişi gereklyorsa o kadar kişi Başkan olur.

Fârâbi ,bu hoşgörüsüyle, Başkanlığın kapılarını oniki kişiye kadar açmış demektir. Kişiyi erdemli kılan Tanrı'dır düşüncesine uygun olarak organları tam bulunmak, belleği güçlü olmak gibi Tanrıvergisi nitelikleri de erdem saymıştır. Oysa tek kollu doğmuş bir kişinin, nasıl bir öğretim ya da eğitimle, ikinci bir kol edinebileceğini söylememiştir.

Fârâbi toplumcudur. Kişinin yetkinliğe erişebilmesi için pek çok şeyler gereklidir, diyor. Kişi, tek başına, bu şeylerin tümüne birden erişemez. Toplum, kişilerden birinin eksiğini ötekiyle tamamlar. Yetkinliğe erişmek gücü, insana doğarken verilmiştir. Oysa bir çok insanlar biraraya toplanıp her biri ötekinin ihtiyacını hazırlamak suretiyle birbirlerine yardım etmedikçe, insan tek başına, bu yetkinliği elde edemez.

En yüksek iyilik, en büyük yetkinlik ancak kentte (şehirde), yaşamakla elde edilir, kentten aşağı bir toplulukta elde edilemez. *Erdem, yardımlaşmadır.* İnsanlar, kötülükler için de

yardımlaşabilirler. Ama gerçek mutluluğa ulaştıracak şeylerde yardımlaşan kent, erdemli kenttir. Mutluluğa ulaşmak için yardımlaşan toplum, erdemli toplumdur. Bütün kasaba ve kentleri mutluluğa erdirmek için yardımlaşan ulus, erdemli ulusdur. Bunun gibi, bütün uluslar, mutluluğa varmak için birbirlerine yardımı ederlerse yeryüzü, erdemli bir yeryüzü olur. Erdemli kent, bütün organları tam olan bir bedene benzer. O bedenin bütün organları, yaşamak için, nasıl birbirlerine yardım etmek zorundaysalar, kentlerin bütün kişileri de, mutlu olmak için birbirlerine yardım etmek zorundadırlar. Bedenin organları çeşitlidir, görevleri ve güçleri başkadır. Oysa içlerinde bir organ vardır ki onlara başkanlık eder. Bu başkan, yürek'tir. Görevleri başkana yardım etmek olan başka organlar vardır, bunlar en yakın yardımcılardır, başkanın işini kolaylaştırırlar. Bu ikinci organlar, görevlerini başkanın amacına uygun olarak yaparlar. Üçüncü organlar da görevlerini, ikinci organların amaçlarına uygun olarak yapmaktadırlar. Böylelikle aşağı doğru inerek sadece hizmet eden, amacı bulunmayan ve kimseye başkanlık etmeyen organlara kadar varılır. Toplum da böyledir, böyle işlemelidir.

Kişiler, bütün davranışlarında, ya iyi bir şeyle ya da kötü bir şeyle karşılaşırlar. Kişi ,yararlanmasını bilirse, iyiden olduğu kadar kötüden de yararlanabilir. İyi olana ya uyar, ya uymaya çalışır, ya da o şeyin iyiliğini görerek ona uymak için uygun bir fırsat bekler. Kötü olandan da ya kaçınmaya uğraşır, ya kötülük kendindeyse kendinden atmaya çabalar, ya da kurtulmayı başarmak için onu kendinden atıncaya kadar başkalarından örnek olmaya çalışır.

İnsanlar için ceza ve armağan gereklidir. Ancak her ikisi de niyete göre gerekli olur. (Abaelardus, dört yüzyıl sonra, onikinci yüzyılda aynı sözü söyleyecektir.). İnsanın niyeti Tanrı bilgisiyle. Tanrı sevgisiyle düzelir. İnsan Tanrı'nın ve Peygamber'inin yolunda yürüse niyetinde iyilik, işlediği işlerde doğruluk bulur.

Fârâbi, bir yandan Aristoteles'le uşraşadursun, öbür yandan da kimini açıkça söyleyip kimini ancak sezdirdiği düşünceleriyle gelecek yüzyıllarda yaşayacak olan bir çok büyük düşünürlere öncülük etmiştir. Bir takım düşünceleri açıkça gülünç ve günümüz düşüncesine aykırı bulunmakla beraber, düşünce sistemi incelenince, şaşırtıcı bir genişlik görülmekte-

dir. Geniş çapta bir insancılık (Humanisme), Dünya devleti düşüncesi, Machiavelli'den yedi yüzyıl önce bir insanları yönetme sanatı, bir siyaset bilimi, Darwin'ciliğin ilk tohumları, Hobbes'un düşünceleri ,Rousseau'dan yüzyıllarca önce bir Toplumsal sözleşme (Contrat Social) eğilimi Fârâbi'yi bir hayli yüceltiyor. Kendinden sonra gelen düşünürler ondan çok yararlanmışlardır.

Fârâbi'nin karanlık bıraktığı töre düşüncesini, ünlü öğrencisi İbni Miskeveyh aydınlığa çıkarmıştır. İbni Miskeveyh'e göre eğitim önce, öğretim sonra gelmelidir. Bir başka deyişle uygulayış (Ameliye) önce, kuramı (Nazariye) sonra yapılmalıdır. Töre, bilimden önce gelir. Bilgin olmak için herşeyden önce erdemli olmalıdır. Erdemli olmak için bilmek yetmez, uygulamak gerekir. Gerçek bilim ancak erdemi uygulayanda bulunur.

III

RÖNESANS

1. YENİ İNSAN

Fransız tarihçisi Michelet, her şey onikinci yüzyılda bitmişti, diyor, eğer olaylar doğal gidişlerini kovalasaydılar yeniden doğuş (Renaissance) onikinci yüzyılda başlayacaktı. İlkçağ, ahmak kişileri olan bir çağdı. Ortaçağ, akılsızlar çağıdır. Oysa budala ,skolâstik yeterlikten ve kelimelere tapmaktan doğan modern bir yaratıktır. Onikinci yüzyılda gömülen Ortaçağın bıraktığı boşluk bu budalaları yetiştirdi. İşte yeniden doğuşu üçyüz yıl geciktiren neden.

Saçmasapan konuşmayı ve büyücülüğü birer sanat hâline getiren bu budalalar ordusunun içinden, ondördüncü yüzyılın sonlarına doğru, Yeniçağın ilk yeni insanı doğacaktır. Bu yeni insanın doğumu elbette kolay olmayacaktı.

Yeni insan, her türlü iç ve dış etkiden kurtulmuş, kişiliğini bulan ve insanlığına güvenin yepyeni bir yaratıktır. Irk, kavim ,parti, lonca ve aile bağlarından kopmuştur. Olabildiğince özgürdür. Artık o, İtalya'da doğduğu halde İtalyan değildir. Dante'nin dediği gibi "onun vatanı bütün dünyadır." Artık o, bağlı olmak zorunluğunu duymamaktadır. Başkalarına benzemeye değil, benzememeye çalışmaktadır. Bu durum, duygu ve düşünce alanlarında böyle olduğu gibi, dış görünüşlerde de böyledir. 1390 yılında, Floransa'da genel bir erkek kılığı kalmamıştır. Herkes, kendine göre, özel bir biçimde giyinmektedir. Ondördüncü yüzyıl İtalya'sında, alçakgönüllülük ve yaltaklanma bilinmemektedir. Dünyaya, ortak bir görüşle değil, objektif bir bakışla bakmak bilinci uyanmıştır. Yeni insan, düşünen bir kişi (Uomo singolare)'dir. Artık o, bir ırka, bir partiye, bir loncaya, bir aileye bağlı ve onlarla beraber genel bir yaşayış içinde yaşayan bir insan değil, başlıbaşına bir kişiliktir. Kendine has düşünceleri, kendine has görüşleri, kendine has duyguları vardır. Yaşayışı da elbette kendine has ola-

çaktır. Ozan Petrarca (1304 - 1374), Yalnızlık üstüne (De vita solitaria) adlı kitabında yalnız yaşamanın erdemini savunuyor. Petrarca'ya göre mutluluk, iç ve dış etkilerden sıyrılmakla, bağımsız olmakla mümkündür. İnsanın ilk ödevi kendini geliştirmektir. Bu gelişmeye ancak yalnız yaşamakla erişilebilir. Yalnız yaşamak, insanları sevmeye engel değildir. İnsan yalnız yaşar ama her zaman insanlarla ilgilenir, onlarla beraber olabilir.

Yeni insan, bilgili ve çokyönlüdür. Hem düşünür, hem dilci, hem devlet adamı, hem ressam, hem müzikçidir. Büyük ozan Dante (1265 - 1321) bunun en belli örneklerinden biridir. Tanrısal komedi (Divina commedia)'yı inceleyiniz, ele alınmamış hiç bir sorun bırakmadığını göreceksiniz. Dante'nin işlediği bu sorunların her biri çağının en ileri bilgilerini kapsamaktadır. Ünlü adlar bir yana, onbeşinci yüzyıl İtalyan kentleri, bir kaç dil bilen, Tanrısal komediyi ezberden okuyan sokak orospularıyla doludur. Alman tarihçisi Jacob Burckhardt, Floransa'lı tüccar ve devlet adamlarının eski Yunanca ile Lâtincede bilgin olduklarını yazıyor. Gene Burckhardt'ın İtalya'da yeniden doğuş kültürü adlı kitabında bildirdiği, onbeşinci yüzyılda yaşanuş bir Leon Battista Alberti vardır ki sanatçılardan, bilginlerden tutun kunduracılara varıncaya kadar dünyanın bütün hünerlilerinden mesleklerinin sırlarını sorup öğrenmiştir. Yeni insanın çok yönlülüğü doymak bilmez bir çokyönlülüktür. Yeni insan, çevresine *sonsuz bir sevgi* duyan, çevresindeki herşeye kendini bütün varlığıyla verebilen bir yaratıktır. Battista'nın şu sözü, yeni insanın niteliğini belirtiyor: İnsanlar isterlerse her şeyi yapabilirler.

Bu sözün kaynağını Bacon'da arayınız. Roger Bacon (1214-1294), daha onüçüncü yüzyılda, bu sözü şu türlü söylemişti: Sihirbazlık hiç bir şey değildir. Çünkü insan aklı doğayı kullanarak her şeyi yapabilir.

Yeni insan, kendi kendine, kendi gücünü böylece bulurken dışarıya doğru da gelişmeye, sivrilmeye başlamıştı. Artık o, ün peşinde koşabiliyordu. Ortaçağda sınıfların, loncaların, ırkların olan ün artık kişilerin eline geçiyordu. Dante'nin, Petrarca'nın, Bocaccio'nun ünleri İtalya'nın sınırlarını aşmış, bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Ortaçağda şövalye sınıfına has olan zanlık ünü artık halkın avuçları arasındaydı. Eskiden yalnız büyük ermişlerin yurtları kutsal tutulurken 1350 yılında Arezzo

Belediyesi Petrarca'nın doğduğu evi müze hâline getirmişti Petrarca ününün bu sevincini de tattıktan sonra daha yirmi dört yıl yaşayacaktı. Artık bütün Hristiyanlara açıktan açığa ün peşinde koşmak izni verilmişti.

Yeniden doğuş, sanatla başlamıştı. Cançekişen Ortaçağ, son nefesi yaklaştıkça, daha kırıcı, daha korkunç oluyordu. Bilim susturulmuştu. Oysa sanat, dinsel sisteme dayanır görünerek büyük işler başarıyordu. Ressam Giotto (1266 - 1336) klâsik tiplerden sıyrılarak İtalyan güzellerini Meryemleştirmeye başlamıştı. Mimar Brunelleschi (1377 - 1446) Gotik sanatı yıkıyor, yeni insanın büyük başarısını sağlıyordu. Artık üç ve yedi üstüne kurulmuş kiliselerin karşısında Floransa kilisesi yükseliyordu. O kadar ki, kendisine nereye gömülmek istediği sorulan Michelange (1475 - 1564), Brunelleschi'nin yapıtını sonsuza kadar seyredebileceğim bir yere, karşılığını verecekti.

İtalya'nın Kent (Şehir)-Devletleri eski Yunan'ın Kent-Devletlerini andırmaktadır. Her birinin kendine has özellikleri, kendine has güçleri vardır. Birbirleriyle savaşan bu Kentler, hem birbirlerini, hem kendilerini yetiştirmişlerdir. Yeni insan, yeni kentleri doğurmuştur. Yeni kentler de yeni ulusları uyandırmıştır. Ulus düşüncesi de yeni insanla birlikte gelişen bir düşüncedir. Ortaçağda bugünkü anlamıyla bir ulus düşünülemezdi. Ortaçağ ulusları başlıbaşına birer varlık değil, bir Ortaçağ devletinin üyesiydiler. Bilgileri, görüşleri, dilleri, sanatları ortaktı. Ulus bilinci de yeni insanla beraber doğmuş, bir yeniden doğuş (Renaissance) bilincidir. Onbeşinci yüzyıl, insanın, kentin, ulusun kendini bulmaya, kendini tanımaya başladığı bir yüzyıldır.

Yeni insan, kendini bulduğu gibi dünyayı da bulmaya (keşfetmeye) başlamıştır. Marco Polo (1254 - 1323) Mogol dünyasına dalıyor, Christophe Colomb (1451 - 1506) Doğu Hindistan'a açılıyordu. Bunlar, denizlere açılan yüzbinlerce İtalyan arasından en büyük adlardır. Bilim, gittikçe, denemelere doğru yöneliyordu. Kozmografyanın deniz yolculuklarıyla ilgilisi kuruluyor, Botanik, Zooloji dev adımlarıyla gelişiyordu. Petrarca dağlara tırmanıyor, doğa'nın güzelliklerini kavrıyordu. Yeni insan, çevresini didiklemeye başlamıştı. Evrenin hiç bir sırrını çözmeden bırakmak istemiyordu. Çünkü bütün varlığıyla şuna inanmıştı: İnsan aklı her şeyi çözebilir.

İnsanın insanlığına karşı bu güveni, gözlerimizi yaşarta-

cak kadar duygulandırıcıdır. İnsan, şu kocaman evren içindeki bu yalnız yaratık, kendinden başka neden medet umabilirdi ki? Yıldızlar, o ellerini uzatıncaya kadar sırlarını sakladılar. Aşılmaz çöller, o adımlarını atıncaya kadar, kapılarını açmadılar. Toprak, o üstünde güvenle tepininceye kadar, zenginliklerini vermedi. Denizler, o üstlerine yürüyünceye kadar dalgalarını çekmediler. İnsan, bütün bunlardan, mutluğunu zorla almalıydı. Gücü yettiği kadar yapabilirdi bunu. Elbette gücünü kullanacaktı. Oysa bu gücün sonsuza kadar yeteceği sezisi insanın içini kaplamıştı bir kez. Bu sezinin peşinden gitmek zorundaydı.

Yeniden doğuş'un getirdiği erdem, *insanın insanlığa olan güveni*'dir.

2. SONSUZ YUVARLAK

Artık biliyoruz ki her ölüm bir doğumdur. Önce tohum olan, sonra ot, sonra başak, sonra ekmek, sonra kan, sonra insan, sonra ceset, sonra toprak, sonra yeniden tohum olacaktır. Sonsuz bir yuvarlağın içindeyiz. Oysa bu bizim son bilgimiz değildir. Daha bir çok yuvarlaklar bulacağız. Ama biz, sonsuza kadar, içinde olacağız bu yuvarlakların.

İnsan, gerçeğin yolunu buluncaya kadar çok acı çekti, daha da çekecektir. Gerçeğin yolunda yürümek de, o yolu bulmak kadar, güç bir eylemdir. Dün çekilenler bu gün de çekilmektedir, yarın da çekilecek. 1600 yılında Giordano Bruno'yu Roma'da diri diri yakanlar gelecek yüzyıllarda da yaşayacaklardır.

Ortaçağın sonlarına doğru, budalalar sürüsünün içinde Bruno'nun tohumlarını araştırırken bir Alman'a rastlayacağız. Adı Mister Eckhart (1260 - 1327)'dır. Bu Alman, insan küçük bir Tanrı'dır (Mikrotheos) diyor. Gerçek, insandadır. Bilmek, bilen ile bilinenin özce bir olmalarını gerektirir. Tanrı, bütün evrene yayılmıştır. Her otta, her canlıda bütünüyle yaşamaktadır. Bütün sırların anahtarı içimizdedir. İçimize bakarsak göremeyeceğimiz hiç bir şey kalmayacaktır.

Bu mistiklik, bir kaç yüzyıl sonra, bir başka Alman'ı doğuracaktır. Bu Alman'ın adı da Martin Luther (1483 - 1576)'dır. Luther, para karşılığında bol keseden günah bağışlayan Ka-

tolik kilisesini protesto edecek, bundan da yeni bir din akımı, Protestanlık doğacaktır. Düşünceler düşünceleri kovalamaktadır. Bir omuzunu Ortodoksluğa, bir omuzunu Katolikliğe dayayan güçlü Kilise artık sarsılmaya başlamıştır. Düzen bozukluğu insan yığınlarını kendi içlerine çevirmekte, kendilerini, kendi başlarının çâresine bakmaya zorlamaktadır. Çoğunluk, Tanrısız yaşayamayacağına göre, onu Kilisede bulamayınca, elbette kendi içinde arayacaktır. İşte bu içedönüşün, iç arayışının vardığı sonuca Düzeltme (Reformation) deniyor. Bu davranışın başlangıç tarihi, Luther'in ünlü protestosunu Wittenberg kilisesinin kapısına astığı tarih olan 1517'dir. (Giordano Bruno, doğmak için daha otuz bir yıl bekleyecektir.)

Luther, ilk biçime, İsâ'nın sözlerine dönüyordu. Gösterişsiz, törensiz, papassız bir Hristiyanlıktı özlediği. Öylesine bir Hristiyanlık ki, her Hristiyan onu Kilisede değil kendi içinde yaşamalıydı. Kendisi de bir Papas olan Luther, sonraları Kiliseyle bağları koparmanın o kadar kolay olmadığını anlayarak kendi anlayışına göre yeni bir Kilise kurmak zorunda kaldı. İnsanların içinde yaşayacak bir din, onları ayakta tutmaya yetmeyecekti. İnsanlara biçimler de gerekiyordu. Ne var ki Kutsal Kitap artık yorumlanmayacak, dokunulmaz bir ölçü olarak elde tutulacaktı. Kutsal Kitap'ın egemenliği, Kilise'nin ve Papa'nın egemenliklerinin yerine geçiyordu. Baskıdan özgürlüğe geçivermek kolay değildi elbet.

İsâ'nın şu sözlerini hatırlayınız: Ey kadın, inan bana ki, bundan sonra ne bu dağda, ne de Kudüs'te tapınılacak. Gerçek tapıcıların ruhlarıyla tapacakları saat geldi.

Ne edelim ki, İsâ'nın bu sâf isteğini Luther de gerçekleştiremeyecektir. Ruhlarıyla tapmak insanlara yetmemektedir.

İşte Giordano Bruno (1548 - 1600), o dikbaşlı İtalyan, bu sıralarda doğdu. Katoliklik kadar Protestanlık da onu doyurmayacaktı. Özgür bir düşüncenin peşindeydi. Aristoteles'in evreni bölümlere ayırmasını açıkça gülünç buluyordu. Ona göre gök, sonsuz evrendi. Akıl için iki sonsuz olamayacağına göre Tanrı ve Evren bir ve aynı şeydiler. Tanrı evrenin yaratıcısı değil, kendisidir. (Spinoza'yı hatırlayınız.). Yaratılan bir şey yoktur, olmakta olan bir şey vardır. (Scottus Eriugena'yı hatırlayınız). Ne yaratan vardır, ne de özgürce bir yaratma işi. Bunların yerine doğa'yı ve meydana gelme zorunluğunu koymamız gerekir. Evren-Tanrı, açılarak ve yayılarak, kendisi

bireyleşmeden bireyleri meydana getirir. Sonsuz büyüklükte nasıl bulunuyorsa bir parçacık otta, bir kum taneciğinde, bir karıncada da öylece, bütünüyle, bulunur. Sonsuz gerçek olarak onun her yerde bulunması yüzünden doğa'da her şey canlıdır. Gene bu yüzden doğa'da hiç bir şey yok olmaz. Ölüm, hayatın bir değişmesinden başka bir şey değildir. Doğa'da, bizlerin kurup çattığımız anlamda bir ölüm olamaz. Sadece her şey sürekli olarak değişir, o kadar. Bu değişme sonsuzdur. Tohumlar başka tohumlara yönelirler, değişirler. Örneğin tohum, ot olur, başak olur, ekmek olur, keylus olur, kan olur, insan tohumu olur. İnsan tohumu insan olur, ceset olur, toprak olur, bitki tohumu olur. Bu değişmeler ve yenileşmeler sonsuza kadar sürüp gidecektir.

Bruno'nun bu düşünceleri, Yeniçağ düşüncesinin ortak köküdür.

Yüzyıllarca sonra, bir Fransız bilgini, Claude Bernard (1813 - 1878) Meister Eckhart'dan gelen bu düşünceyi bilimsel deneylerle kanıtlayacaktır. Bruno'nun sözleri, Claude Bernard'ın kalemiyle çok daha anlaşılır bir biçime girecek: Canlı bir yaratık, büyük ve doğal ahenk içindedir, ahengi bozmaz. Genel Kozmik güçlerle ne çarpışır, ne de bunlara karşıttır. Tersine, her canlı yaratık, evrendeki ahengin bir parçasıdır. Bir hayvanın yaşaması, evrendeki topyekûn yaşamanın bir parçasından başka bir şey değildir.

Yirminci yüzyılın ünlü bir yazarı, Aldous Huxley de, Point Counter Point adlı romanında aynı düşünceyi şöylece işleyecekti: Peki, ya kendini öldürme? Demek ki kendini öldürmeyle evrenin bir parçası kendi kendini yoketmiş olacaktı. Hayır, yokedemiyecekti. Evrenin bir parçası kendi kendini yoketmeye çalışsa bile bunu yapamazdı. Sadece varlığının biçimini değiştirebilirdi. Değişmek... Hayvan ve bitki parçaları birer insan olabiliyordu. Bugün bir koyunun arka bacağı veya ıspanak yaprakları olan şey, ertesi gün Jüpiter senfonisini yaratan beynin, bunu kaleme alan elin bir parçası oluveriyordu. Günün birindeyse otuz altı yıllık zevkler, acılar, açlıklar, sevgiler, düşünceler, müzikler, hiç bir zaman gerçekleşemeyecek sonsuz melodi ve ahenk imkânlarıyla birlikte, Viyana'da bir mezarlığın bilinmeyen bir köşesinde gübre olmuştu. Bu gübreden otlar ve hindibâ çiçekleri bitmişti. Otlar ve hindibâ çiçekleri koyun hâline girmişti. Koyunun arka bacaklarından başka mü-

zisyenler çıkmıştı, onların vücutlarından da...

Sonsuz yuvarlak böylece sürüpgidecektir. 1600 yılında Roma'da Giordano Bruno'yu diri diri yakanlar sonsuz yuvarlağın böyle sürüpgitmesine engel olamadılar. Bruno'nun toprağından otlar yetişti. O otlar, sonra başak, sonra ekmek, sonra keylus, sonra kan, daha sonra da Claude Bernard oldu. Bruno'nun erdemi Bernard'da devam ediyor. Bizim yapabileceğimiz sadece Bruno'nun erdemini bir otun, bir böceğin, bir eşeğin erdeminden ayırabilmektir.

IV

ONALTINCI YÜZYIL

1. ATİNALI TİMON

Erdem üstüne düşünürken, onaltıncı yüzyıl düşüncesinin yarattığı bir kişi ilgimi çekiyor. Bu kişi, William Shakespeare'in ünlü bir oyununun başkişisi olan Atina'lı Timon'dur. Timon, yaratığın yaratığı olduğu halde, bir bakıma, Francis Bacon'dan çok daha gerçektir. Bacon gibi kişiliğinin dışında düşler kurmuyor, kendinde bulunmayana özenmiyor. Bacon kadar akıllı, Bacon kadar düşçü olmadığı için "Suç; Atina'lıların değil, çağımızındır" diyemiyor ama insanca budalalığın sınırladığı insanca bir yolda yürüyor, doğal sonuca varmakla yetiniyor. Kendi payıma ben Timon'u Bacon'dan daha sevimli buluyorum.

Timon, Atina'nın cömertliğiyle ün salmış bir hemşehrisidir. Kılıcıyla Atina'yı kurtarmış, erdemleriyle de süslemiştir. Kesesi, Devletin kesesi gibidir. Senato, kılıcına güvendiği kadar, kesesine de güvenir Timon'un. Kentinin karşılaştığı her güçlüğe yetişen erdemli bir kişidir. Sofrası da, kesesi gibi, herkese açıktır. Hemen bütün Atina, onun bir sarayı andıran konağında yiyip içmektedir. Atina'nın babası sayılmakta, bütün Atina'lılarca sevilmektedir. Timon, seçtiği bu yolda mutludur.

Böylesine bir cömertliğe dayanamayan kese elbette tükenecektir. Alacaklılar, önce yavaştan, sonra hızlıca hızlıca kapısına birikmeye başlıyorlar. Timon, kuşkusuzdur. Yakınlarına, dostlarına, senatoya güvenmektedir. Atina'nın babası, soylu, erdemli Timon'u ortada bırakacak değiller ya.. Yardıma koşmak sırası Atina'ya, Atina'lılara gelmiştir.

Kâhyasının her kapıdan koğulduğunu, Atina'nın kendisine sırt çevirdiğini duymak Timon'u şaşırtıyor önce. Kulaklarına inanamıyor. Sonra, yüreğinde bir acı her an biraz daha artan bir acı duymaya başlıyor. Kendisine rastlamamak için evlerine saklanan yakınlarının, dostlarının, senato üyelerinin hikâyesini duymaz kulaklarla dinliyor. Kirpikleri ağlamak is-

teğiyle titremektedir, ama ağlayamıyor, içindeki sıcak duygularla birlikte gözyaşları da kurumuş gibidir. Artık, benliğini saran tek bir duygu var: Tiksinti.

Timon, tiksiniyor Atina'dan. Oysa belli etmiyor. Yeniden para bulduğu, eski gösterişine kavuştuğu söylentisini yayarak Atina'ya son bir şölen verme kisteğindedir. Gizlendikleri yerlerden birer ikişer çıkan Atina'lılar soylu Timon'un şölenine koşuyorlar. Onu övmek, onun erdemlerini belirtebilmek için birbirleriyle yarış etmektedirler. Yazarlar övgüler dizmekte, şâirler şiirler düzmektedir. Sofra, eski günlerin mutluluğu içindedir. Herkes yerine oturunca Timon soğukkanlılıkla ayağa kalkıyor: Sahanlarınızın kapaklarını kaldırın da diye bağırıyor ,yalayın köpekler... Atina'lılar şaşkınlıkla sahanlarının kapaklarını kaldırıyorlar. Sahanlar boştur.

İnsanlara karşı duyduğu tiksinti öylesine sonsuzdur ki, Timon, Atina'yı bırakıp tek başına yaşamak için bir ormana çekiliyor. Dönüp son bir kez baktığı Atina'nın duvarları onu tiksintiyle titretmektedir. Şu haykırış, bencil ama insanca bir haykırıştır: "Ey o kurtları çeviren duvar, yere bat da Atina'yı koruma. Analar, iffetinizi bir yana bırakın; çocuklar, itaat nedir unutun. Köleler, alnı kırışık senato üyelerini yerlerinden zorla çekip atın da onların yerine sizler geçin. Onaltısındaki oğul, topallayan babanın elindeki değneyi kap da onun beynini dağıt. Büyüklere saygı, Tanrılara inan, barış, adalet, iyi komşuluklar, bilgi, görgü, sanatlar, meslekler, mertebeler birbirinizi yokeden zıtlar haline gelin de kargaşalık bitmesin. Taunlar, Atina'nın üstüne çökün. Zevk düşkünlüğü gençlerin ilikilerine kadar işlesin de çamur yığını içinde boğulsunlar. Kaşıntılar, donmalar Atina'lıların göğüslerinde kök salsın ki biçtikleri hasat baştan başa cüzzam olsun."

Timon'un insanca bencilliği başkaldırmıştır artık. Merhaba diyenlere, "ne olurdu biraz temiz olsaydın da üstüne tükürseydim" diye karşılık veriyor. "Al şu ekmeği, yemeğine katık yap" diyen olursa, "önce sen defol da ağzımın tadı gelsin" diyor. Hele biri "seni seviyorum" demeye görsün, karşılığını alıyor hemen: "Niçin sevesin, sana para vermedim ki?" Bir başkasına verdiği karşılık da, erdem konusunda, bir çok sorunları çözebilir: "Aslan olsan Tilki sana oyun oynardı. Kuzu olsan Kurt seni yerdi. Tilki olsan da eşeğin suçlamasına uğrasan Aslan senden kuşkulanırdı. Eşek olsan sersemliğin yüzün-

den dert çeker, Ayıya kahvaltı olurdun. Ayı olsan At seni öldürürdü. At olsan Parsın pençesine düşerdin. Hangi hayvan olmalıydın ki başka bir hayvana boyun eğmiyesin. Ne türlü bir hayvansın ki hayvan olmakla neler kaybettiğini görmüyorsun."

Timon'un bütün erdemleri bencilliğinden doğmuştur. Yaşama yolunda cömertliği ,iyilikseverliği seçmişti. Kendini koruma içgüdüsünü bu duygularla karşılamaktadır. Varlığını cömertliğiyle, iyilikseverliğiyle duyuyor. Seçtiği yol olumlu bir yoldur. Varlığını cimriliğiyle, kötülükseverliğiyle de duyabilirdi; kendini koruma içgüdüsü bu yollarla da karşılanabilirdi. Kara'yı değil de Ak'ı, olumsuzluğu değil de olumluluğu seçmiş olması Timon'u daha yolun başındayken sevimli kılıyor. Bu yol, onu kendine karşı da övündürmektedir. "Yardımıma güvenen birini silkip atacak yaradılışta bir insan değilim" diyor. Yardımına güvenen birini silkip atacak yaradılışta bir insan olmayışı onu mutlulandırmaktadır. "Düşkünlerin kalkınmasına yardım etmek yetişmez, sonra da onlara destek olmalı..." diyor. Düşkünlerin kalkınmasına yardım etmekle yetinmeyip sonra da onlara destek olmak onu mutlulandırmaktadır. "Ben karşılık beklemeksizin veririm" diyor. Karşılık beklemeksizin vermek onu mutlulandırmaktadır. Timon, bu duygularıyla kendini doyuruyor. Böyle olabildiğinden ötürü mutludur. Bu mutluluk onu büsbütün böyle olmaya zorlamaktadır. İsteğiyle mutluluğu birbirini etkilendirerek gittikçe daha çok gelişecektir. Bu gelişmenin sonucuysa doğal bir sonuçtur: Timon tükenecektir.

Timon, bu ilk görünüşünde; erdemleriyle değil, bencilliğiyle insan'dır. Cömertliğiyle iyilikseverliğinin, mutluluğunun birer aracı oldukları gün gibi bellidir. İnsanca olan *karşılıksız almak* yerine, insanüstüce olan *karşılıksız vermek* yolunu seçmiştir. Güçlü bir bencillik onu buralara kadar götürmüştür.

Tükenen Timon, çevresinin birdenbire boşalmaya başladığını görünce şaşırıyor, Bacon kadar akıllı olmadığı için bunun nedenlerini kavrıyamıyor: "Çevresinde dostları varken Timon'un sıkılacağını ne söyle, ne de aklına getir Flavius. Ne diye ağlıyorsun? Dost bulamayacağını sanacak kadar güvenin mi yok? Merak etme, dosttan yana hiç yoksul değilim..." Timon, bu ikinci görünüşünde, budalalığıyla insan'dır.

Timon'un üçüncü görünüşü, insanca olan tepkisiyle beliriyor. Bu tepki, insan bencilliğinin tepkisidir; bir inanç kırıklığından çok, bir benlik kırıklığının sonucudur. Timon'un benliğini doyuran araçlar yokolmuştur. Kendini koruma içgüdüsü olumlu bir yolda ilerleyemeyince olumsuz yollara sapmak zorundadır. Timon, Ak'ı bırakarak yeniden Kara'ya dönüyor. İnsanlardan tiksinmektedir. Üstünden insanca olan her şeyi çıkarıp atmıştır; çıplaktır, ağaç yapraklarıyla örtünmektedir. Artık yapabildiği, cömertlik yerine sövmek, iyilik yerine kötülük dilemektir. Ak bir hayli güçlüydü, kara da o kadar güçlü olacaktır. Çünkü, bu üçüncü görünüşte, benliğini doyuran, kendini koruma içgüdüsünü karşılayan tiksintiyle sövmedir. Yapabileceği sadece budur, başkaca yapabileceği hiç bir şey kalmamıştır: "Ey insanlara iyilik gösteren ulu Tanrılar... İçimize şükrân duygusu serpin, kendi armağanlarınız kendi adlarınızı yükseltsin. Ama vereceklerıniz büsbütün tükenmesin, yoksa Tanrılığınız hor görülür. Her insana yetecek kadar verin ki birinin ötekine vermesine meydan kalmasın. Çünkü siz, ey Tanrılar, insanlardan ödünç almaya kalksaydınız insanlar sizlere de sırt çevirirlerdi."

Bu açıdan ele alınınca ,Atina'lı Timon'un uyandırdığı kuşkuların ışığında, erdemlerimizin, ölçüsüz insan bencilliğinin sonucu olup olmadığını araştırmak hiç de boşuna olmayacak.

2. AYNA

O güne kadar aynaya bakanlar kendilerini güzel görmek istediler. O gün, Yeniden doğuş İtalya'sında, ilk olarak, korkmadan, kendini olduğu gibi görmek isteyen bir adam aynaya baktı. Bu adam, Floransa'lı Niccolo Macchiavelli (1469 - 1527)' dir.

Ayna tüm gerçeği gösteriyordu. Geriye, gördüğünü yapmacık utanca kapılmadan açıklamak kalıyordu. Niccolo Macchiavelli de sadece bunu, bir bakıma hiç bir güçlüğü bulunmayan bu kolay işi yapacak, buyüzden de mezar taşına şu sözleri yazdıracaktı: Hiç bir övgü bu adın büyüklüğüne erişemez.

Thales'i niçin ilk filozof olarak öpüp başımıza koyduğumuzu düşünün. Thales'den önce de, binlerce yıl, ilk nedenler üstüne düşünülmüş, sayısız karşılıklar bulunmuştu. Oysa bütün

bu karşılıklar ilk nedenleri gök ölçülerine, Tanrı düşüncesine bağlıyordu. Bir bakıma Thales'in söylediği de çok kolay, rahatça söylenebilecek bir sözdü: İlk neden sudur... Bunu duyanlar, bu sözdeki rahatlığı küçümseyemediler. İnsan düşüncesi ilk olarak gökten yere iniyordu. Macchiavelli'nin de yapacağı bundan başka bir şey değildi. Devlet Tanrı'ya dayanmalıdır diyen Aquno'lu Thomas'yı hatırlarsanız, Devlet insana dayanır diyen Macchiavelli'nin gücünü çok daha iyi ölçebilirsiniz.

Macchiavelli'ye göre bir ulusa dayanan Devlet, güçlü Devlettir. Devlet gücünü kiliseden değil, ulustan alır. Din, töre, hukuk da kiliseye değil, Devlete bağlıdır. Devlet ,gerekiyorsa, bütün bunları birer araç olarak kullanacaktır. Amaç Devlettir. Araçlar bu amaca yararlı olmak zorundadırlar.

Hükümdar (İl Principe) adlı büyük yapıt, Macchiavelli'nin aynada gördüklerini açıklar: İnsanlar nankör, yalancı, ikiyüzlü, tehlike karşısında korkak, kazanç karşısında çıkarcı'dırlar. (Hükümdar, XVII. bölüm). Bütün bunları bilerek onları yönetmek gerekir. İyi olmayan insanlar arasında iyi kalmak isteyen bir insan ergeç ortadan silinir. Şuhalde Hükümdar iyi olmamayı öğrenmelidir (Hükümdar, XV. bölüm).

Devleti yaşatmak için her türlü kötülüğü yapabilirsiniz. İşte ,iyice bakınız ve görünüz ki, nice erdemler mutsuzluğu, nice erdemsizlikler de mutluluğu doğururlar. Gerçeği görebilirseniz cömert olunamayacağını anlarsınız. Cömert olabilmek için sonuna kadar açıkelli olmak gerekir. Böylesine bir açıkellilik karşısındaysa boşalmayacak kese yoktur. Şuhalde sonuna kadar cömert olunamaz. Önce cömert görünüp, sonra suyu kesmekse insanı cömert değil, gülünç eder. Keseniz boşalınca, cömertlik ününü yitirmemek isteyecekseniz, halka yeni vergiler salmak, ötekinin berikinin mallarına el koymak zorunda kalacaksınız. Bu halde de cömertliğiniz hiç bir işe yaramayacak, halkınızın gözünden düşecek, sevilmeyeceksiniz. Bu yola sapmayarak yoksul bir Hükümdar kalmayı seçerseniz, şunu unutmayınız ki yoksul bir hükümdarı sevebilecek bir halk yoktur, hele dünya üstünde eski cömertliğinizi hatırlayabilecek bir insan yartılmamıştır. Çömertlik, gerçek olmayan bir kuruntudan başka bir şey değildir, bundan başka hiç bir etkisi de düşünülemez. Çünkü verebildikleriniz, veremediklerinizin yanında devede kulak kalacaktır. Bırakın bu kuruntuyu, adınızın

pintiye çıkmasından çekinmeyin. Geliriniz kendinize yetiyorsa, ülkenize saldıranlara karşı koymak için paranız varsa, yeni vergiler koyup halkınızın canını sıkmıyorsanız, ötekinin berikinin malına el atmadan yeni işler başarabiliyorsanız cömertlik ünü kendiliğinden gelir size. Büyük işleri ancak pinti sayılan Hükümdarlar yapabilmiştir. Bir Hükümdar pinti sayılmasından ürkmemelidir, çünkü kusur denilen bu haldir ki onu tahtında tutar. Becerebilirsen cömert görün, ama sakın cömert olma.

Macchiavelli, yapıtının XVI. bölümünde verdiği bu öğütten şu sonucu çıkarıyor: Hükümdar ya kendinin, ya halkının, ya yabancıların parasını harcar. Kendi parasını yukarda sayılan nedenlerden ötürü harcamamalıdır. Halkının parasını harcamakta cömertlik göstermelidir. Çünkü başkalarının parasının harcamakla kolayca şeref kazanılır. Keyhüsrev, Sezar, İskender böyle yapmışlardı. Yabancıların parasınıysa su gibi harcamalıdır, çapulculuğa alışmış olanlara pintilik edilmez.

Sevilmekten çok korkulmak iyidir. Tüm sevilmek de, tüm cömertlik gibi bir kuruntudur. Sezar Borgia korkuttuğu için başardı, Sipyon korkutamadığı için başaramadı. Ölüm cezası, mallara el koymaktan iyidir. Ölüm sadece ölenleri ilgilendirir ama mallar pek çok kişiyi ilgilendirir. Oğul babasının öldüğünü unutur, oysa malının elden gittiğini unutmaz.

Macchiavelli, yapıtının XVIII. bölümünde verilen sözlerin tutulması gerekip gerekmediğini inceliyor. Ona göre sözünde durmak büyük bir erdemdir, ama bütün büyük işleri sözünde durmayanlar başarmışlardır. Bir Hükümdar ancak kendisine yararlı olduğu sürece sözünde durabilir. Hükümdarın sözüne güvenerek boyun eğenlerin boynu, gerekiyorsa, hemen vurulmalıdır. Başarı, sözünde durmakla değil, aldatmakla elde edilir. Eski masallarda Hükümdar çocuklarının beslenmek için yarısı insan yarısı hayvan Şiron'a verildiklerini hatırlayınız. Bunun anlamı açıktır, Hükümdarların yarı insan yarı hayvan yapısını taşımaları gerekir. Çünkü hayvanlık olmadan insanlık sürekli olamaz. Hem Tilki hem Aslan olunuz, çünkü Aslan kendini tuzaklara karşı nasıl savunamazsa Tilki de öylece kendini Kurtlara karşı savunamaz. Tuzaklardan korunmak için Tilki, Kurtları korkutmak için Aslan olmak gerekir. İnsanlar iyi yaratılışlı olsalardı Hükümdarlar da sözlerinde durabilirlerdi. Oysa insanlar kötüdürler, kötülükler iyiliklerle yönetilemez.

Papa altıncı Aleksandr insanları aldatarak başarıya ulaşmıştır, hiç kimse onun kadar hiç birini tutmadığı yeminler etmemiştir. Tilkilik insana asıl niyetleri gizleyebilmek hünerini öğretir ki Hükümdarın başarısında gereken de budur.

Machiavelli'ye göre töre (Ahlâk) ancak Devlet için vardır, Devletten ayrı, bağımsız olarak hiç bir anlam taşımaz. Devletin sınırlarının bittiği yerde töre de biter. Macchiavelli aynasını Devlet karşısındaki insana tutmuştur. Onun açısı, Devlet açısıdır. Onun amacı, güce dayanan ulusal Devlettir. Onun Devleti, Ortaçağ Devleti gibi Tanrı için değil, insan içindir. Bu Devlet, yıkılan Ortaçağ Devletinin yerine kurulmuştur.

Macchiavelli'yi bir erdemsizlik savunucusu olarak değil, bir devlet kurucusu olarak görmek gerekir bence.

3. BRE ZAVALLI İNSAN

Yeniden doğuş (Renaissance) davranışının getirdiği erdem, *insanın insanlığına güveni*, gittikçe gelişmektedir.

Baktığı ayna yeni insanı ürkütmüyor, kuşkusunu arttırıyor büsbütün. Özgür düşüncenin ilk büyük yazarı Montaigne (1533-1592) şöyle seslenmektedir: Bre zavallı insan, az mı derdin var ki kendine yeni dertler uyduruyorsun? Az mı kötü haldesin ki bir de kendi kendini kötülemeye özeniyorsun? Ne diye yeni çirkinlikler yaratmaya çalışıyorsun, içinde ve dışında o kadar çirkinlikler var ki... O kadar rahat mısın ki rahatının yarısı sana batıyor? Doğanın (Tabiatın) seni zorladığı bütün yararlı işleri gördün bitirdin, işsiz güçsüz kaldın da mı başka işler çıkarıyorsun kendine? Sen tut doğanın şaşmaz, hiçbir yerde değişmez kanunlarını hor gör, sonra o senin yaptığın, tek yönlü, acâip kanunlara uymaya çabala. Üstelik bu kanunlar ne kadar kendine özgü, dayanıksız, gerçeğe aykırı olursa gayretlerin de o ölçüde artıyor senin. Mahalle papazının sana emrettiği gündelik işlere sıkı sıkıya bağlanırsın, Tanrının, Doğanın emirleri umurunda değildir. Bak, bir düşün bunlar üstünde, bütün hayatın böyle geçip gidiyor. (Denemeler, Kitap III, Bölüm V, Aşk üstüne).

Montaigne'e göre biz insanlar, kendimizi kötülemede gösterdiğimiz zekâyı hiçbir yerde gösteremeyiz. Kafamızın, o herşeyi bozabilen tehlikeli âletin peşine düştüğü, öldürmeye kas-

dettiği av kendi kendimizdir. İnsanı öldürmek için gün ışığında geniş meydanlar ararız, ama onu yaratmak için karanlık köşelere gizleniriz. İnsanı yaparken gizlenip utanmak bir ödev, onu öldürmesini bilmekse bir çok erdemleri içine alan bir şeref tir. Biri günah, öbürü sevaptır. Bizi yaratan işi hayvanlık saymaktan daha büyük hayvanlık mı olur? Öbür yandan, bir çoklarının yaşamanın ereği (gâyesi) saydıkları erdem, ya da Aristipoes'un sözünü ettiği haz katıksız olarak elde edilememiştir. Sokrates der ki, Tanrılardan biri hazla elemi birleştirip karıştırmak istemiş, bunu başaramayınca bâri şunları kuyruklarından birbirlerine bağlayayım demiş. Gülme son haddine varınca gözyaşlarıyla karışır, ağlayan insanla gülen insanın yüzünde beliren çizgiler aynıdır. Kendi kendime günahlarımı açarken görüyorum ki en iyi huylarımda bile kötüye çalan bir yön var. Korkarım ki Platon, en sağlam bildiği doğruluğu iyi yoklasaydı, bu doğrulukta insanın karışık yapısından gelen bir bozukluk bulurdu. Oysa bu bozukluk çok derinlerde gizlidir, onu ancak kendimiz görebiliriz.

İtalyan Giordano Bruna 1600 yılında Roma'da diri diri yakılırken Fransız Michel de Montaigne yaşamıyordu, öleli sekiz yıl olmuştu. Ama bir başka İtalyan, Tommaso Campanella, o sırada otuz iki yaşındaydı ve Bruno'nun diri diri yakılışını gördü. Oysa onun da başına gelecekler vardı, diri diri yakılmayacaktı ama İspanya egemenliğine karşı çıktığından ötürü ömrünün yirmi yedi yılını Napoli zindanlarında geçirecekti.

Onaltıncı yüzyıldan onyedinci yüzyıla geçiyor, onsekizinci yüzyıla yöneliyoruz. Görüyorsunuz ki onikinci yüzyılda öldüğü sanılan Ortaçağ henüz gizli gizli yaşamakta, cançekişmektedir. Bu koca karanlık çağı, öyle bir kaç yüzyıl içinde temizleyivermek olacak iş değildi elbet.

Campanella (1568 - 1639) yeni gidişe ayak uydurabilmesi için felsefeyi zorluyor. Oysa bu zorlayış sonuçsuz kalacaktır, Ortaçağın son kalıntılarından olan İtalyan kilisesi onu da boğup susturmak üzeredir. İtalya'da doğan yeni düşünce artık İtalya'da barınamayarak İngiltere'ye, Fransa'ya, Almanya'ya doğru yola çıkmak zorundadır.

Campanella'ya göre Varlık'ın ilkeleri şunlardır: Yapabilmek, bilmek, istemek... Bilgi olmasaydı Doğa hiçbir zaman hiçbir şeyi meydana getiremezdi. İşte Tanrı bu üç ilkenin birleşimidir, bir başka deyişle salt (Mutlak) iktidar, salt bilgi, salt

sevgidir. Bilgilerimiz duyularımızdan gelir. (Condillac'ı hatırlayınız). Oysa bu duyuları bilgi hâline getiren akıldır. (Kant'ı hatırlayınız). Campanella'nın bu ileri çıkışları, sonraları, çok daha aydınlık olarak işlenecektir.

Görüldüğü gibi, yeni insan önce kendini sonra da doğayı tanıma yolundadır. Çekinmeden aynaya bakmasını, aynadakini olduğu gibi görmesini öğrenmiştir. Düşüncesi, artık, bu yeni bilgilerine dayanacaktır. Zavallılığını, gülünçlüğünü, karmakarışıklığını bilmekte ,gene de ürkmektedir. Bu yeni bilgileri onu yıpratmayacak, güçlendirecektir. Yeni insan, yavaş yavaş, dünya gerçeklerini bulmakta ortaya çıkarmakta, incelemekte ve bütün bunlardan yeni sonuçlara varmaktadır. Bakışlar gökten yere inmiş ,yerden de aynaya çevrilmiştir. Ayna, bakmasını bilenlere herşeyi olduğu gibi göstermektedir. Yeni insan Yunanlı balıkçının bir fırtına sırasında Neptunus'a dediğini kendi kendine mırıldanmaktadır: Ey Tanrı, beni ister kurtar ister mahvet, ben dümenimi kırmadan dosdoğru gideceğim.

Tommaso Campanella'nın İtalya'da boğulan sesi, İngiltere-de Francis Bacon (1561 - 1626)'un ağzında devam etmektedir: Bilmek mi istiyorsunuz? Şuhalde sormaktan vazgeçerek kendiniz deneyiniz. Deneyin mihengine vurulmamış olan deney öncesi (a priori) bir düşünce, gereken bilgi değildir. Peşin yargılardan kaçınız. Kimi insanların büyük kötülüklerden kurtulduklarını görüyoruz, bundan doğaüstü bir koruyuculuk sonucunu çıkarıyoruz, aynı insanların o büyük kötülüklerden kurtulmadıkları halleri de düşünün. Eşya üstünde anlaşacak yerde, herkesin istediği anlamı verdiği kelimeler üstünde beyhude yere kavga ediyoruz. (Kont de Volney'i hatırlayınız). Felsefenin kurtuluşu, gözleme ve deneye bağlanmakla sağlanabilir. Doğa üstüne soyut düşüncelere dalmaktan kurtulunuz, bu soyut düşünceler hiç bir işinize yaramayacaktır. (John Stuart Mill'i hatırlayınız).

Bir başka İngiliz, Thomas Hobbes (1588 - 1679), ulusdaşının sürdüğü tarlaya yeni tohumlar atmaktadır: Felsefe yapmak, doğru düşünmektir. Düşünmekse katmak, ayırmak, toplamak, çıkarmak; bir başka deyişle, saymak demektir. Şuhalde doğru düşünmek ,birleştirilmesi gerekeni birleştirmek, ayrılması gerekeni ayırmaktır. Birleşebilen ya da ayrılabilen şeyler cisimlerdir. Demek ki Felsefenin cisimlerden başka bir konusu olamaz. Ruhlar, Melekler, Tanrı düşünülemez. Bu soyut

kavramlar Felsefe konuları değil, inan konularıdır. Felsefenin konusu cisimler, metodu da dış ve iç duyarlıktır. Dış ve iç duyarlığın her ikisi de deneye dayanır. Gözlem biliminin dışında gerçek hiç bir bilgi yoktur.

Hobbes'a göre sınırsız özgürlük (Kayıtsız hürriyet - La Liberté d'indifférence) diye bir şey yoktur. Biz insanların davranışları dayanılmaz içgüdülerin elindedir. Tutkusuz akıl, çekiciliği olmayan töresel ilkeler insanlar üstünde hiç bir etki yapamaz. Bir istekten sonra gelen davranışımızı yönetmek bizim elimizdedir ama isteğimizi yönetmek elimizde değildir. Her davranışın yeter bir nedeni vardır. Yeter neden, zorunluktur. Evrendeki her cisim gibi insan da bu zorunluğa bağlıdır. Her şeyde olduğu gibi törede de en gerçek yönetici çıkar (Menfaat) düşüncesidir. Salt iyi, salt kötü, salt tüze (Adâlet), salt töre (Ahlâk) yoktur, bunlar uydurulmuş kavramlardır. Gerçekte iyi hoşa giden, kötü de hoşa gitmeyen şeydir. Doğada olduğu gibi Devlette de hakkı meydana getiren güç (Kuvvet)'tür. Gerçek Devlet, herkesin herkese karşı kavgasıdır. Devlet bu kavgaya bir dereceye kadar son verdiği için onun emrettiği erdem, yasak ettiği erdemsizliktir.

Yeni insan zavallılığını bilmekle zavallılıktan kurtulma yolunda ilk adımını atmıştır. Artık hiç bir gerçek onu korkutmayacak, onu utandırmayacaktır. Artık o, mahvolmayı bile göze alarak, dümenini kırmadan, dosdoğru yürüyecektir.

4. YENİ ATLANTİS

Francis Bacon (Yeni Atlantis)'i, ölümünden iki yıl önce, 1624 de yazdı. Altmış üç yaşındaydı; bütün tutkulardan elini çekmiş, yükselme umudlarını yitirmişti. Yazılarını önce İngilizce yazıp sonra Lâtinceye çeviriyordu. İngilizcenin bir kaç yüzyıl içinde unutulup gideceğine, Lâtinceninse ölümsüz bir dil olduğuna inanmıştı. Düşüncelerinin gelecek kuşaklarca benimsenmesini istiyordu. Bugünün kuşaklarıysa onun betiklerini anlayabilmek için yeniden İngilizceye çeviriyorlar.

(Yeni Atlantis), insanlığın çok eski bir düşünün Bacon'ın açısından yeniden ele alınışıdır. Bu düş, bir erdemler ülkesi düşüdür. Bacon, bu ülkeyi Pasifik Okyanusunda bilinmez bir adanın üstünde kuruyor. Bu ada, Ben Salem adasıdır. Alışılmış

anlatışa uyarak telleyip pulluyor önce: "Peru'dan yelken açarak Güney denizi yoluyla Japonya'ya doğru yola çıktık." diyor, "Yanımıza on iki aylık yiyecek almıştık. Beş ay Doğudan uygun yeller esti, sonra Batıdan esmeye başladı. Bu yüzden gün oluyor pek az yol alabiliyor, gün oluyor hiç yol alamıyorduk. Geri dönmeyi düşündüğümüz sırada Güneyden Doğuya doğru esen bir fırtına çıktı, Kuzeye doğru sürüklendik. Ölçülü kullandığımız halde yiyeceğimiz tükendi, uçsuz bucaksız suların üstünde yiyeceksiz kaldık. Ölüme hazırlanıyorduk. Gönüllerimizi göklerdeki Tanrı'ya yönelttik, yardımına sığındık, denizini nasıl gösterdiyse toprağını da göstermesi için yalvardık. Gerçekten de, ertesi gün, akşamüstüne doğru Kuzey yönünde bulutlar gördük. Bu, bize, karaya yaklaştığımız umudunu verdi. Çünkü Güney denizinin insanlarca gereği gibi tanınmadığını, orada şimdiye kadar bulunmamış adalar olabileceğini biliyorduk. Rotamızı kara gibi bir şeyler görünen Kuzey yönüne çevirdik, bütün gece yol aldık. Ertesi sabah gün ağarırken gözlerimizin önünde dümdüz bir kara parçasının uzandığını gördük. Kara parçası, ormanlarla kaplı olduğundan bir hayli karanlık görünüyordu. Bir buçuk saat gittikten sonra iyi bir limana girdik. Burası, pek büyük değilse de, iyi yapılmış, denizden pek hoş görünen güzel bir şehirdi."

Bacon'a göre bu erdemler ülkesini yöneten Süleyman evi, bir başka adıyla Altı günlük işler Koleji'dir. Bu ev ya da kolej, deneysel bilimin simgesidir. Bacon, bu simgesiyle, onbirinci yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar güçlü bir egemenlik kurmuş olan Skolâstik düşünceye karşı koymaktadır. Dinsel gerçeklerden başka hiç bir gerçek tanımayan, aklın hiç bir tartışmasına izin vermeyen Skolâstik düşünce, Bacon'un yaşadığı onaltıncı yüzyılla onyedinci yüzyılda da gücünü duyurmaktaydı. Bacon, kuramsal bilimi denemelerle insanlığa yararlı kılmak istiyordu. Bu bakımdan, ömrünce taşıdığı Süleyman evi düşüncesi, incelenmeye değer bir düşüncedir. Süleyman evi'nin amacı, olayların nedenlerini araştırmak, gizli güdülerini çözmek, olabilen her şeyi yapabilmek için insanın doğa üstündeki egemenliğini genişletmektir.

Süleyman evi'ni yöneten otuz altı ustadır. Bu ustalar bir çok çırakla usta adaylarını yetiştirmektedirler. Çalışmaları gizlidir. Tapınak olarak kullandıkları iki uzun, özellikle döşenmiş salonları vardır. Bu salonlar çeşitli simgelerle süslenmiştir. Bu

tapınaklarda toplanıp gizlilik andı içerler. Otuz altı usta, üçer üçer gruplandırılmışlardır. İlk dört üçlük grup, on iki usta, ışık toplayıcıları adını taşırlar. Bunlar, gizlice başka ülkelere giderek bilimin en yeni örneklerini toplarlar, henüz ulaşamadıkları yeni ışıklar varsa kendi ülkelerine taşırlar. Beşinci üçlüğün adı Yağmacılar'dır, bunlar bir çeşit filozofturlar, görevleri sadece betikleri okuyup ışık çıkarmaktır. Altıncı üçlük Sır adamları'dır, betiklerde bulunmayan denemeleri toplarlar. Yedinci üçlüğün adı Öncüler'dir, kendi düşüncelerine göre yeni denemelere girişirler. Sekizinci üçlük çeşitli deneyleri belirli bir metoda göre sıralamakla görevlidir, bunlara Sıralayıcı'lar derler. Dokuzuncu üçlüğün adı Hayır sahipleri ya da Drahomacılar'dır, görevleri çeşitli denemelerden genel kurallar çıkarmaktır. Bu çalışmaların üstünde düşünüp tartışmak üzere bütün ustaların katıldığı bir toplantıdan sonra, sonuncu üçlük, yüksek bir ışık altında yeni denemeleri yönetirler, bu sonuncu üç ustanın adına Lâmba denmektedir.

Süleyman evi'nin ustaları, ilk yaratılan ışığı, bütün evreni aydınlatabilecek olan ışığı aramaktadırlar. Bu ışığı görmüşlerdir. Ülkelerinin halkı bu yüzden erdemlidir. Bir dağın yüksekliğiyle bir mağaranın derinliğinin aynı şey olduğunu, her ikisinin de göğün ışınlarından aynı orantıda uzak bulunduğunu bilmektedirler.

Süleyman evi'nin hazırlık gereçleriyle çalışma araçları yirmi bir grupta toplanmaktadır: Derin mağaralar, yüksek kuleler, göller, yapma kaynaklar, yapma doğa evleri, sağlık odaları, hamamlar, bahçeler, parklar, özel havuzlar, dispanserler, makinalar, ısı fırınları, optik laboratuvarlar, uzaklaştırıp yakınlaştıran araçlar, değerli taşlar, ses evleri, koku evleri, makina evler, matematik evleri, mârifetler evi.

Bacon, bu araçlarla gereçlerin her birinin görevlerini ayrı ayrı, uzun uzun anlatmaktadır. Bütün bu çalışmalar, sonunda, Erdemli bir Ülke yaratmıştır. Bacon, Ben Salem halkının erdemleri üstüne çeşitli örnekler veriyor. Bu örneklerden biri şudur: Gemiciler karaya çıktıkları zaman, adanın sağlık memuruna bahşiş vermek isterler. Memur, bir iş için iki kere para alamayacağını söyler. Ben Salem'de rüşvetin adı "bir iş için iki kere para almak" tır.

Böylesine bir Erdemler Ülkesi'nin özlemini çeken adam, Francis Bacon, onyedinci yüzyıl İngilteresinin en büyük sko-

dalini doğurmuş, Adalet bakanıyken rüşvet almak suçundan hüküm giymiş bir adamdır. Zenginlik, bolluk içinde doğmuştu. Babası Sir Nicholas Bacon, Kraliçe Elizabeth'in Mührühas Lorduydu. İyi bir eğitim görmüş, ömrü rahatlık içinde geçmişti. 1607 de Başsavcı, 1617 de Adalet Bakanı olmuş. 1618 de Baron Verulam, altı ay sonra da Viscount St. Albans unvanıyle asiller arasına alınmıştı. Milletvekili olarak Parlamentoya girdiği zaman henüz yirmi üç yaşındaydı.

Doğumundanberi, özlediği ışığın her türlüsü başına yağmış bulunan Francis Bacon, gerçek bir bilgindi ama kötü bir insandı. Kişiliğini incelediğimiz zaman insanca küçüklüklerin çoğu, hemen karşımıza çıkıveriyor. Essex Lordu kendisine uzun yıllar babalık etmiş, yükselmesine çalışmış, ona kocaman bir mâlikâne armağan etmiş saygıdeğer bir adamdı. Oysa, eline geçen en küçük fırsatta, bu saygıdeğer adamı ölüme mahkûm ettirmeye çalışmıştır. Vasiyetnâmesinde karısına bıraktığı mallarını, kısa bir süre sonra, vasiyetnâmeye eklettiği bir kaç satırla geri almıştır. Başsavcıyken sayısız haksızlıkları desteklemiş görevini kötüye kullanmıştır. Sonunda, Adalet Bakanı bulunduğu sırada rüşvet alırken yakalanmış ,suçunu açıklamak zorunda kalarak yargıçlarının kendisine acımasını dilemiştir. Bununla da yetinmemiş; "Ben, suçumla bile topluma yararlı olmuş bir adamım. Bundanböyle bir yargıcın ya da memurun büyüklüğü, onun suçu için bir sığınak olmayacaktır. Bu olay, altın çağın başlangıcıdır." demeye kadar varmıştır.

Erdemsiz bir insanın böylesine toplumsal bir erdemi özlemini hangi güdüye bağlayabiliriz? Yani Atlantis de, bir çok benzerleri gibi, salt kuramsal bir düşünce ürünü müdür? Yoksa, insan, bu alanda da insanca olmayanı mı aramaktadır? Özlemlerimiz, tutkularımız; her zaman, kendimizde bulunmayanlar için midir?

V

ONYEDİNCİ YÜZYIL

1. MATEMATİK MUTLULUK

Onyedinci yüzyılın ilk çeyreği içindeyiz. 1619 yılının 10 Kasım günü, ordular otuzyıl savaşlarında çarpışadursun, gözlerini Tuna nehrinin mâvi sularına dikmiş yirmi üç yaşında genç bir Subay, René Descartes (1596 - 1650) kendi kendine şöyle düşünüyor: Evet, insanın amacı mutluluğa erişmektir. Mutluluğumuzu sağlamak içinse aklımızı kullanmamız gerekir. İyi ama bu aklı bu amaca erişebilecek bir güçle nasıl işletmeli? Aklımız pek dağınık. Aristoteles mantığı onu gereği gibi çalıştırmamıza yetmiyor. Aklımızı işletmek için yeni bir metod bulmalıyız. Bu metod, matematik metodu olmalıdır. Bir düşünceyi bu metodla bölüp parçalayarak o düşünceyi meydana getiren ana düşünceleri bulup ayırmak, sonra bu ana düşünceleri birleştirerek o düşünceyi yeniden kurmak (Analitik Geometri)... İnsanların bütün düşünceleri birbirine bağlıdır, birbirinden çıkar, başka bir deyişle bir düşünceyi doğuran başka bir düşüncedir. Şuhalde sırayı titizlikle kovalarsam, doğru olmayan bir düşünceyi doğru sanmaktan sakınabilirsem, (başka bir deyişle, düşünce zincirinin arasına yanlış bir düşünce karıştırmazsam), ne kadar gizli olursa olsun sonunda bulamayacağım hiç bir bilgi kalmayacaktır.

Kesin olan tek şey var: Bir şeyin doğruluğundan şüphe etmek... Şüphe etmek, düşünmektir. Şuhalde düşünmekte olduğum şüphesizdir. Düşünmekse var olmaktır. Şuhalde var olduğum da şüphesizdir. İşte bilgim: Ben varım. Şimdi bütün öteki bilgileri bu sağlam bilgimden çıkarmalıyım.

İşte Descartes'a Yeniçağ felsefesinin kurucusu dedirten metod, bu metoddur.

Descartes, bu metodla düşünerek, şu sonuçlara varıyor: Varlığımın amacı ne?.. Mutluluk. Mutluluğu elde etmek için iyi yaşamamız gerek. Şuhalde iyi yaşamanın bilgilerini elde et-

meliyiz. Bu bilgileri bize felsefe verecektir. Felsefeyc başlamak içinse hayatımızın işlerini düzenleyen bir töre (Ahlâk) edinmeliyiz. Şuhalde önceden bir kaç iğreti ilke koyarak yaşamamızı düzenleyelim, sonra da bu düzen içinde asıl töreye, asıl mutluluğa, asıl ilkelere erişelim.

Descartes, iyi yaşamak için gereken erdemin geçici ilkelerini Metod üstüne konuşma adlı ünlü yapıtının üçüncü bölümünde veriyor:

1 — Dine, kanunlara, göreneklere, akıllı insanların uyguladıkları aşırılıktan uzak ölçülere uygun olarak yaşamak.

2 — İşlerimde kanılara varmak ve vardığım bu kanılar üstünde titizlikle direnmek. (Başka bir deyişle, artık bu kanılardan kuşkulanmamak ve bu kanıları değiştirmemek).

3 — Düşüncelerimden başka hiç bir şeyin elimde olmadığını bilerek dünyanın düzeninden çok kendi isteklerimi değiştirmeye ve tâlihten çok kendimi yenmeye çalışmak.

4 — Yaptığım işi başkalarının yaptıkları işlerle ölçerek değerlendirmek (Başka bir deyişle, yaptığım işin - Analitik Geometri metoduyla aklımı işletmek işinin - yapabileceğim en iyi iş olduğuna inanmak).

Descartes'a göre insan bu kurallara uymakla iyi yaşamayı sağlamış olur. Bu kurallar insanı bahtiyar (Bonheur) eder. felsefeyle uğraşabilmek için gereken kafa ve beden rahatlığını sağlar, gerçek mutluluğu (Béatitude) verecek olan bilgeliğe hazırlar. Çünkü mutluluk, bilgeliktedir (Antikçağ Yunan felsefesi idealini hatırlayınız). Bilgeliğe de felsefeyle varılır.

Görüldüğü gibi, Descartes'ın sıraladığı bu kurallar akıl yoluyla varılmış kurallar değildir. Tersine, işin kolayına kaçılarak, hiç bir tartışmaya girişmeden benimsenivermesi uygun görülmüş kurallardır. Doğuyorsunuz, içine düştüğünüz toplumun inandığı bir din var. Bu dine uyuverirsiniz biter gider, bu uygunluğunuz sizi çoğunlukla birleştirerek rahat ettirir. Kanunlara, göreneklere de bu gerekçeyle boyun eğersiniz. Akıllı sanılan ya da akıllı geçinen kişilerin ölçülerine de uyup aşırılıklardan kaçınabildiniz mi sizden daha rahatı olamaz. Şüpheciliğin de sonu gelmez, onu da bir yerde sınırlandırıverin. Rahat etmek için başka çaremiz yok dünkü. Yanlış da olsa vardığınız bir kaç kanıya, eh artık bu doğrudur, demeniz gerekir. Yoksa işin sonunu alamazsınız. Tâlihi yenmeye çalışmak zordur. Budha'nın Nirvana'laşması gibi isteklerinizden vazgeç-

mek çok daha kolay. Bir de yaptığınız işten hoşnut oldunuz mu, yan gelip keyfinize bakabilirsiniz.

Descartes'ı böylesine bir kolaylığa götüren nedir? Bana öyle geliyor ki Descartes bütün bunlarla şunu demek istiyor: Her şeye razıyım. Beni tedirgin etmeyin. Bırakın da rahat rahat düşüneyim ve size gerçek mutluluğun, erdemin kurallarını bulayım.

Ya böylesine bir boyun eğişten sonra bulduğu nedir?.. Descartes, Prenses Elisabeth'e 4 Ağustos 1645 günlü mektubunu yazmamış olsaydı bunu hiç bir zaman bilemeyecektik. Çünkü bu asıl amacın kurallarını hiç bir yazısında, hiç bir kitabında söylememiştir. Prenses Elisabeth'e yazdığı kısa mektup, sonradan, Töre üstüne mektuplar (Lettres sur la Morale) adlı bir kitaba alınarak Descartes'ın bütün bir ömür boyun eğişinin amacı biraz olsun aydınlatılabilmiştir. Descartes bu mektubunda asıl töreye, asıl erdeme, gerçek mutluluğa erişebilmek için şu ilkeleri koymaktadır:

1 — Yapılması ya da yapılmaması gerekeni bilmek için elden geldiği kadar düşünceyi kullanmak.

2 — Aklın öğütlediği her şeyi, tutkulara kapılmaksızın yerine getirebilmek için sağlam ve değişmez bir karar sahibi olmak.

3 — Bizim edilmesi elimizde olmayan bütün ergilere (Nimetlere) istek duymamaya alışmak.

4 — Gerçeğin bilgisinde aklımızla ilerleyerek üstün iyi'ye ve onun vereceği hoşnutluğa (Mutlu'luğa, Béatitude anlamında) varmaya çalışmak.

Geçici kurallarıyla sağladığı rahatça düşünmek süresi sonunda Descartes'ın vardığı bu kesin ilkelerden erdemin tanımını çıkarabiliriz. Descartes'a göre *erdem, düşünce ölçüsünü kullanmaktır.* Mektubunda açıkça söylediği gibi *yaşamaktan hoşnut olmamız için yalnız erdem yeter.*

Descartes, İsveç Kraliçesi Christin'e yazdığı 20 Kasım 1647 günlü mektubunda vardığı bu sonucu daha da açıklıyor: Böylelikle eskilerin en ünlü ve en karşıt iki görüşünü uzlaştırdığımı sanıyorum Madam. Bunlar da Zenon'la Epikouros'un görüşleridir. Zenon üstün iyi'yi erdem ya da namusta ,Epikouros zevk ya da şehvet adını verdiğimiz hoşnutlukta görüyordu. Bütün kötülükler bilgisizlikten doğan ve pişmanlıklar doğuran kararsızlıktan geldiğine göre *erdem, iyi sandığımız şey-*

leri işlemekte gösterdiğimiz karardan ibarettir. Yaptığımız kötü bile olsa, biz onu iyi sandığımıza göre, erdemli davranmış oluruz. Nitekim yaptığımız iyi bile olsa, eğer biz onu kötü sanarak yapmaya başlamışsak, erdemli davranmış olmayız. Erdem, bizim kararımızdadır. Övülmeye değer biricik şey erdemdir. Ondan başka bütün iyi'ler övülmeye değil, beğenilmeye değerler. Amacımız iyi olanı bilmek ve onu istemek'tir. Oysa elimizde olan yalnız istemek işidir, bilmek çok zaman elimizde değildir. Öyleyse iyi sandığımızı istemek erdemiyle yetinelim. Meğer ki bu iyi sandığımız şeyler, Tanrıdan elde edildiklerine inandığımız şeyler olsun. (Epikouros'u hatırlayınız). Şunu açıkça görüyorum ki, bizde kendiliğinden bulunan en soylu biricik şey hür iradedir. Çünkü hür irade bizi her bakımdan Tanrıya benzer kılmakta ve ona bağlı olmaktan kurtarmaktadır. Şuhalde onu iyi kullanma, bütün iyilerin en büyüğüdür. Böylece, en büyük hoşnutluklarımız ancak ondan gelebilir. İyi'yi bilmek için olduğu kadar elde etmek için de ellerinden geleni yapmaktan geri kalmadıklarını bilenlerin benliklerinde duydukları mutluluk, hiç bir zevkle ölçülemeyecek kadar tatlı, sürekli, sağlam bir zevktir.

1650 yılında ölen Descartes bu mektubu 1647 yılında yazdığına göre, ömrünün son yıllarında gene çıkış noktasına dönmüş görünüyor. Descartes'ın çıkış noktası kuşkuculuk (Şüphecilik)'ti. Analitik Geometri metodunun doğru bilgiye - ki her doğru iyi'dir - varacağına inanıyordu. Bu mektubundaysa iyi'yi bildiğinden kuşkulanmakta, iyi sandığını istemekle yetinmektedir. İyi sandığımıza yönelmek ve onu elde etmek elbette kendimizden hoşnut olmamızı sağlar. Acaba bu hoşnutluk amaç edindiğimiz mutluluğumuza yeter mi? Mâdemki mutluluk, Descartes'ın da dediğine göre, bilgeliktedir ve mâdemki bilgelik gerçek iyi'yi bilmektir; şuhalde bu hoşnutluğun, bir başka deyişle Descartes'ın erdeminin gerçek mutluluğumuza yetmemesi gerekir.

2. BEN VE EVREN

Onyedinci yüzyıl, Descartes'dan yana olanlarla Descartes'a karşı olanların çarpıştığı bir alandır. Descartes doğru'lardan kuşkulanmayı öğretmiş, akıl yoluyla doğru'yu bulmak için yeni bir metod getirmiş, doğru'yu istemek gerektiğini aşı-

lanmış, gerçekleştirilmesi elimizde olmayan isteklerden vazgeçilmesini öğütlemiştir. Her insanın kendi başına özgür araştırmasına yol açan bu dört görüş gerçekten de tam bir Yeniden-doğuş (Renaissance) tutumudur.

Dinci düşünürler bu ilkelerden yola çıkarak gene Tanrıya varmışlardır .Onlara göre Erdem, temiz bir yürekle Tanrının bağışını (İnayet, Gratia) beklemek'tir. Temiz bir yürekse Tanrıya bağlanmakla elde edilir. Tanrıya bağlanmayanlar erdemsizdirler. Bu görüşü tutanlar Jansenistler adı altında toplanmaktadırlar. Bunların başında da Piskopos Cornelis Jansenius (1585 - 1638) gelmektedir. Jansenius'a göre insan yaratılışından bozuk, günahlarla kirlenmiş, aşağılık bir yaratıktır. Bu aşağılık yaratık kendi çabasıyla kendini kurtaramaz. Ne etse boşunadır. Onu ancak Tanrı'nın bağışı kurtaracaktır. Bunun için de Tanrıya bağlanması ,oturup beklemesi gerekir. Başkaca yapabileceği hiç bir şey yoktur.

Descartes akılcılığının dönüp dolaşıp yeniden bu Ortaçağ düşüncesine varışı bir hayli eğlendiricidir.

Port Royal Manastırında toplanan Jansenistlerden biri de Blaise Pascal (1623 - 1662)'dır. Bilim alanından başarılarla yola çıkan bu çok akıllı matematikçi sonunda işi tam bir mistikliğe dökmüştür. Önceleri aklına pek güvenirken sonra aklından da kuşkulanmaya başlayan Pascal bu kuşkusuyla Descartes'dan ayrılmaktadır. Descartes'la birlikte matematiği en kesin bilim saymakta, oysa matematiğin de içinden çıkamayacağı sorunlar bulunduğunu, bu sorunların ancak gönül sızısiyle çözülebileceğini söylemektedir. Bu açıdan Pascal, "Bir şey biliyorum, o da hiç bir şey bilmediğimdir" diyen Sokrates'e yaklaşıyor. Ona göre akıl tam gerçeğe varamaz, akıl ülkesinin sınırlarının bittiği yerde gönül ülkesi başlar. Erdem, Tanrıya bağlanan ve Tanrının bağışını bekleyen temiz bir gönüldür. Akıldan gelen bilgilerin ötesinde duygudan gelen bilgiler vardır ki önemli olan da bu bilgilerdir.

Pascal da, Jansenius gibi, Ben'in bilinmesini Tanrı'nın bilinmesine bağlayan Descartes düşüncesinin doğurduğu bir sonuçtur. Ancak Descartes bu önermeye (Kaziye) akıl yoluyla varıyordu, Pascal gönül yoluyla varıyor. Parcal'ı bu açıdan bir çeşit Duygucu saymak ta yanlış olmaz sanıyorum.

Sayıların kesinliklerinden bir sonuca varamayan büyük matematikçi ve fizikçi Pascal, Düşünceler (Pensées) adı altında

toplanan notlarında Tanrının büyüklüğünü belirtmek için İnsanın küçüklüğünü tanıtlamaya çalışıyor. Hangi yöne dönse karşılaştığı sonsuzluk, yücelik onu korkutmaktadır. Soruyor: Bu sonsuzluğun içinde insanın değeri nedir? Her şey bir hiçlikten çıkıp sonsuzluğa doğru sürüklenmektedir. Eşyanın ne ilk nedenini ne de son ereğini tanıyamamak umutsuzluğu içinde ancak gelip geçici bir takım belirtileri seyretmekten başka ne yapabilir insan? Bu akıl durdurucu akışı kovalamaya kimin gücü yetebilir? Öyleyse haddimizi bilelim. Aklımızı yitiren bu sonsuzluk Tanrı gücünün en büyük niteliğidir.

Pascal'ın açısından alınınca, bir karınca için de bir yaban keçisinin Tanrı sayılması gerekeceği düşünülebilir.

İnsan ancak bir şey bilebilir, diyor Pascal: Yakında öleceğini. Bundan başka hiç bir şeyi kesinlikle bilemez. Ölüme karşı gözlerimizi kapamaya çalışmak neye yarar, gerçek şu ki, ister açıklayalım ister açıklamayalım, bu ölüm hepimizi korkutmaktadır. Şuhalde Tanrıya inanarak bu korkudan kurtulmak daha kârlı değil mi? Tutun ki bir kumar oynuyorsunuz, ya yazı atacaksınız ya tura. İkisinden birini seçmek zorundasınız. Tanrının yokluğunu seçerseniz bir iki geçici mutluluk elde edebilirsiniz ama ömrünüz de ölüm korkusu içinde kıvranmakla geçer. Tanrının varlığını seçmek her bakımdan daha yararlıdır. Çıkarınızı düşününüz.

Pascal bu düşüncesiyle bir çeşit Faydacılık, Pragmacılık yapmaktadır. John Stuart Mill (1806-1873)'den önce faydalıdan yana olmak gerektiğini, William James (1842-1910)'den önce pratik işe yararlılığı savunmaktadır.

Kimi insanlar, diyor Pascal en üstün iyi'yi başkalarına söz geçirmekte, kimileri bilimsel araştırmalarda, kimileri de şehvette aramışlardır. Oysa *en üstün iyi hiç bir küçülme ve kuşkunçluk duymaksızın herkesin birden olabilen'dir.* Buysa Tanrı'dır.

Pascal'ın açısından alınınca, Tanrı'nın yerine güneşin, suyun, havanın da konulabileceği düşünülebilir.

Pascal, Düşünceler'inde şu sonuca varıyor: Tanrının varlığı yolunda kanıt ve tanıtların sayısını arttırmakla değil, ruhunuzdaki tutkuların sayısını azaltmakla inan (İmân)'a varmaya çalışınız. Ey gerçeği yalnız aklın ışığıyla aramaya kalkışan insanlar sonunuz ne olacak? Ne siz bu Felsefelerden ge-

çebiliyorsunuz, ne de onlar size gereken karşılığı verebiliyorlar. O halde, ey kendini beğenmiş insan, kendi benliğinizin kendiniz için nasıl bir aykırılık (Paradoks) olduğuu biliniz. Ey beceriksiz akıl, zavallılığınızı anlayınız. Ey budala doğa, susunuz. Biliniz ki insan insanlığın sonsuz üstüne yükselebilir. Gerçek değerinizin ne olduğunu Tanrınızdan öğreniniz. Tanrının sesini dinleyiniz. (Pensées, üçüncü bölüm).

Cartesianism (René Descartes'ın Lâtinceleştirilmiş adı Renatus Cartesius'dur) yolunda yürüyen Jansenistler'in yanında Vesileciler (Occasionalistler)'i de anmak gerekir. Bu ad altında toplanan düşünürler asıl nedeni Tanrı saymakta, öteki bilinen nedenleriyse vesile nedenler olarak görmektedirler. Vesileci düşünürlerin başında, kendinden sonraki bir çok düşünürleri etkileyen Arnold Geulincx (1624 - 1669) gelmektedir. Geulincx'e göre siz beni itmekle bana birkaç adım attırabilirsiniz ama, benim birkaç adım atmamın asıl nedeni siz değilsiniz. Tanrı'dır. Siz bir vesilesiniz. Cisimler, sonlular etkin olamazlar. Etkin olan sadece sonsuzdur, Tanrı'dır. Bizler Tanrının yaptıklarının seyircisiyiz, onun işlemlerinde hiç bir rolümüz yoktur. Kendi kendimizi bile etkileyemeyiz. *Erdem, Tanrının düzenine boyun eğmektir.* (Goethe'nin Faust'unu hatırlayınız). Bu boyun eğiş, Tanrının örneği olan akla uygun davranmakla olur.

Başka bir deyişle Geulincx hem boyun eğmemizi istiyor, hem de bununla yetinmeyerek, bu boyun eğişi aklımızla yapmamızı öğütlüyor. Aklımız bu boyun eğişe karşı koyarsa ne yapmamız gerektiğini bildirmediği gibi bu karşı koyuşta aklın da bir vesile sayılacağını, asıl karşı koyanın Tanrı olması gerektiği düşüncesi üstünde de durmuyor. Bununla beraber Geulincx'in düşüncesi bir bakıma açıktır: Karşı koyan akıl, akıl değildir.

Vesilecilerin bir ikincisi de Nicole Malebranche (1638 - 1715) dır. Berkeley'le yaptığı bir görüşmenin heyecanından ölen bu hasta düşünüre göre de erdem, Tanrı sevgisidir. Mutluluk bu sevgidedir. Çeşitli varlıklar Tanrının birer görünüşünden başka bir şey değildirler, şuhalde bütün istemelerimizin amacı Tanrıdır. Her istek gerçekte bir Tanrı sevgisini taşır. Gerçeği ortaya koyacak, insanı Tanrıyla birleştirecek tek yol dine uygun olarak yaşamak yoludur. Dine uygun olarak yaşamak, aklımızdan çok inanımızı dinlemek demektir. Başka yollardan yürüyüp eksik ve aksak bilgilerle oyalanmaktansa, ömrümüzü,

bir çok şeyleri hiç bilmeden geçirip sonunda sonsuz olarak aydınlanmak çok daha iyidir. (De la recherche de la vérité, altıncı kitabın son yaprağı).

Descartes'ın izinden yürüyen dinci düşünürlerin içinde erdemi kendine has, özel bir biçimde tanımlayan bir başka düşünür de Pierre Bayle (1647-1706)'dir. Bayle'ye göre *erdem, aklın aldığına değil, aklın almadığına inanmaktır.* Akla uygun olana inanmak kolaydır ,bunu herkes yapabilir. Güç olan, herkesin beceremediği akla uygun olmayana inanabilmektir. Gerçek dincinin erdemi bu güç eylemde belirir. Tanrı düşüncesini, bilimle, akılla bağdaştırmaya çalışmak boşunadır. Bunlar hiç bir zaman bağdaşamazlar. Şuhalde her birinin alanını ötekinden ayırmak, birbirlerine karşı hiç bir üstünlük düşünmeksizin, her birini kendi alanı içinde değerlendirmek gerekir. Aklın gücü kendi sınırı içindedir, bu sınırı aşamaz. Hiç bir bilimde gerçek bir kesinlik yoktur. Buna karşı inanın da sınırı çizilemez, inan inanabildiğin kadar... Her ikisi birbirlerine karşı da çelişiktir. İsteyen dilediği yolu tutsun. Ben kendi payıma her iki yolu birden tutuyorum.

İki kere ikinin bir gün gelip beş edeceğini ileri süren Bayle, bu konudaki hemen bütün tartışmaları özetleyen, sorunu en kısa yoldan kestirip atan bir düşünürdür.

ÖZDEYİŞLER

(Bencillik kolundan tutmasa, erdem pek uzaklara gidemezdi) diyen La Rochefoucault, bilim yolundan gelmiyor. O, daha çok, Sainte-Beuve'ün dediği gibi yemeklerden sonra eğlenmek için düşünceler karalayan, giderek yaptığından etkilenen, düşüncelerinin tadına varan tadına vardıkça da onları daha bir düzenlemek gereğini duyan akıllı bir adamdır. Çeşitli davranışları tek açıdan ele almış, soyut olarak yorumlamıştır. Yaşadığı çağ, Onyedinci yüzyıl ,Fransanın en aydınlık, en mutlu çağlarından biridir. Onüçüncü Louis, Richelieu, Mazarin, Ondördüncü Louis bu soylu düşünüre altmışyedi yıl süren güvenli bir ömür sağlamışlardır. Dük de La Rochefoucault, Prens de Marsillac, Altıncı François adlarından da anlaşılacağı gibi mutlu doğmuş bir kişiydi. Büyük tutkuları yüzünden aşkta, siyasal alanda çeşitli tedirginliklere uğramış, sekiz gün kadar Bastille zindanına bile kapatılmıştı ama gene de bir çok in-

sanların imrenecekleri gibi yaşamıştı. Kraliçe - Richelleu çatışmasında Kraliçeyi tuttu, Fronde ayaklanmasında iç savaşın şeflerinden biriydi; taşıdığı ad kendisini kötü sonuçlardan koruyordu.

Özdeyişler (Maximes)'in 1665 baskısına yazdığı önsözde şöyle demektedir: (Okuyucu için en doğru yol, kendisini kuraldışı tutmaktır. Böylelikle, sözlerimin doğruluğuna ilk katılan kendisi olacaktır.)

La Rochefoucault'ya göre bir kötülüğüne rastladığımızda şaşmamız gereken tek insan yoktur. Bir kötülüğe tutulmamıza engel olan şey, bir çok kötülüklerimiz oluşudur. Birini övüşümüz, bir başkasını yermek içindir. Sadece yermek için övdüğümüz de olur. Dürüst insanlar, kötülüklerini hem başkalarından hem kendilerinden gizleyebilenlerdir. İkiyüzlülük, kötülüğün erdeme saygısıdır. Erkeklerin cesurluğuyla kadınların erdemi, benlik tutkusuyla utanma duygusunun sonucudur. Borcumuzu, ödemek için değil, bize ödünç verecekleri daha kolay bulabilmek için öderiz. İyilik, tembellikle iradesizliktir. Cömertlik, daha büyüklerine ulaşmak için küçük çıkarlardan vazgeçebilmektir. İncelik, ince sayılmak isteğinden başka bir şey değildir. Değerbilirlik, daha büyük alımlara kavuşmak isteğidir. Bizi ne kadar överlerse övsünler, bize yeni bir şey öğretmiş olmazlar. Taptıklarımızı değil, bize tapanları severiz. Beğenmediklerimizi sevmek güçtür ama kendimizden çok beğendiklerimizi sevmek ondan daha güçtür. Önemsiz iyiliklere karşı değerbilir olabiliriz, büyük iyiliklere karşıysa nankör olmamak elimizde değildir. Günahlarımızın sorumluluğunu taşıyan çıkar duygusu, sevaplarımızdan ötürü de övülmelidir. Gülünçlükleri göze çarpmamış insanlar, iyi incelenmemiş olanlardır. Göztokluğu, büyüklere sınır çizmek, küçükleri de avundurmak için erdem sayılmıştır. Nankörlüklerle karşılaşmamak için verebilmek gücünü elde tutmak gerektir. Küçük suçlarımızı açıklayışımız, büyük suçlarımız olmadığına herkesi inandırmak içindir. Akıl başında adam, bizim gibi düşünendir. Bize kurnazlık edenlere kızmamız, kendilerini bizden daha becerikli sandıklarındandır. Başkalarının gururuna dayanamayışımız, kendi gururumuzu incittiği içindir. En beğendiği adamdan daha aşağı olduğunu sanan tek kimse yoktur. Övünmenin bir yolu da başkalarını kötülemektir. Yaptığımız iyilikler, ceza görmeden kötülük yapabilmemiz içindir. Başkalarına karşı maske taşıma-

ya o kadar alışmışızdır ki sonunda kendimiz bile gerçek yüzümüzü unuturuz.

Acılarımızda çeşitli ikiyüzlülükler vardır. Sevdiğimiz kişinin ölümüne acırken kendi yoksunluğumuza ağlarız. O ölünün bizim için iyi duygularını düşünerek acınırız. O ölüyle birlikte ya malımız, ya mutluluğumuz, ya da gücümüz gitmiştir. Gerçekte acındığımız bunlardır. Ölüler sadece, diriler için akan yaşların şerefini taşırlar. Bu türlü acılarda insan kendi kendini de aldatabilir. İkiyüzlülüğün bir başka çeşidi de vardır ki herkesi aldatır. Bu, güzel bir yasa özenen kimselerin acısıdır. Bunların ağlayıp sızlamaları bir türlü dinmez, acılarının ömürlerince süreceğine herkesi inandırmaya çalışırlar. Böylesine bir benlik tutkusu, daha çok büyüklük düşkünü kadınlarda bulunur. Kadın oluşları ünlenmeye giden birçok yolları onlara kapadığı için bu yolu tutarlar. Bir başka çeşit gözyaşı vardır ki kaynakları küçüktür, kolayca akar, diner. Adları iyiye çıksın diye ağlarlar acınmak için ağlarlar, ağlanmak için ağlarlar, ağlanmamak ayıp sayılır diye ağlarlar.

En cömertçe bağışlanan şey öğüttür. Öğüt istemek ya da vermek kadar ikiyüzlülük olamaz. Öğüt isteyen, verenin duygularına karşı saygı besler görünürken gerçekte kendi duygularını ona onaylatmaktan, davranışının sorumluluğunu onunla paylaşmaktan başka bir şey düşünmez. Öğüt veren de kendisine gösterilen güveni öder görünürken gerçekte kendi çıkarından ya da böbürlenişinden başka gözettiği bir şey yoktur.

Gerçek yiğitlik gibi tam korkaklık da yoktur. Bunların arasındaki alan öylesine geniştir ki cesaretin bütün biçimlerini içine alır. Bu biçimler, huylarımız kadar değişiktir. Başlangıçta seve seve ileri atılan kimseler vardır ki hemen usanıverirler. Görevlerini yapmış sayılmak için ileri atılmışlardır. Korkularını gizleyebilenler de çeşitlidir. Kimi, yerinde kalmak gücünü gösteremediği için ileri atılır. Herkesin karşısında yapabileceğini kendi kendine yapabilen yiğit yoktur. Geri dönebileceğine inanmak da ileri atılmayı sağlayabilir. Kahramanlık, tehlikeyi gereği gibi görmemektir. Cesaret dediğimiz şey, ün düşkünlüğü, ayıplanmak korkusu, büyük ya da varlıklı olma tutkusu, yaşayışımızı rahat bir duruma getirmek isteği, başkalarını aşağılatmak hevesinden başka bir şey değildir.

Acıma, başkalarının dertlerinde kendi dertlerimizi anmaktır. Uğrayabileceğimiz kendi başımıza gelebilecek yıkımların

kurnazca bir sezisidir. Başkalarına yardım etmemiz, gerekirse bizim de yardımımıza koşsunlar diyedir. Onlara yaptığımız iyilikler, aslı aranırsa, önceden kendimize yaptığımız bir iyiliktir. Bizim erdem dediğimiz şeyler, tâlihin ya da kendi hünerimizin tertiplediği davranışlarla çıkarların biraraya gelmesinden ibarettir. Erkeklerin yiğit, kadınların iffetli oluşları cesaretlerinden, iffetlerinden ileri gelmez. Çeşitli nedenlerin dışında tutkular, gün olur, karşı tutkuları doğururlar. Cinsellik elaçıklığına yol açar; güçsüzlük direnmeyi, sıkılganlık küstahlığı yaratır.

La Rochefoucault'ya göre hiç bir şey üzerinde tam bir bilgi edinilemez. Çünkü bir şeyi bilmek için ayrıntılarını bilmek gerektir. Ayrıntılar sonsuz olduğuna göre bilgilerimiz eksik kalmak zorundadır.

La Rochefoucault bu düşüncelerinde yalnız değildir. Dünya edebiyatının sayısız yaprakları, böylesine derli toplu değilse de, bunlara benzer deyimlerle doludur. Fénelon, ölümünden bir yıl önce, bir dostuna şöyle yazıyordu: (İnsanlardan çok az şey istediğimi sanmakta haklısınız. İnsanlara çok şey vermeye, buna karşılık onlardan hiç bir şey beklememeye çalıştım. Bu alışverişten hoşnudum. Öyle sanıyorum ki en iyisi bütün insanlardan uzak durmaktır. İyi insanın azlığı, insanlık için yüz karasıdır.) Montaigne'le La Fontaine de aşağı yukarı bu düşüncededirler. Fontenelle şöyle demektedir: (En içten gelen davranışlar, kendilerini en az duyuranlardır. Özseverliğin doğurduğu davranışlarımızı hemen hemen anlamayız. başka ilkelere uyarak davrandığımızı sanırız.) J. J. Rousseau'nun ünlü Açıklamalar'ı da bu alanda kurulmuş yapıtlardandır.

P. Jannet'nin yayımladığı 1853 baskısına yazdığı önsözde, Sainte-Beuve, Özdeyişler için (yazarının adını sonsuzluğa bağlayan pek hoş yapıt) dediği halde, şunları da eklemekten kendini alamamıştır: (İnsanoğlu, bilmeden bağlı bulunduğu gizli teli kendisi ortaya atmazsa, siz hiç bir zaman o teli ona göstermeyin, adını anmayın. Çünkü bu bilgisizliğin içinde daha ince, daha değerli bir tel vardır. Achilleus'un yokluğunda Troia ordusunun yükünü sırtında taşıyan Aiax'la Friedland savaşında ateşin içine atılan Ney'i bırakın kendi hallerine. Bu gibi anlarda sakın onlara yaklaşmayın. Gerçeğin peşini bırakmaktansa ölüme katlanan Archimedes'e de yaklaşmayın. Yakaladım seni ey bencil, sen kendini harcarken mutluluk pa-

yını alıyorsun, diyerek cübbesinin eteğine asılmayın sakın. Ne diyorum, bana bile yaklaşmayın, ormandaki şu küçük oduncu kulübesini seyrederken içimi bilmediğim bir barış, bir durgunluk, bir mutluluk sardığı sırada; lekesiz, günahsız düşlerime gömülmüşken bana bile yaklaşmayın. Nedenin böylesine güzel bir biçime büründüğü, böylesine bir beceriklilikle gizlendiği sırada sözetmeyin çıkardan, özseverlikten. Aynı neden o kadar doğalca kalıp değiştirmiştir ki artık onu kişinin davranışında kendine has bir ilke, bir eğilim olarak görmek gerekir.)

Voltaire de Felsefe Sözlüğü'nün İnsan erdemlerinin sahteliği bölümünde bu konuda şunları söylüyor: (Dük de La Rochefoucault onur üzerine düşündüklerini yazıp da insanoğlunu işleten o duyguyu açığa vurunca, Yüksek Katolik Rûhânî meclisi üyelerinden Esprit adında bir kişi, İnsan erdemlerinin sahteliğine dair adlı göz boyayan bir betik yazdı. Bu kişi, erdem diye bir şey olmadığını söylüyor, her bölümü Hristiyanlık yararına bağlayarak bitiriyor. Böylece Bay Esprit'ye göre Cato, Aristides, Epiktetos iyi adamlar değillermiş de iyiler, yalnız Hristiyanlarda bulunabilirmiş. Hristiyanlar arasında da yalnız Katolikler'de erdem varmış, Katoliklerden de Cizvitleri bir yana bırakmalıymış. Sözün kısası, Cizvit düşmanlarından başka hemen kimsede erdem yokmuş. Bizimle dostlarımızdan başkasında erdem olamaz demek istiyor. Doğrusu küstahlığın bu kadarı insanı çileden çıkarır. Dostum, nedir senin o erdem dediğin? İyilik etmek değil mi? Sen bize iyilik et, yeter nedenini sana hemen bağışlarız.)

Sainte-Beuve'ün, kişiliğine has o gerçek sanatçı inceliğiyle, Katolik papazına kızan Voltaire'inse yalın bir kabalıkla ortaya attıkları karşı düşünce, La Rochefoucault'nun Özdeyişler'ini küçültmüyor. Özdeyişler'in gücü, her birimizin, onu okumadan önce de ,küçük bilgeliklerimizin sınırları içinde, bu duyguları kendi varlıklarımızda duymuş olmamızdır. Sonuçların nedenlere göre değerlendirilmesi gerektiğine inanmış bir insanlık toplumunda, nedenleri bir yana itivermenin bu kadar kolay olmayacağını sanıyorum.

4. AKILLI ERDEM

Küçük bir çocuğun denize düştüğünü görünce hemen at-

layıp onu kurtarmaya çalışırsınız. Bu davranışınız erdemli bir davranıştır. Yüzme bilmiyorsanız siz de boğulabilirsinlz. Üstünüzdeki yeni elbise sırılsıklam olur. İçi para dolu cüzdanınız denizin dibine düşebilir. Hiç değilse üşütüp hastalanabilirsiniz. Şuhalde erdeme uygun olan bu davranışınız akla aykırıdır. Öyleyse akıl karşısında erdemin durumu nedir?

Bu sorumuzun karşılığını Baruch Spinoza (1632 - 1677)'dan alıyoruz. Descartes öldüğü yıl Spinoza onsekiz yaşındaydı. Otuzbir yaşında ilk denemesini yayımlayacak, Descartes düşüncesini açıklayacaktır. Descartes'ın analitik geometri yöntemini gereği gibi uygulayarak o kocaman Etika'sını geliştirebilmek için önünde daha ondört yıl vardır. Oysa kırkbeş yaşında ölecek, Etika'nın basıldığını göremeyecektir. Engizisyondan korkarak Hollanda'ya sığınan, İspanyol yahudisi soyundan bir göçmen ailesinin oğluydu. Haham olmak için yetişirilirken düşünür oldu, Havra'dan koğuldu. Descartes'dan yola çıktı ama Descartes'ı bir hayli aştı. Güçlü bir kafaydı. Bulmasını bilenler, Etika'da, günümüze kadar gelen bir çok düşüncelerin tohumlarını bulabilirler. Etika, Lâtince yazılmıştır. Etika (Etique), Kuramsal Töre (Nazarî ahlâk) demektir. Bunun karşılığı da Moralis (Morale), Sosyal Töre (Tatbikî ahlâk)'dir.

Spinoza'ya göre *erdem ,akla uygun davranmaktır*. Öyleyse akla uygunluğun ölçüsü nedir? Bu soruyu karşılayabilmek için Spinoza düşüncesini biraz deşmek gerekir.

Spinoza, en geniş anlamıyla özgürlüğü (Hürriyet) düşüncede bulmaktadır. Her şeyi anlamak özgür olmaktır. Açık düşünceye kavuşan insanin tutsaklığı (Esâret) yok olur. İnsanlar bilmediklerinin tutsağıdırlar, bilgiye erişince özgürleşirler. Şuhalde erdemliliğimizin ölçüsü eşyayı anlayışımızdadır, özgür oluşumuzdadır. Töresel bakımdan iyi, zekâyı geliştiren şey; kötü, zekâyı bulandıran şeydir. Erdem, güçlü olmaktır. (Erdem karşılığı olan Lâtince virtus sözcüğünün başlangıçta güç, kuvvet anlamına geldiğini hatırlayınız). Güçlü olmak için de özgür olmak gerekir. Özgür olmak için de akla uygun davranmak gerekir.

Spinoza bu düşüncesini tanıtlamak (İspât etmek) için önce tanımlamalarla (Târif) işe girişiyor: İyi deyince, kesin olarak bize yararlı olduğunu bildiğimiz şeyi anlıyorum. Kötü deyince ,bir iyiliğin tadını almakta bize engel olacağını bildiğimiz şeyi anlıyorum.

Sonra, önermelere (Kaziye) başlıyor: İyi ya da kötü üstündeki bilgi ,kendisinden haberimiz oldukça bir sevinç ya da acı duygulanımından (Affection ,tahassüs) başka bir şey değildir. Herkes kendi tabiatının kanunlarına göre iyi olduğunu sandığı şeyi zorunlu olarak ister, kötü olduğunu sandığı şeyi zorunlu olarak istemez. Birisi kendisine yararlı olan şeyi aramak, başka bir deyişle kendi varlığını korumak için ne kadar çok çabalarsa ve bunu başarmak için ne kadar gücü varsa, onun o kadar erdemi var demektir. Tersine, birisi kendine yararlı olan şeyi aramak ya da kendi varlığını korumak için ne kadar az çabalarsa onun o kadar az erdemi ve gücü var demektir. Kendi kendini korunmak çabası, erdemin ilk ve biricik temelidir. Kendi kendini koruma çabasından önce gelen erdem tasarlanamaz. Erdemle işlemek; aklın buyurduğu kurallara göre işlemek, yaşamak ve kendi varlığını korumaktan (Bu üç şey birdir) başka bir şey değildir ve erdemin bu temeline göre onun kendi yararını araştırması gerekir. Kimse kendi varlığını başka bir şey için korumaya çalışmaz. Akılla yaptığımız bütün çabalar ancak anlamaya savaşır ve insan, aklı kullanması dolayısıyla, ancak onu anlamaya götüren şeyin kendisi için yararlı olduğunu bilir. Bizler ancak bizi anlamaya götüren şeye iyi, ona engel olan şeye de kötü diyebiliriz. Aramızda birleşik bir şey olmadıkça hiç bir şey bizim için iyi ya da kötü olamaz. Bir şey bizim tabiatımıza uygun olması bakımından zorunlu olarak iyidir, bizim tabiatımıza aykırı olması bakımından zorunlu olarak kötüdür.

Daha sonra da bu önermelerden şu sonuçlara varıyor: Aklın ilkelerine (Prensip) göre yaşamaklığımızdan ileri gelen iyilik yapma isteğine Dindarlık diyorum. İnsanı, aklın ilkesine göre, dostluk bağıyla başka insanlara bağlanmaya zorlayan isteğe Namusluluk diyorum. Aklın ilkelerine göre yaşayan insanların öğdükleri kimseye Namuslu diyorum. Dostluk bağından kaçınan ve ona aykırı davranan kimseye Namussuz diyorum. Böylelikle, söylediklerimden, gerçek erdemle güçsüzlük arasındaki fark, başka bir deyişle gerçek erdemin aklın ilkelerine göre yaşamaktan başka bir şey olmadığı ve güçsüzlüğün de ancak insanın kendi dışında olanlarca yönetilmesine kendini bırakmasından başka bir şey olmadığı kolayca anlaşılır.

Spinoza, aklın ilkelerini de şöylece anlatıyor: Aklın ilkesi, insanın kendi kazancını ve kendisine yararlı olan şeyi araştır-

masıdır. Akıl, tabiata aykırı hiç bir şey istemez. Ohalde o, herkesin kendi kendisini sevmesini, kendi iyiliğini istemesini, gerçekten kendisine yararlı olan şeyi aramasını, onu daha çok yetkinliğe götürecek olan şeylere yönelmesini, kendi varlığını korumasını buyurur. Erdemin temeli, insanın kendi varlığını korumak için yaptığı çabadan başka bir şey değildir ve üstün mutluluk insanın ancak kendi varlığını korumasından ibarettir. Dışımızda bize yararlı olan şeyler vardır, varlığımızı korumak için gereksediğimiz bu şeyleri de istemeliyiz. Yanyana gelen iki insan, ayrı ayrı iki insandan iki kat daha güçlüdür. Şuhalde insana insandan daha yararlı bir şey yoktur. Öyleyse insanlar, bütün tenlerin tek ten, bütün nefislerin tek nefis olacak biçimde birleşmekten başka bir şey istemezler. Böylece birleşince kendi varlıklarının korunması için birleşik çabada bulunurlar, birleşik yararları olan şeyi aynı istekle araştırırlar. Bundan şu sonuç çıkar ki; akılla yönetilen insanlar, aklın ilkelerine göre kendi kazançlarını araştıran insanlar başkalarına olmasını istemedikleri şeyi kendilerine de istemezler ve bunun içindir ki onlar adaletli, sâdık, namusludurlar. (Etika, Dördüncü bölüm, XVIII. önermenin Scholie'si).

Spinoza'ya göre insanın kendi çıkarını ve kendine yararlı olan şeyi araştırmasını gerektiren aklın bu ilkelerini dindarlığın ve erdemin temelli değil de, tersine, dinsizliğin ve erdemsizliğin temeli sananlar aldanmaktadırlar. Erdem, insanın kendi varlığını koruması için en yararlı şeydir ve hiç bir şey insanın varlığını korumak bakımından ondan daha yararlı değildir. Erdem, işte bunun için, bütün insanlarca istenmelidir.

Şuhalde denize düşen küçük bir çocuğu kurtarmak için elbisenizin ıslanmasını, cüzdanınızın denizin dibine düşmesini, hastalanmayı, boğulmayı göze alarak hemen atlamalısınız. Çünkü siz de denize düşerseniz sizin için de atlamaları gerekir. Başkalarına olmasını istemeyeceğiniz şeyi kendiniz için de istemeyeceğinize göre kendiniz için istediğinizi başkaları için de isteyeceksiniz. Bu türlü davranış, akla aykırı bir davranış değil, Spinoza'ya göre akla uygun bir davranıştır. Sonunda gene kendi çıkarınız söz konusudur. (Spinoza'nın çağdaşı La Rochefoucault'yu hatırlayınız).

Akla uygun davranmak, tabiatımızın zorunluğundan çıkan şeyleri yapmaktan başka bir şey değildir diyor Spinoza. Şuhalde akıllı insanlar acı duymazlar, kimseye acımazlar, pişman

olmazlar. Aklın ilkelerine göre yaşayan bir insanda bütün bunlar kötüdür, yararsızdır, işleme gücünü azaltır. İnsan ,erdeminin elverdiği kadar, iyi işlemeye ve sevinç duymaya çalışmalıdır. Spinoza'nın erdemini şu iki davranış özetlemektedir: Zorunluk ve neşeli boyun eğiş.

5. ZORBA ERDEM

Yeni doğmuş bir çocuğu düşünün. Diyelim ki onun ruhu bir yaprak kâğıttır. İşte soru: Bu kâğıt boş mudur, dolu mudur?.. Descartes'ın da savunduğu Platoncu düşünceye göre bu kâğıt doludur. Bu kâğıdın üstünde metafizik, din ve erdem yazılıdır. Bilgi, doğuştandır. Bu bilgileri meydana çıkarmak için aklı işletmek, usavurmak (Muhakeme etmek) yeter.

Spinoza'yla aynı yılda doğan bir başka Onyedinci yüzyıl çocuğu, İngiliz düşünürü John Locke (1632-1704)'a göre, bu kâğıt boştur. Bu kâğıt, yaşadıkça, deneyler ve gözlemlerle doldurulacaktır. Aptalların ve bilgisizlerin kâğıtları ömürleri boyunca bomboş kalır. Doğuştan bilgi yoktur. Hem doğuştan olmak, hem de bilinmemek saçmadır, çelişiktir. Kâğıt doğuştan dolu olsaydı bilinmesi gerekirdi. Kimi gerçekler üstünde bütün insanlar birleşiyorlarsa böyle bir gerçek yoktur ya bu birleşme, o gerçeğin doğuştan olduğunu tanıtlamaz. Kendisine sözü edilmeyen bir gerçeği kendiliğinden bilen tek kişi gösterilemez çünkü. Hoşlanma ve tiksinme (Haz ve elem) eğilimleri doğuştan olabilir ama, bunlar birer bilgi değildirler. Bilgiler, duyularla alınır, kendiliğinden (a priori) değildir. Duyular yoluyla alınmamış olan hiç bir bilgi gösterilemez. Soyut kavramlar bile duyular yoluyla edinilir. Erdemin doğuştan olmadığı her bakımdan bellidir, çünkü her çağda ve herkesçe benimsenmiş genel bir erdem yoktur. Vicdanlar da çağlara, uluslara, dinlere, anlayışlara göre değişmektedir. Benim vicdanımı sızlatan, aynı eğitimi görmemişsek, sizin vicdanınızı sızlatmıyabilir. İlkelerin doğuştan olduğunu ileri sürmek erdemsel eğitimin gereksizliğine inanmak demektir. Gereksizdir de yüzyıllardanberi niçin onun peşindeyiz? (Pensées sur l'éducation — Eğitim üstüne düşünceler).

Ruh başlangıçta düz, yazısız, boş bir kâğıttır. Bu kâğıt duyumların getirdiği deneylerle dolar. Duymadan önce düşünemeyiz. (Condillac'ı hatırlayınız). Erdem düşüncesi de duyu-

larla gelmiştir. *Erdem, bir otoriteye uymaktır*. Erdemi buyuran başlıca üç otorite vardır: Tanrı otoritesi, Devlet otoritesi, Görenekler otoritesi... Erdem ancak bu otoritelerden birine, ikisine, ya da tümüne bağlanmakla varolabilir. Bağlanmıyan için erdem zorunlu değildir.

İngiliz düşünürü John Locke, görüldüğü gibi, düşünce zincirinin en önemli ustalarından biridir. Deneyden başka hiç bir yöntem tanımamakla, Bacon'la beraber, günümüze kadar varan İngiliz düşüncesini büyük ölçüde etkilemiştir. Doğuştan bilgi olamıyacağını savunarak Descartes'ı bir hayli yıpratmıştır. Skolâstik anlayışa en yıkıcı vuruşu indirmiştir. Erdemi bir buyruğun sonucu saymakla toplumcuların yolunu aydınlatmıştır. Gene bu açıdan büyük duyumculara büyük faydacılara temel olmuştur.

Spinoza ve Locke'la aynı yılda doğan bir başka Onyedinci yüzyıl çocuğu, Richard Cumberland (1632 - 1716), erdem alanında Onsekizinci yüzyıl düşüncesine öncülük etmektedir. Onsekizinci yüzyıl erdemcileri başlıca iki yolda yürüyeceklerdir: Cumberland'ın yolu, Hobbes'ın yolu... Cumberland, Hobbes'a karşı bir direnmedir. Bilindiği gibi Hobbes (Thomas, 1588-1679) erdemi, herkesin herkesle kavgasının zorunlu bir sonucu saymaktaydı. Bu bakımdan Hobbes da toplumcuydu. Devlet, bir dereceye kadar, herkesin herkesle kavgasına son verdiği için erdem de, Devlet buyruklarını yerine getirmek demekti. Bu bakımdan Hobbes da Locke gibi düşünmüştü. İşte Cumberland bu düşünceye karşı çıkmaktadır.

Cumberland'a göre, erdem bir güvenlik gereksemesi değildir. İnsan, toplum, devlet ve evren aynı amaca doğru yürümektedirler. Bu amaç, en üstün iyi'ye varmak amacıdır. İnsan, ne topluma, ne devlete, ne de evrene karşı değildir, tersine, onlarla uyumludur, büyük bütünün bir parçasıdır. Erdem, korkunun değil, bu bütüne katılmak eğiliminin bir sonucudur. İnsanı kendine sevdiren bencil içgüdünün yanında insanı insana sevdiren özgecil bir içgüdü de vardır. Doğal yasa (Tabiî kanun), bütün evrenin, her türlü varlıklarıyla birlikte, en yüksek iyi'ye yönelmesini buyurur. İşte akıl insana bu doğal yasayı gösterir. İnsan da bu doğal yasaya özgecil (diğergâm, altruist) içgüdüleriyle uyarak bütün insanların, bütünüyle evrenin iyiliğini ister. Çünkü kendi mutluluğu da bu isteğin peşinden gitmektedir. Bencil (Hotgâm, egoist) içgüdünün verdiği bir mut-

luluk da vardır elbet. Ama bu mutluluk sürekli değildir. Öteki mutluluksa süreklidir, sonsuz haz vericidir. Çünkü insan, ancak evren ve toplum'a uyumlu olarak yaşarsa mutlu olabilir.

Şu halde Cumberland'a göre erdem, Hobbes'ın dediği gibi bir korkunun sonucu değil, bir sevginin sonucudur; bir bencilliğin sonucu değil, bir özgecilliğin sonucudur; bir güvenlik gereksemesi değil, bir mutluluk gereksemesidir; bir devlet buyruğu değil, bir Tanrı'ya yönelme eğilimidir; bir duygu işi değil, bir akıl işidir. (De legibus naturae — Doğa yasaları üstüne).

Bu üç yıldaştan (Aynı yılda doğan Spinoza, Locke, Cumberland) ondört yıl sonra bir başka Onyedinci yüzyıl çocuğu, Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1717) doğacak ve düşünce zincirini aydınlanma çağına doğru ağır ağır kovalamaktan hoşlanan bizleri bir hayli şaşırtacaktır. Onsekizinci yüzyıla doğrulunduğu sırada Skolâstiğe dönüş.. Cançekişiyordu, ölüydü, hortladıydı falan derken işte karşımızda gene tam bir Skolâstik. Üstelik çok bilgili ve çok akıllıdır, kolaylıkla hakkından gelinecek gibi değildir. Çağdaşlarının büyük çoğunluğuna karşı çıkan ilkesini şöylece ortaya atmaktadır: Mümkün olan âlemlerin en mükemmelinde her şey en iyidir.

Voltaire, Candide adını taşıyan çok hoş kitabında, ona: Mümkün olan âlemlerin bu en mükemmelinde sana bir temiz sopa çekersem bu da mı en iyidir? sorusunu soracaktır, ama bu soruya daha bir hayli yıl vardır. (Alman düşünürü Leibniz öldüğü yıl, Fransız düşünürü Voltaire yirmi iki yaşındaydı).

Leibniz'e göre özdek (Madde) sadece, Spinoza'da olduğu gibi, yerkaplama niteliğiyle açıklanamaz. Özdek cansız bir yerkaplamadan ibaretse çekme, itme, sıcaklık, ışık nedir? Özdek, her şeyden önce bir direnmedir, bir güç (Kuvvet)'tür. Evrende ne kadar şey varsa o kadar da bölünemez güç, monad vardır. (Monadologie). Monadlar monadı Tanrı'dır. Bilgilerimiz doğuştandır, çünkü monadların pencereleri yoktur, onlara dışardan hiç bir şey giremez. (Leibniz, özdekteki bu bölünemez güce monad adını vermektedir). Monadlar bölünemiyeceğine göre en büyük, biricik gücün (Tanrının) birer parçası değildirler. Her monad öbürüne karşı bağımsızdır, ama aralarında tam bir benzerlik vardır. Birlik sağlayan, önceden kurulmuş âhenk (L'harmonie préétablie)'tir.

Leibniz'in açısından erdem, doğuştandır, dışardan gelmiş

bir bilginin sonucu değildir. Çünkü dışardan hiç bir bilgi gelemez. Ne doğum ne de ölüm vardır. Bunlar, ancak, monadların sonsuz gelişmesinde birer görünüşten ibarettir. Ölmezlik, bir zorunluktur. İnsan, kendi öz tabiatına karşı bağımsız, kendi kendine karşı özgür olamaz. Şu halde *erdem, bir zorunluktur.* Tanrı, bu monadlar monadı, mümkün olan âlemlerin en iyisini zorunlu olarak yaratmıştır. Kötülükler, ancak, eşyanın ayrıntılarındadır ve iyiliklerin parlaklığını arttırmaya yararlar. Yoksa, bütün, en yüksek derecede mükemmeldir. Bu mükemmel bütünde her şey mükemmeldir. Şu halde erdem, bu mükemmelliğin zorunlu sonucudur. Mükemmel bütün'de hiç bir şey, isteyebilse de, bu mükemmellikten kurtulamaz. Şu halde *erdemsizlik, mümkün değildir.* Tanrılık irâde, Tanrılık zekânın emrindedir. Tanrı, ne tabiatın ve ne de erdem yasalarının özgür yaratıcısı değildir. Yaratmak zorundaydı, yarattı. Evren gibi, erdem de, bu zorunluğun ürünüdür.

Leibniz'le Locke arasındaki bu kavga, gerçekte, çok önemli bir kavgadır. Bu iki çağdaş düşünürün çatışması, eskiyle yeninin çatışması skolâstikle özgür düşüncenin çatışması, kavramlardan olaylara giden düşünce sistemiyle olaylardan kavramlara giden düşünce sisteminin çatışmasıdır. Bu açıdan bakılınca, Leibniz, Voltaire'in sopasını kesin olarak haketmiştir.

6. CİD

Onyedinci yüzyıl Fransa'sının gözde şâiri Corneille, yedisinden yetmişine kadar bütün insanları duygulandıracak bir oyun yazmak istedi. Kaynaklar boldu. Fransa'yı İspanyol modası kaplamıştı. Mutbaklarda Ispanyol yemekleri pişiriliyor çalgılı kahvelerde Ispanyol şarkıları söyleniyor, bayanlar Ispanyol dantelleriyle süsleniyor, baylar Ispanyol bıyıkları bırakıyorlardı. Böylesine bir Ispanyolluğun ortasında eline bir Ispanyol oyunu geçirdi. Oyun, Las Morcedades del Cid adını taşıyordu. Yazarı Güilhem de Castro, olaya klâsik bir açıdan bakmış, erdemleri gereği gibi yarıştırmayı becerememişti. Corneille'in ustalığı, hele Ispanyol tarihçisi Juan Mariana'nın Historia d'Espana'sına kulaklarını tıkayınca, bu olaydan toplumu şaşırtacak bir oyun çıkarbilirdi. Las Morcedades fazlaydı. Le Cid yetiyordu.

Tarihçi Juan Mariana'ya göre olay şuydu: Kendisine Arapların taktıkları Cid (Seyyit) adıyla anılan Rodrig, onbirinci yüzyılda yaşamış bir satılık kılıçtı. Paraya düşkün, gözüpek bir savaşçıydı. Ispanyol olmasına rağmen hangi ulustan fazla para alırsa o ulusun hesabına savaşıyordu. Kılıcını çoğun Araplarla birlikte, Ispanyollara karşı kullanmıştı. Castil Kralı Alphonne VI. hısımlarından Oviedo Kontu Don Gormaz'ın güzel kızı Ximénes Diaz'ı, kendine bendetmek istediği Rodrig'e verdi. Bu evlenme, siyasal bir evlenmeydi.

Ispanyol halk masallarına göre olay şuydu: Kahraman Rodrig, Gormaz Kontu Don Gormaz'ı öldürmüştü. Ya öldürdüğü adamın kızıyla evlenmesi, ya da cezalandırılması gerekiyordu. Rodrig, kızla evlenmeyi uygun buldu. Dona Xiména'nın getirdiği drahomayla zenginleşti üstelik, büyüklüğü arttı.

Güilhem de Castro bu olaydan şu oyunu çıkarmıştı: Xiména'nın babasını öldürünce, evlenmeleri zorlaştı. Toplum hiç bir kızın, babasını öldüren adamla evlenmesini hoşgörmezdi. Oysa aşk her şeyden üstündü, sonunda toplumu da yenecek, sevgilileri birleştirecekti.

Bu kadarı Corneille'e yetmiyordu. Doğal bir sonuca böylesine kolaylıkla varmak ustalığına yakışmazdı. İşler bir hayli karıştırılmalı, erdemler kalın çizgilerle belirtilerek birbirleriyle yarıştırılmalıydı: Rodrig, Xiména'yı çok sevdiği için babasını öldürmek zorunda kalmıştı. Çünkü Xiména'nın babası Rodrig'in babasını tokatlamıştı. Xiména, aşağılanmış bir adamın oğluyla evlenemezdi. Rodrig erdemliydi, önce alnındaki lekeyi temizleyip Xiména'ya lâyık olmalıydı. İşler böylelikle gereği gibi karışacaktı. Xiména da Rodrig'i çok sevdiği için Kraldan onun öldürülmesini, babasının öcünün alınmasını isteyecekti. Xiména erdemliydi, görevini aşkından üstün tutan bir kız olarak Rodrig'e lâyık olmalıydı. Ama bu iki lâyık böylesine bir çıkmazda, nasıl birleşebileceklerdi? Kolayı bulunurdu elbet. Önce toplumu yeni erdemlerle uyutmak gerekiyordu. Tam sırasıydı, Araplar ortaya çıkıverdiler, Castil'in üstüne saldırmak üzereydiler. Rodrig'e yeni erdem gösterileri fırsatı çıkmıştı. Rodrig vatanını kurtaracak, Kral da onun suçunu bağışlayacaktı. Yeter miydi?.. Yetmiyordu. Xiména'yı seven genç bir şövalye onun öcünü almak için Rodrig'i düello'ya çağıracaktı. Xiména önce genç şövalyenin Rodrig'in kazanıp o zavallı delikanlıyı öldürmesi için Tanrıya yalvaracaktı. Olur

muydu?.. Xiména herşeyden önce insan olduğuna göre pekâlâ olurdu ama, o güzelim erdemleri de, toplumun gözünde, hapı yutardı. Öyle bir çözüm bulunmalıydı ki, hem Xiména sevinsin, hem Rodrig sevinsin, hem Kral sevinsin hem zavallı şövalye sevinsin, hem toplum sevinsin.

Bu düelloya önce Kral karşı koyacaktı: (Eğer ben bu eski göreneği uygulayacak olursam, haksız bir saldırışın cezasını vereyim derken, devletimi en kahraman savaşçılarından yoksun bırakarak zayıflatmış olurum). Görülüyor ki, Kral kendi mutluluğunu savunmaktadır. Gerçekte ne Xiména, ne Rodrig, ne de genç Şövalye umurunda değildir.

Sonra, karşılıklı bir diyalog: (Ben döğüşmeye değil, cezamı çekmeye gidiyorum. Onun vuruşlarının sizden geldiğini, onun silâhlarının sizin şerefinizi savunduğunu bildiğim için ona karşı koymayıp göğsümü açacağım.) diyecek Rodrig. Xiména da şu karşılığı verecek: (Öleceksin ha? O delikanlı o kadar korkunç mu ki bu korku bilmez yüreği korkutuyor? Demek sen benim babamı o kadar hor görüyorsun ki onu yendikten sonra başkalarına yenilmeyi düşünüyorsun? Hiç değilse beni onunla evlenmek zorunda bırakmamak için kendini savun). Görülüyor ki genç Şövalye zavallı bir araçtan başka bir şey değildir. Gerçekte Rodrig gösterişiyle, Xiména da duygularının tepkisiyle kendi mutluluklarını savunmaktadırlar.

Bir de Kralın kızı var; o da Rodrig'i sevmekte, ancak bir Kral oğlu olmadığı için onunla evlenemiyeceğini düşünerek aşkını gizlemektedir. Aristokratça erdemi böylelikle beliriyor, oysa gene de Xiména'ya şöyle söylemekten kendini alamıyor: (Onun ölmesini nasıl isteyebilirsin? Öyle bir kahramanın ölümünü istemek Devletin yıkılmasını istemek demektir. Hiç insan babasının öcünü almak için vatanını düşmanlara bırakır mı? Senin yapabileceğin onu aşkından yoksun bırakman, hayatınıysa bize bağışlamandır). Görüldüğü gibi Prenses bir taşla üç kuş vuruyor. Hem sevgilisini kurtarıyor, hem babasının tahtını kurtarıyor, hem de Xiména'yı aşk alanından siliyor. Bu da ona özgü bir erdem örneğidir.

Xiména'nın bencilliği bir başka açıdan da şahlanmak üzeredir. Bütün bu olup bitenlerden yorulmuş, bıkmıştır. Bir ara dayanamayıp: (Defolun ey kalbimi altüst eden aşk ve öcalma duyguları, her ikiniz de defolun, ikinizin de vereceği mutluluk, doğuracağı acılara değmez), diye bağırıyor. Elinden gelse

aşkı da, öcalmayı da bir kenara itip keyfine bakacaktır. Ama yapamıyor, çıkmaza girmiş bir kez. İnsan, karmakarışık ettiğini bir anda silkip kurtaramaz.

Sonunda çözüm bulunuyor: Rodrig, genç Şövalyeyi yenecek ama öldürmeyecektir. Delikanlıyı ayakta gören Xiména, Rodrig'in öldüğünü sanarak acısını açıklıyor: (Bütün gayretime rağmen gizleyemediğim bir sırrı artık sizden saklamayı gerekli görmüyorum. Haşmetlim. Ben seviyordum. Görevimi aşkımdan üstün tuttuğumu gözlerinizle gördünüz). Gerçekten de bütün bu çekilenler böyle olmak için değil, böyle olduğunu göstermek içindi.

Oysa gene yetmiyor. Toplum bir hayli yumuşamış olduğu halde soğumamış bir mezarın üstüne düğün sofrası kurulamaz. Kahraman Rodrig vatanı uğruna yeni savaşlara katılacak, bu savaşlardan döndükten sonra Xiména'yla evlenecektir. Toplum tiyatronun kapısından rahatlıkla çıkabilir. Sonuçtan emindirler; yapılmaması gereken bir düğün yapılmamıştır, yapılması gereken bir düğünse kısa bir süre sonra yapılacaktır. Ayrıca, Kralın şu sözleri de gönüllerini ferahlatmıştır: (Bu kadar temiz ve güzel bir aşk insanın yüzünü kızartmamalıdır. Xiména'nın şerefi kurtulmuştur artık. Sevgilisini bunca tehlikelere atışı, babasının öcünü almak demektir).

Erdemli olmak mı, erdemli görünmek mi?.. Erdemli görünmek yetmemiş olsaydı, Le Cid trajedyası, Comédie Française'deki güçlü yerini çoktan başka oyunlara bırakırdı.

VI

ONSEKİZİNCİ YÜZYIL

1. AK AYDINLIĞI AKLIN

Geniş bir kapıdan giriyoruz. Kapının ardı gözlerimizi kamaştırırcasına aydınlık. Bu kapı, Onsekizinci yüzyıl kapısıdır. Böylesine bir aydınlık, Onyedinci yüzyılın loşluğunu, Onaltıncı yüzyılın karanlığını daha bir belirtiyor. Artık insan kendi aklını kullanarak kendi anlamını kavramak üzeredir. Evrendeki yerini bulacak, yaşama düzenini kuracaktır. Yeniden doğuş, üç yüzyıl sonra, ürünlerini vermeye başlamıştır. Onsekizinci yüzyıl göğü, parlak bir güneş ışığı içinde, masmâvidir. Akıl, büyük Fransız devrimini kotarmaktadır. Parolayı ünlü Alman düşünürü Kant veriyor: Aklını kullanmak gücünü göster.

Felsefe tarihi, Onsekizinci yüzyıla Aydınlanma çağı adını koyuyor. Kant'ın tanımına göre insan, aklını kullanmayışı yüzünden düşmüş olduğu durumdan aklını kullanarak kurtulmuş, aydınlanma yoluna girmiştir. Akıl, hep o akıldır. Ama insan onu bugünedeğin kullanmaktan ürküyor, aracıların yardımını arıyordu. Artık aklını kullanmak gücüne kavuşmuştur. Gök ölçüsü yerini Yer ölçüsüne bırakmak zorundadır. Öbür dünya bu dünyaya inmiştir. Eskimiş yaşama düzeni yeni bir yaşama düzeniyle değiştirilecektir. İnsan, artık, evrendeki yerini bilmektedir. Artık bütün değerler; din, devlet, toplum, eğitim ve erdem hallaç pamuğu gibi yeniden atılacak, yeniden didiklenecektir. Onsekizinci yüzyıl, yeni bir düzen içinde insanlığın birleşeceğine inanmaktadır.

Antikçağ aydınlanmasının başkenti Atina'ydı, Onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının başkenti Londra'dır. Osekizinci yüzyılın İngiliz düşünür-yazarları ellerine geçirdikleri her sorunu aklın ölçüsüne vurmaktadırlar. Artık düşünürlük sanatı, toplum çoğunluğuna yayılabilmek için, elini, yazarlık sanatına uzatmıştır. Soyut düşünce somut edebiyatla kaynaşmaktadır.

John Locke, bu büyük İngiliz düşünür-yazarı, Onsekizinci

yüzyılın sadece dört yılını yaşadığı halde (1632 - 1704) Onsekizinci yüzyıl aydınlanmasının kurucusu sayılmaktadır. Çünkü Locke, davranışlarımızı akla göre düzenlemek gerektiğini çoğunluğa yayan ve çoğunluğu etkileyen ilk düşünürdür. Locke'a göre erdem, bir otoriteye uymak'tı. Bu otoriteler de Tanrı otoritesi, Devlet otoritesi, Görenekler otoritesiydi. Erdem, ancak, insanın bu otoritelere kendini bağımlı kılmasıyla varolabilirdi. Bu otoriteleri kaldırırsanız ortada erdem adına hiç bir şey kalmayacaktı. Oysa birey özgür olmalı, görenek ve otoritenin her türlüsünden kurtulmalıydı. Erdemimizi, yeni baştan, akla göre düzenlemek gerekiyordu.

Başka bir İngiliz, William Wollaston (1659 - 1724), erdeme, nesnelerin tabiatında bulunan objektif bir ölçü aramaktadır. Ona göre *erdem, doğru bir yargıdır*. Bu yargı, doğru olmayana, başka bir deyişle yalana dayanıyorsa erdemsizlik belirir. Örneğin bir köpeği kamçılayan bir kişi köpeğin duygusu yokmuş gibi davranmakla doğru olmayan, yalan olan bir yargıya dayanmakta, bu yüzden erdemsiz olmaktadır. Buna karşı sözünü tutan bir kişi, sözünü yadsımamış (İnkâr), yalana sapmamış, doğru bir yargıya uygun davranmakla erdemli olmuştur. Tüm erdemler doğru yargılara, tüm erdemsizlikler de yalan yargılara dayanır. Wollaston'a göre erdemin ölçüsü mantıksal doğruluk'tur. Doğru bir yargıya dayanan davranış aynı zamanda evrendeki uyuma da uygun bir davranıştır. Erdemin insanı mutlu kılışı bu yüzdendir. *Erdem, doğruculuktur*. Çünkü erdemsizlik yalancılıktır. Çeşitli erdemsizlikleri düşününüz, bunların altında her zaman bir yalancılığın gizlenmiş olduğunu göreceksiniz. Hırsızlık erdemsizliği mülkiyet hakkını yok saymak yalancılığına dayanır, korkaklık erdemsizliği korkutan olayın büyümsenmesi yalancılığına dayanır.

Erdeme, nesnelerin tabiatında bulunan objektif bir ölçü arayan başka bir İngiliz düşünürü de Samuel Clarke (1675 - 1729)'dir. Clarke'a göre töre yasaları, nesnelerin doğal niteliklerinden doğmuştur. İnsan, bu doğal niteliklere uymak zorundadır. *Erdem, nesnelerin doğal niteliklerine uygun davranmaktır*. Bir odun küfesini sırtlayıp sırtlamamak bizim elimizdedir, ama sırtlarsak ağırlığını da duymak zorundayız, çünkü ağırlık onun doğal niteliğidir, bu yüzdendir ki bu ağırlığa katlanmak bir erdemdir. Korunmak, zayıfın doğal niteliğidir; bu yüzdendir ki zayıfı korumak bir erdemdir. Karanlık ve soğuk,

bir kış günü, bir gece yarısında, ormanın doğal nitelikleridir; bu yüzdendir ki bir kış günü, bir gece yarısında bir ormana giren kişinin cesâreti bir erdemdir. Erdemsizliklerse bu doğal niteliklere uygun davranmamakla belirir.

Bir başka İngiliz, Shaftesbury (1671 - 1713) de erdeme estetik açısından bakmaktadır. Ona göre *erdem, güzelle iyinin uyuşmasıdır.* Erdemli insan kendini bir sanat ürünü gibi biçimlendirebilmiş insandır. Bencil ve özgecil içgüdüler, insanın doğal nitelikleridir. Gereken, ne birinin eksikliği, ne de ötekinin fazlalığı, her ikisinin de en uygun orantıda uyuşmasıdır, insan elbette kendisini düşünecektir, ama gereken odur ki, kendisiyle birlikte başkalarını da düşünecektir. Kendisini nasıl yüceltiyorsa, toplumu da öylece yüceltecektir. İşte bu bencillikle özgecilliğin uyuşması insana özgüdür, yoksa bu nitelikler hiç bir orantıda uyuşmadan hayvanlarda da vardır. Evren nasıl uyumlu bir bütünse insan da öylece uyumlu bir bütün olmalıdır. Erdemli insan, uyumlu bir bütün olarak yetişmiş insandır. Bu uyumda güzelle iyi birleşirler. Uyumlu bir bütün olarak yetişmiş insanda töresel yargılama gücü vardır. Shaftesbury, erdem alanında, hem estetikçi hem toplumcudur. Ona göre insan tek başına ne iyi, ne de kötüdür; insan ancak toplum içinde iyi ya da kötü olabilir. bencil ve özgecil içgüdüleri ancak toplum içinde gelişebilir, töresel yargılama gücüne de ancak toplum içinde uyumlu bir bütün olmakla kavuşabilir. Şuhalde Shaftesbury'ye göre erdem toplumsal bir eğitim işidir.

Shaftesbury'nin yolunda yürüyen bir çok İngiliz düşünürleri vardır. Akıl ölçüsü, akla uygunluk zorunluğu hepsinde ortaktır. Joseph Butler (1692 - 1752)'le Francis Hutcheson (1694 - 1747) da bu yoldadırlar. Butler, Shaftesbury'nin töresel yargılama gücünü adlandırmış, bunun vicdan olduğunu söylemiştir. Akılla yönetilen ve uyuşturulan bencil ve özgecil eğilimler vicdanın sesiyle yargılanırlar. Bu sürekli yargılama kişiyi erdemli kılar. Şuhalde Butler'a göre *erdem,* Shaftesbury'den daha kesinlikle, *kişinin kendi kendini yargılamasıdır.* Hutcheson da bencil ve özgecil eğilimlerin yanına bir üçüncü eğilim koymaktadır; bu üçüncü eğilim insanı, bütünün mutluluğu içinde kendi sürekli mutluluğuna götüren daha yüksek bir eğilimdir. İşte bu yüksek eğilimdir ki insanı erdemli kılar. Mutluluk, erdemli olmakla sağlanır. Şuhalde Hutcheson'a göre *erdem, bir*

eğilimdir, bir içgüdüdür.

Giderek karşımıza bir başka büyük İngiliz çıkacaktır. Bu İngiliz David Hume (1711 - 1776)'dur. Hume, akıldan kuşkulanmakla işe başlıyor ve soruyor: Akıl, her sorunu çözebilir mi?.. Şuhalde aklın yetkisini iyice tanımamız gerekir. Aklımızı işleten düşüncelerimiz, dış duyulardan ya da iç duygudan alınmıştır. Anadan doğma körde renk kavramı yoktur. Tanrı düşüncesi de, kendi bilgeliğimiz ve iyilik etmek niteliğimize sınırsız bir genişlik vermemiz sonunda, bizde doğmuştur. Şuhalde erdemin kaynağı bizdedir. Ama bu kaynak aklımızda mıdır?.. Hayır. Bir davranışın erdemli ya da erdemsiz olduğunu sadece aklınızın ölçüsüyle çıkaramayız. Ölçümüz, akıldan çok, bir duygu ölçüsüdür. Duygudaşlık (Sempati) adını verdiğimiz bir duygu akımıdır bu. Hem de öyle güçlü bir akımdır ki başkasında gördüğümüz bir erdeme, bize engel olsa bile, hayranlık uyandırır. Bu duygudaşlık bizi başkalarının davranışlarını değerlendirmeye götürür, bu değerlerle kendimize dönüşümüz daha sonradır. Bir başka deyişle, ölçüyü başkalarında bulup kendimize uygularız. Şuhalde vicdan, yaratılışımızla birlikte işleyen bir yargıç değildir, bir toplum ürünüdür. Toplum içinde duygudaşlığımız olmasaydı vicdanımız da olmazdı. Ama bu gene de bir dıştan geliş değildir; çünkü toplum, ortak bir iç yaşama, ortak bir iç dünyadır. Toplum biziz, toplum bizim dışımızda bir şey değildir. Duygudaşlık, bizi başkalarının iyiliğine götürür. Çatıştığı hallerde, kendi iyiliğimizi isteten bencilliği bile yener. Şuhalde *erdem, toplum içinde doğal bir duygudaşlıktır.*

Onsekizinci yüzyıl aydınlığı İngiltere'den, önce Fransa'ya, sonra Almanya'ya geçmiştir. Fransız ve Alman düşünür-yazarlarının bu aydınlığa kattıkları ışık İngilizlerinkinden az değildir. Hepsinin de özlemi bir ozanımızın şu mısralarında özetlenmiştir: Beni koyup gitme — Sen ,ak aydınlığı aklın.

TERS AÇI

Artık akıl yeni bir erdem peşindedir. Onsekizinci yüzyılın aydınlığı içinde bu arayış öylesine hızlıdır ki, daha önce Sokrates'le karşılaştırarak gördüğümüz Bernard de Mandeville'in Arılar efsânesi'nde olduğu gibi, erdemsizliğin savunusu

sına kadar varıyor. Hatırlarsınız, Bernard de Mandeville (1670 - 1733) Arılar efsânesi ya da genel zenginliği yapan kişisel kötülüklerdir (The fable of the bees or privat vices made public benefits) adlı yapıtını, Shaftesbury'nin (The Moralist) adlı yapıtına karşı yazmıştı. Sokrates, kendisinden yüzyıllarca sonra yaşayan bütün erdemcilere öncülük ederek şunu diyordu: Erdemlerimiz olmazsa toplumumuz gelişmez. Mandeville'se şunu savunmaktaydı: Erdemsizliklerimiz olmazsa toplumumuz gelişmez.

Mutluluk erdemli olmaya bağlıdır, diyen Shaftesbury'cilere karşı çıkan Mandeville'e göre mutluluk erdemsiz olmaya bağlıdır. Kişiyi mutlu kılan bencilliğidir. Bencil olmadıkları, birbirlerini kıskanmadıkları, azla yetindikleri gün Arılar toplumu ıssız bir çöle döner. Mandeville'e göre *erdem, kendimizi başkalarından üstün tutmak çabasıdır.* Bir başka deyişle bir çeşit kompleksdir, aşağılık duygusudur. Erdemimizi böbürlenmek için ediniriz. İyiliği sadece iyilik için istediğimiz zaman da kendmize karşı böbürleniriz. Oysa uygarlığı yaratan erdemsizliklerdir. Bir yandan erdem oyunlarıyla kendimizi pöhpöhlerken öbür yandan sürüyle erdemsizlikler etmeseydik toplumumuz gelişmezdi. Erdemsizlikler insanları ileriye götüren bir kamçıdır. Bencillikle kamçılanmayan insan miskinin biridir, ne kendine hayrı olur ne de toplumuna.

Başka bir Onsekizinci yüzyıl düşünürü, Fransız maddecilerinin öncüsü Jullen de La Mettrie (1709-1751), olsun diyor ne zararı var, akıl bizi gerçek nedenlere doğru götürüyor, oysa bu sonuçları değiştirmez ki?.. Böbürlenme duygumuzu toplumun yararına kullanıyoruz, işte bu erdemdir. Mâdemki toplumun iyiliğini - altını kazıyınca gene kendi iyiliğimiz çıksa bile - bir çok davranışlarımızda kendi iyiliğimize üstün tutuyoruz, bunun adına erdem diyebiliriz elbet. Kendi hayatımızı hiçe sayarak denize atlayıp bir başkasının hayatını kurtarıyoruz. Yaşama iyiliğimizin yerine böbürlenme iyiliğimizi koyabilmişsek bu elbette önemli bir adımdır. Mutluluğu engelleyen önyargılardır, işte akıl bu önyargıların hakkından geliyor artık. Vicdan sızısı, pişmanlık gibi boş ve değersiz üzüntülerden kurtulmalıyız. (Spinoza'yı hatırlayınız).

Bir başka Fransız düşünürü, Claude Adrien Helvétius (1715 - 1771) de bencillikle erdemin uyuşabileceği düşüncesindedir. O da, Mandeville gibi, İngiliz düşünürü Hobbes'dan yola

çıkıyor. Nedeni ne olursa olsun *erdem, toplumun yararına olan davranışlardır.* Bütünün mutluluğu, kişilerin mutluluğunun toplamıdır. Şuhalde bütünün mutluluğunu sağlayan erdem bencillikle çatışmaz. Mâdemki toplumun yararını sağlıyor, erdem bir çeşit bencillik olsun, ne çıkar? Toplum, bu çeşit bencilliği geliştirmeye çalışmalıdır. Helvétius de, Sokrates gibi ,erdemin ancak eğitimle meydana çıkarılıp geliştirilebileceğini savunmaktadır.

Onsekizinci yüzyıl aydınlığının bir başka büyük düşünürü de Georges Berkeley'dir (1685 - 1753). Malebranche'ın, onunla yaptığı bir görüşmenin heyecanından öldüğünü hatırlarsanız Berkeley'i daha bir değerlendirmiş olursunuz. İngiliz düşünürü Berkeley'e göre var olmak, idrâk etmek ya da idrâk edilmektir. İdrâk etmeyen ya da idrâk edilmeyen yok demektir. Renk ancak onu gören için, koku ancak duyan içindir. Bizden ayrı olarak hiç bir eşya yoktur. Onları var eden, bizim onları idrâk eden varlığımızdır. Onları idrâk eden varlığımız olmasaydı onlar da olmazlardı. Eşya ile onların bizdeki düşüncesi arasında hiç bir ayrılık yoktur. Şuhalde madde, düşüncedir.

Oysa fikirler bir şeyin ne nedeni olabilirler, ne de bir şeyi meydana getirebilirler. Düşünen cevher ruh'tur. Ruh, fikirleri idrâk ederek zekâ, onları meydana getirerek irâde olur. İdrâk eden ruh olduğuna göre ruhu idrâk etmek düşünülemez. Bundan da şu sonuç çıkar ki, ruh üstüne hiç bir fikrimiz olamaz bizim. Beyhude yere araştırmayalım.

Görüldüğü gibi Berkeley ruhçudur, duyumcudur. Çevremizde bir şeyler varsa eğer, bunlar, ancak duyularımızla idrâk ettiğimiz şeylerdir. Fikirler yiyoruz, fikirler içiyoruz, fikirler giyiyoruz. Cisimlerin objektif varlıkları yoktur, onları var eden biziz. (Varoluşçuları hatırlayınız). Ruhtan ayrı bir cevher, bir madde yoktur; maddeyi madde eden ruhtur, ruhun idrâkidir. Maddenin varlığı bir kuruntudur (bir vehimdir). Zaman, ruhtaki fikirlerin devamından başka bir şey değildir. Mekân (Uzay), ruhun dışında var olamaz.

Berkeley'e göre sonsuz güçlü ruhun etkisiyle fikirler idrâk eden ruhlarız biz. Şuhalde *erdem, sonsuz güçlü ruhun idrâk ettirdiği bir fikirdir.* Bu açı, bir anlamda, katıksız dinci bir açıdır.

Berkeley, bir ağacın, ona bakmadığımız, onu idrâk etme-

dığımız bir sırada nasıl olup da var olmakta devam ettiğini söylemiyor. Ama bunu kendisine sorabilseydik şu karşılığı alırdık: Siz onu idrâk etmediğiniz bir sırada o ağacın var olmakta devam ettiğini nereden biliyorsunuz?.. Buna karşı, o ağacın başkalarınca görüldüğünü ileri sürmek şaşkınlığına düşseydik belki de şöylece susturulacaktık: Başkalarınca görülmek, başka ruhlarca idrâk edilmek demektir. Onu idrâk edecek hiç bir ruh varolmasaydı o ağaç da varolmayacaktı.

Oysa şunu da sormalıydık: Ruhumuz duyular yoluyla idrâk ettiğine göre duyular bize bir şeyler getiriyor demektir. Duyuların bir şeyler getirebilmesi içinse dışımızda bir şeylerin bulunması gerekir. Dışımızdaki o bir şeyler nelerdir acaba? Madde olmasın sakın?

Eğer erdem (iyilik) sonsuz güçlü ruhun (Tanrının) idrâk ettirdiği bir fikirse erdemsizliği (kötülük) idrâk ettiren nedir? Onu da idrâk ettiren aynı sonsuz güçlü ruh olması gerektiğine göre bu çelişmeyi nasıl çözebiliriz?

Bununla beraber Berkeley cevher ikiliğini ortadan kaldırmakla ya da kaldırılabileceğini ortaya atmakla düşüncenin birlik gereksemesini karşılamış, onsekizinci yüzyıl aydınlığına ters açıdan yeni bir ışık getirmiş sayılmaktadır. Descartes'ı, Leibniz'i düşünürsek Berkeley'in onlara göre çok ileri bir adım olduğu açıktır. Berkeley'de onsekizinci yüzyıl akılcılığının sonsuz cesareti, bir başka deyişle, sonsuz erdemi vardır.

3. DÜŞÜNCE GÜCÜ

Onsekizinci yüzyıl aydınlanması içinde, akıl ölçüsüne dayanarak, çeşitli düşünceler kaynaşmaktadır. Akıl kaynağı İngiltere'de fışkırmıştır. Fransızlar, sanatçı yapılarıyla ,İngiliz düşüncesini bütün dünyaya yaymakla yetinmişlerdir. Onsekizinci yüzyıl Fransız düşüncesinde İngiliz akılcılığından ayrılan kişilikli bir akım yoktur. Almanlarsa, hemen tek ulus olarak kaplayacakları, Ondokuzuncu yüzyıla hazırlanmaktadırlar. Artık, Condillac'ın dışında, Auguste Comte'a (1789 - 1856) gelinceye kadar önemli bir Fransız düşüncesine rastlamayacağız. Bu üç ulusun dışındaysa kişilikli bir düşünce yoktur. Bu gerçeği böylece açıklayınca İngiliz ,Fransız, Alman büyüklüğünün hangi güce dayandığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu güç, silâh gücü değil, düşünce gücüdür.

Onsekizinci yüzyıl akılcılığının doğal sonucu olan deneycilik, İskoçya okulunun elinde biçim değiştirmiştir. Bu okulun kurucusu Glasgow Üniversitesi Profesörü Thomas Reid (1710-1796)'dır. Reid'a göre dış deneylerden başka, onlar kadar önemli olan, bir de iç deneyler vardır. İnsan ruhunu, doğuşunda, henüz hiç bir şey yazılmamış, bomboş bir kâğıt (Tabula rasa) sayan Locke'la, onun yolunda yürüyen Berkeley ve Hume yanılmaktadırlar. Öyle bir çeşit yargılar vardır ki bunlar, kendiliğinden, insan ruhunda meydana gelirler. Erdem yargısı bunların başında gelir. Erdem yargısının meydana gelmesi için hiç bir dış deney gerekmez. Doğru'yla yanlış'ı, iyi'yle kötü'yü ayırdeden insanla beraber doğmuş olan bu yargı gücüdür. Reid, ancak iç deneylerin ürünü saydığı bu yargı gücüne sağduyu (Common sense) adını vermektedir. Bu yargılar, Reid'a göre, zihnin içgüdüleridir ve bizimle birlikte doğarlar. Bu yargıların doğruluklarından kuşkulanmamalı. onları oldukları gibi benimseyip uygulamalıyız. Sağduyu, her sağlam insanda aynıdır, değişmez. Şu halde, Reid'a göre *erdem, bir içgüdüdür.*

Fransız maddecilerinden Paul-Henri Baron d'Holbach'sa (1723-1789) bu düşüncenin tam tersini savunmaktadır. Küçük yaşta Fransa'ya göçmüş bir Alman olan Baron d'Holbach'a göre maddeyi gereği gibi anlayamayanlar hemen ruha başvurmaktadırlar. Nedenini çözemediğimiz bir olayla karşılaştık mı Tanrı'dan medet umuyoruz. Mâdemki bu olayın nedenini bulamıyorum, şuhalde bu bir Tanrı işidir demek kadar sakat bir düşünce olabilir mi? Bu davranış, insan aklının henüz gücüne kavuşmadığı çağlarda hoşgörülebilirdi. İlkel insan içinden çıkamadığı gök gürültüsünün nedenini nasıl cinlere bağlıyorsa, aklın gerçek gücüne kavuşamamış insan da erdemini Tanrı'ya bağlamaktadır. Oysa, düşünce, bir molekül hareketidir. Madde, canlıdır. Cansız sanılan bir madde, örneğin bir elma midemize girip kanımıza karışarak canlanır. Kaldı ki aslında da cansız değildi o. Büyümekle ,olgunlaşmakla, kızarmakla hareket ettiğini pekâlâ tanıtlıyordu. Bizimle birleştikten sonra canlılığı sugötürmez bir biçimde belirdi. Bütün nedenler maddeden doğmaktadır. Maddeyle açıklanamayan hiç bir neden yoktur. Tek bilim, fizik'tir. Şuhalde *erdem, fiziktir ,bir molekül hareketidir.*

Burada, Fransız Ansiklopedi'cilerini de gözden geçirmek zorundayız. Bir ansiklopedi kurmak davranışı, onsekizinci yüz-

yılın en önemli davranışlarından biri olmuştur. Fransız Ansiklopedisi, pek küçük bir azınlığın elinde bulunan bilimi geniş toplumlara yaymıştır. Ansiklopedinin ilk cildi 1751 yılında yayınlanmıştı ve onsekizinci yüzyıl aydınlanmasına uygun olarak Akla göre düzenlenmiş bilimler, sanatlar ve zenaatlar ansiklopedisi (Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers) adını taşıyordu. Bu ilk Ansiklopedi 35 cilt olarak 1780 yılında tamamlandı.

Bu büyük işte emeği bulunanların başında D'Alambert, Diderot, Voltaire, Rousseau, Baron d'Holbach gelmektedir.

Ansiklopedi'nin ilk yayınlayıcısı Jean d'Alambert (1717-1783) ne maddeye, ne de ruha bel bağlamayan bir kuşkucuydu. Bu bakımdan Ansiklopedinin onun yönetiminde yayınlanan ciltleri bu kuşkuculuğun etkisi altındadır. Deneylerin dışındaki bilgilere sırt çevirmiştir, deneylere bile kuşkuyla bakmaktadır. D'Alambert'e göre salt hiç bir bilgimiz yoktur. Dünyayı böyle biliyoruz, çünkü bize böyle görünüyor, as'ında belki bambaşkadır.

François Marie Voltaire'se (1694-1778) bir düşünürden çok bir yayıcı ,bir dilci, bir etkileyicidir. Gününe göre aşırı sayılan bir çok yeni düşünceleri Fransa'ya o sokmuş o tanıtmıştır. Voltaire yeni bir dünya görüşü peşindedir. Bu dünya, aklın egemenliğine girmelidir. Ruhu maddeden ayıranlara kızdığı kadar, ruhu maddeyle birleştirenlere de kızmaktadır. Ona göre varlık, hem maddesel hem de ruhseldir. Bu ikiliği birbirinden ayırmak kadar, bir saymak da akılsızlıktır. Ruhu maddeden ayırmaya çalışmak boşuna, gereksiz bir soyutlamaya girişmek demektir. Ruhu maddeyle birleştirmek de gülünçtür. Ruhun görevleri maddeye bağlıdır ama onun kendine özgü bir yapısı da vardır.

Voltaire, ünlü Felsefe Sözlüğü'nün Erdem (Vertu) maddesinde erdemi kısaca *benzerine iyilik etmek*'le tanımlamaktadır: Erdem nedir? Benzerine iyilik etmek. Bana iyi gelen şeyden başkasına erdem adını verebilir miyim? Ben yoksulum, sen cömertsin. Ben tehlikedeyim, sen yardımıma koşarsın. Sana hiç düşünmeden erdemli bir insan derim. Dinsel erdemlerin seni ilgilendirir, inancın varsa bundan bana ne? Ermiş Pavlus sana iyilikseverliğin inandan da, umuttan da ileri bir şey olduğunu söylemekte haklıydı. Topluluk hâlinde yaşıyoruz. Şuhalde bizim için gerçekten iyi olan topluluk için yararlı olandır. Dünyadan

el etek çekmiş bir adam kendi başına iyi bir insan olabilir, ama ben ona ancak başka insanların yararlanacağı erdemli bir davranışta bulunduğu zaman erdemli insan diyebilirim. Tek başına kaldıkça ne iyi, ne de kötü adamdır, bizim için hiç bir şey değildir. İnsanlar arasındaki erdem bir iyilik alışverişidir. Neron, Papa altıncı Alexandre gibi canavarlar bir çok iyiliklerde de bulunmuşlardı deniliyor. Hiç çekinmeden söyleyeyim, o iyilikleri ettikleri gün hepsi de erdemli insanlar olmuşlardır. Kimi Tanrıbilimciler İmparator Antoninus'un böbürlenmek için adaletli, çalışkan, iyilliksever olduğunu ve erdemleriyle insanları aldatmaktan başka bir şey yapmadığını söylerler. O zaman ben de kendimi tutamıyor, Tanrım diye haykırıyorum, ne olur, bize sık sık böyle yalancılar gönder.

Gene aynı sözlüğün Kötü (Méchant) maddesinde de şunları söylemektedir: İnsanın, yaratılışından kötü olduğunu haykırıp duruyorlar. Bundan daha yanlış bir düşünce olamaz. İnsanoğlu hiç de kötü olarak yaratılmamıştır. Ama hastalandığı gibi kötüleşebilir de. Yeryüzünde bir milyar insan varsa bunun aşağı yukarı beşyüz milyonu dikiş diken, yün eğiren, çocuklarını emziren, birazıcık da komşularını çekiştiren kadınlardır. Bu zavallıların yeryüzünde ne gibi kötülükler ettiklerini anlamıyorum. En az ikiyüz bin de çocuk vardır ki elbette ne adam öldürür, ne de yağma ederler. Aşağı yukarı bir o kadar da kocamış ya da hasta çıkar. Geriye pek pek yüz milyon güçlü, cinayetler işleyebilecek delikanlı kalır. Bu yüz milyondan doksan milyonu sürekli olarak didinip toprağı zorladıklarından kötülük etmeye vakitleri yoktur. Geriye kalan on milyona yaşamaktan mutluluk uman işsiz güçsüz kimselerle aristokratları, çeşitli ve saygıdeğer meslekler tutkınları katınız. Demek oluyor ki gerçekten kötü olarak, daima dünyayı karıştırmak istiyen kimi politikacılarla kedilerini bu politkacılara kiralayan bir kaç bin serseriden başkası kalmıyor. Bu yırtıcı hayvanlardan da aynı zamanda kullanılanların sayısı hiç bir zaman bir milyonu bulmaz. Hem bu sayıda yol kesen eşkıyaları da hesaba katıyorum. Şuhalde, yeryüzünde, en fırtınalı zamanlarda bile, kötü denilebilecek binde bir kişi vardır o da her zaman kötü değildir.

Aynı sözlüğün Töre (Morale - Ahlâk) maddesinde de söyle diyor: Nasıl tek Geometri varsa, öylece, tek Töre vardır. Hintli boyacı da, Tatar çoban da haklıyla haksızı bilir. Konfüçyüs

bir fizik sistemi kurar gibi bir töre sistemi kurmuş değildir, o bunu bütün insanlığın kalbinde bulmuştur. Bu töre dincilerde olduğu kadar paganlarda da vardır. Töre ne boş inançlarda, ne de dinsel dogmalardadır. Bütün dogmaların birbirlerine karşıt oldukları halde akıllarını kullanmasını bilen bütün insanlarda töre'nin aynı kaldığı ne kadar söylense azdır.

Voltaire, sözlüğünün Doğruya iğriye dair (Du Juste et de L'Injuste) maddesinde de şu düşünceyi ortaya atmaktadır: Bize doğruluk, iğrilik duygusunu kim vermiş? Bize bir beyinle bir de kalb vermiş olan Tanrı. Peki, aklınız size erdemi ne zaman öğretiyor? İki kere ikinin dört ettiğini öğrettiği zaman. Ey Sonde adalarının sapsarı insanları, kara Afrikalılar, tüysüz Kanadalılar, Platon ,Cicero, Epiktetos... Pirincinizin fazlasını, gelip sizden isteyen yoksulu öldürmektense, bunu ona vermenin daha iyi bir şey olduğunu hepiniz biliyorsunuz. Bu duygu hepinizde ortaktır. Doğa her zaman şunu haykırmıştır: İğri değil, doğru olunuz.

4. KARINCA İLE ÖKÜZ

Diderot (İ.S. 1713 - 1784), Madam Puisieux'ye, 1749 yılında Londra'dan şöyle yazıyordu: "Körlerin erdemli olabileceklerine inanmıyorum Madam. Bir kör için, işeyen biriyle hiç ses çıkarmadan kanı boşalan biri arasında ne ayrılık vardır? Bizler de eşyanın uzaklığı ya da küçüklüğü yüzünden, tıpkı körler gibi, acıma duygumuzu yitirmiyor muyuz? Erdemlerimiz, duyularımıza, eşyanın bizim üstümüzdeki etkilerine o kadar bağlı ki... Ceza korkusu olmasa, pekçok kimsenin uzakta kırlangıç kadar görünen bir insanı öldürürken, bir öküzü elleriyle boğazlamaktan daha az acı duyacağı besbellidir. Acı çeken bir ata acıdığımız halde umursamadan bir karıncayı çiğnemez miyiz? Ah Madam, bilseniz, körlerin erdemi bizimkinden, bir sağırın erdemi bir körün erdeminden ne kadar başka. Bizimkilerden daha çok duyuları olan biri de bizim erdemimizi, kötü bir şey söylemeye dilim varmıyor, ne kadar kusurlu bulurdu."

Diderot'nun bu düşüncesini değerlendirebilmek için sorunu biraz daha eşelemeliyiz. Kocaman öküzle küçücük karınca, bize uzak bulunan karıncayla yakın olan öküz karşısında tutumumuz bir midir? Bir karıncayı incitmekten çekinen adamın

zünü ederken Diderot'nun bu inancını kanıtlamış oluyoruz. Erdemimiz, hiç bir ayrılık gözetmeksizin, bir canlıyı incitmemeye yönelseydi karıncayı incitmemeyi özel bir erdem saymazdık. Karınca, bizlere uzaklığı ya da küçüklüğü yüzünden o kadar inciltilebilir görünüyor ki onu incitmemek başlıbaşına bir erdem olarak ileri sürülüyor. Karıncanın güçsüzlüğü önemli değildir, çünkü elinde tüfeği bulunan bir insan için öküz de güçsüzdür.

Şuhalde erdemimiz duyularınızın hem gücü hem de sayısıyla orantılıdır. Duyuları daha güçlü olan biri, duyuları daha güçsüz olan birinden daha erdemlidir. Üç duyusu bulunan bir sağır-kör, dört duyusu bulunan bir kör kadar erdemli olamaz. Şuhalde Demokritos (İ.Ö. 420)'la başlayan kuşkuculuk haklıdır. Protagoras (İ.Ö. 585 - 411)'ın dediği gibi, herkesin erdemi kendine göredir, salt bir erdem ölçüsü yoktur. Şuhalde erdemin, doğuşlarındanberi insanların yapılarında bulunduğunu söyleyen Sokrates (İ.Ö. 468 - 400)'le kendiliğinden, deneyden önce (a priori) olduğunu bildiren Kant (İ.S. 1724 - 1804) yanılmıştır.

Diderot bu kanısında yalnız değildir. Antikçağın bütün kuşkucuları onu desteklemektedirler.

Erdem için erdem isteyen, çıkar gözetilmeksizin aranılırsa yalnız erdemin insanları mutlu kılabileceğini savunan Stoacı okulun kurucusu Zenon (İ.Ö. 260), Epikouros (İ.Ö. 341 - 270)'la birlikte yüksek mutluluğu (Ataraksia) özleyedursun, çağdaşları Pyrrhon (İ.Ö. doğ. 370) erdemden kuşkulanmaktadır. Demokritos'la Protagoras'ın yoluna dönen Pyrrhon'a göre kesin olarak ne evet ne de hayır denilebilir. Eşyanın özü anlaşılamaz. Bilimin varlığı kesin olmadığı gibi yokluğu da kesin değildir. Ne doğmatikler kadar bilime inanmalı, ne de sofistler kadar bilimi küçümsemeliyiz. Çünkü hiç bir şeyi kesin olarak bilemeyiz. Bütün bildiğimiz eşyanın bizlere nasıl göründüğüdür, eşyanın aslında nasıl olduğunu hiçbir zaman bilmeyeceğiz. Yapabileceğimiz tek şey, Zenon'un da dediği gibi, doğal düzene uymaya çalışmaktır. Biz insanlar için mutluluğu elde etmenin çıkar yolu budur. (Yirmi iki yüzyıl sonra, bir onsekizinci yüzyıl düşünürü, Kont de Volney, Les ruines adlı kitabında Pyrrhon'la Zenon'un bu doğacılığını işleyecektir).

Hristiyanlık çağının başlangıcına doğru İskenderiye'de yaşadığı sanılan Ainesidemos Pyrrhonculuk üstüne sekiz kitap

adlı yapıtında, bu kuşkuculuğun nedenlerini şöyle anlatmaktadır: Elimize bir elma alalım. Bu elmaya dokunma duyumuza göre pürüzsüz, koku alma duyumuza göre kokulu, tad alma duyumuza göre tatlı, görme duyumuza göre kırmızıdır. İşitme duyumuz yeteri kadar gelişmediğinden belki de elmanın çıkardığı çok ince sesi işitmiyoruz. Daha başka duyularımız olsaydı elmanın daha başka niteliklerini de bilecektik. Elmanın sonsuz sayıda nitelikleri bulunabileceğini düşünürsek bizim de sonsuz sayıda duyularımız olması gerekirdi. Sonsuz sayıda duyularımız bulunmadığı için elmanın aslında ne olduğunu hiç bir zaman bilemeyeceğiz. Kara bir tahta parçasını kıymıklara bölersek o kıymıkların hiç de kara olmadıklarını görürüz, Gündüz yanan ışık görünmez. Uzaktaki geminin yerinde durduğu sanılır. Cisimler sudayken havadakinden daha hafiftirler. Zencefil kapalı bir odada açıkta olduğundan daha sert bir koku yayar. Eşya bize gençlikte ihtiyarlıktakinden, sağlıkta hastalıktakinden, ayıklıkta sarhoşluktakinden başka türlü görünür. Şuhalde eşyanın görünüşü, bizlere göre bulunduğu duruma ve uzaklık derecesine bağlıdır. Bir başka açıdan, bu görünüş, insanların yapısına göre de değişir. Eğer hepimiz her şeyi aynı biçimde görseydik, aynı duyguları, aynı düşünceleri, aynı eğilimleri taşırdık. Oysa benim güzel gördüğümü siz güzel görmüyorsunuz, benim iyi bulduğumu siz iyi bulmuyorsunuz. Öyleyse aynı elle dokunmuyor, aynı kulakla işitmiyor, aynı dille tatmıyor, aynı burunla koklamıyor, aynı gözle görmüyoruz. Alışkanlıklarımızın, aldığımız eğitimin de olayları görmemizdeki etkisi büyüktür. Her gün gördüğümüz güneşe aldırmayız ama kırk yılda bir kez rastladığımız bir kuyruklu yıldıza büyük önem veririz. Oysa belki de güneş o kuyruklu yıldızdan çok daha önemlidir. Bildiğimiz, ancak bizim bilebildiğimizdir, gerçek olan değildir.

İyinin ya da kötünün, kendiliklerinden ne olduklarını bilmek, insanların ulaşamayacakları bir bilgidir.

Bu alanda, Pyrrhon'dan ve Pyrrhonculuktan çok daha ileriye gidenler de vardır. Yunan kuşkucularının sonuncusu Sekstos Empirikos (İ.S. 300) bunlardan biridir. Sekstos Empirikos'a göre bilginin imkânsız olduğunu söylemek de gene doğmacılığa ve metafizikçiliğe düşmek demektir. Gerçekte bu da söylenemez, çünkü bunun da böyle olduğunu bilemeyiz. Evrende herşey belirsizdir, çelişiktir. Bilmediğimiz sadece erdem değildir,

örneğin geometriyi de bilmiyoruz. Çizgi, aynı zamanda hem yerkaplayan hem yerkaplamayan noktalardan meydana gelir, buysa düpedüz bir çelişmedir. Gerçek kuşkucu hiç bir yargıya varmaz, tarafsız kalır. Mutluluk bu tarafsızlıktadır. Bu tarafsızlık, insanı tam bir duygusuzluk ülçüsüne ulaştırır.

Görüldüğü gibi, tek ölçünün duygu olduğunu söyleyen duyumcular (Sensualisme) sonunda duygusuzluğa varıyorlar. İnsanların elindeki tek ölçü duygu olunca erdemliliğin çok duygululukla gerçekleşebileceği düşünülür. Oysa duyumcular, gelişe gelişe, gerçek erdemin tam duygusuzlukta bulunduğunu savunmaktadırlar. Sekstos Empirikos'a göre karıncaya olduğu kadar öküze de duygusuz kalmalıyız. Ancak o zamandır ki ne büyüklük ne de yakınlık bizi etkileyemez. Ne öküze acımalıyız, ne de karıncaya. Emprikos'a göre gerçek erdem, hiç değilse şimdilik - çünkü bunun böyle olduğunu da kesin olarak söyleyemeyiz - budur. Jül Sezar'ın dediği gibi, eğer biz köleysek aziz Brütüs, kabahat kendimizde.

PHİLOTAS

Onsekizinci yüzyıl aydınlığının en verimli yıllarından birinde, 1759 da yazılan Philotas trajedisi yeni bir erdem örneği sunmaktadır. Ünlü Alman ozanı Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), bu trajedisiyle, Fransız Klâsisizmine karşı açtığı savaşı güçlendiriyordu. Gereksiz olan hiç bir sözü söylememek ilkesinden yola çıkmıştı. Henüz otuz yaşındaydı. Yirmi altı yaşındayken yazdığı Miss Sara Sampson adlı dramıyla Alman edebiyatında yeni bir çığır açtığı söyleniyordu. Bütün Avrupayı etkileyen Corneille, Racine beğenilerine karşı eski Yunan trajedi yazarlarının süssüz, sâde, doğrudan amaca yönelen yollarına sığınmıştı. Bir yandan da Shakespeare'in sağlamlığını, evrenselliğini inceliyordu. Genç Alman yazarları içinde bunlardan daha değerli bir öğretmen bulunamayacağını görmüştü. Yedi yıl savaşlarıyle para adamlarının egemenliğine doğru gelişen Alman toplumunun yeni bir düzen gereği de, onu coşturan nedenlerin başında geliyordu. Philotas trajedisi böyle bir ortamda yazıldı.

Philotas trajedisinin yazıldığı yıl Lessing'in en yakın arkadaşı olan Kleist yedi yıl savaşlarında aldığı bir yaradan öl-

müştü. Lessing, kişinin vatanı uğruna kendini harcaması erdemini, bu ölümle değerlendirmiştir. Otuz yaşındaki genç Lessing, Philotas'ı yazarken, Kant otuz beş, Rousseau kırk yedi, Voltaire altmış beş, Goethe on, Goldoni elli iki yaşındaydı. Schiller'se yeni doğmuştu. Alman edebiyatı, kunduracı ustası Hans Sachs (1494 - 1576)'ın ve Martin Opitz (1597 - 1639)'in mısrâlarından başka bir değer tanımamıştı. Alman tiyatrosunu, Fransız örneğine uygun olarak, Profesör Gottsched (1700 - 1766) düzenliyordu. Lessing, her şeyden önce, güçlü bir yönetici olan Profesör Gottsched'in beğenisiyle savaşmak zorundaydı.

Philotas trajedisi bir perdeliktir, bir perdelik tiyatro oyunlarının da ilkidir. Bir Yunan Kralının savaş çadırında geçer. Oyuncuları dört kişidir. Başkişi Philotas, henüz delikanlılık çağına bile erişmemiş, büyücek bir çocuktur. Lessing, erdem dersini bu çocukla vermektedir. Olayı, hiç bir tarih hikâyesine dayanmadan, Lessing uydurmuştur. Amacı, gerçek kahramanın, kendini çoğunluğun yararına harcayan kişi olduğunu tanıtlamaktır.

Kişi, kendini niçin çoğunluğun yararına harcar?.. Lessing, Philotas trajedisiyle bu soruyu kesin olarak karşılıyor: Erdemli olduğu için... Nitekim bunu, altıncı sahnede, kendini harcamak için bir kılıç arayan Philotas'ın ağzından da dinlemekteyiz: "Kılıç mı?.. Tanrım, zavallı ben, zavallı ben. Şimdi farkına varıyorum ki kılıcım yok benim. Beni esir eden asker hepsini elimden aldı. Kılıcımın sapı altın olmasaydı onu bana bırakırdı belki. Ah uğursuz altın, sen, her zaman böyle, erdemin karşısına mı çıkacaksın?"

Lessing, birbirleriyle savaşa tutuşan iki komşu Krallık düşünüyor. Genç Philotas, savaşa katılmak için Kral babasına yalvarmış, ondan güçlükle izin alabilmiştir. Katılacağı ilk savaştır bu. Kanı kaynamaktadır. Dayanamaz, düşmana bir an önce saldırayım, derken esir edilir. Esir edilişiyle, babasının bütün kazançlarını bir kalemde silip süpürdüğünün farkındadır. Babası, elbette, onun geri verilmesi karşılığında, savaştan da, kazandığı topraklardan da vazgeçecektir. Erdemli Philotas buna katlanabilecek bir çocuk değildir. Üstelik bir hayli utanmaktadır da: "Aklımı kaçıracağım. Ah, ne tâlihsizlik... Ne de alaycı bir yüzü vardı beni attan düşüren o kocamış askerin. Bana çocuk dedi. Kralı da, beni bir çocuk hanım evlâdı bir çocuk olarak düşünüyor herhalde..."

Oysa kendisini esir eden Kralın oğlu da, kendi babasına esir düşmüştür. Şimdi, doğal hukukun trampa kuralı, çok daha kolaylaşmıştır. Ama hayır... erdemli Philotas buna da katlanamıyacaktır. Kendisi bir trampa konusu olmasaydı, komşu Kralın çocuğunu esir eden babası kimbilir ne büyük kazançlar elde edecekti. Bundan başka, utanç, o kahredici utanç, gene erdemin arkasına gizlenmiş, arasıra kendi varlığını duyurmaktadır: "Tanrılar, esir oluşumun bütün acı sonuçlarını yok edebilirler. Yalnız bir tanesini edemezler: Utancı... Babam benim yüzümden bir şey yitirmeyecek, öyle mi?.. Esir düşmüş Polytimet'in, eğer ben esir olmasaydım, babama sağlayacağı şeyler, küçümsenecek şeyler midir? Şimdi benim yüzümden bütün bunlar birer hiç olacak..."

Öyleyse ne yapmalı?.. Philotas, babasını üstün etmek için, kendini öldürecektir. Utancı da, gizlendiği yerden, kendini toplumun yararına harcamak erdemini güçlendirmektedir. Bu sonuca varmak için bir kılıç gerekiyor. İşte burada altın, utancı görmemezliğe gelerek, erdemin karşısına dikilmiştir. Onu esir eden düşman askeri, sapı altın olduğu için, kılıcını elinden almıştır. Philotas, komşu Kraldan kılıcının geri verilmesini ister. Oysa, erdem sadece Philotas'a özgü değil ya, kılıcı geri almak için giden düşman Başkomutanı Strato, şu haberle gelir: "Kralım, Prensi esir alan askere gittim. Senin adına kılıcı geri istedim. Ama dinle bak, asker ne soylu bir karşılık verdi: Kral kılıcı benden almasın, ben bunu gene onun uğruna kullanacağım, dedi ,ama belki de sizin istediğiniz kılıcın altın sapıdır... Bunları söyledikten sonra, benim dur dememe kalmadan, güçlü elleriyle sapı büküp kırdı, küçümseyerek ayaklarımın önüne attı: İşte al, dedi, altınınızdan bana ne..."

O kılıç olmazsa başka bir kılıç da olabilir elbet. Önemli olan bu değildir. Önemli olan, iki Kral çocuğunu değiştirmek için babasına gönderilecek habercinin kendisine biraz vakit kazandırmasıdır: "Yemin et bana Parmenio, babamı yirmidört saat oyalayacağına yemin et..." Parmenio sözünü tutacaktır ama yemin etmeye yanaşmamaktadır: "Yemin mi edeyim?.. Yemin etmek için çok yaşlıyım ben..." Philotas da ona şu kandırıcı karşılığı vermektedir: "Ama ben de yeminsiz inanmak için çok gencim. Haydi yemin et bana, ben sana babamın üstüne yemin ettim, sen de oğlunun üstüne yemin etmelisin."

Philotas'ın erdemini hangi nedenler gütmektedir?.. Buraya kadar o erdemi hafifçe kımıldatan bir utanç gücü sezmiştik. Şimdiyse çok daha önemli bir güdücü ortaya çıkmaktadır: Ün tutkusu... Philotas, Parmenio'ya şöyle teşekkür ediyor: "Ne diyeyim sana Parmenio, ne ad koyayım sana? Sen benim *gelecekteki inniimin* yaratıcısı, kaynağı olacaksın."

Philotas başka bir kılıçla kendini öldürerek erdem sonucunu gerçekleştirmiştir. Lessing'in üstüne bütün gücüyle parmağını bastığı açı, hiç kuşku yok ki, Philotas'ın kendini çoğunluğun yararına harcamasıdır. Oysa, bunun ardında gizlenen bir ikinci açı da, Philotas'ın o kahredici utançla yurduna dönemeyeceğini, yurttaşlarının yüzüne bakarak yaşayamayacağını, bir gün babasının yerine otururak Krallık edemeyeceğini belirtmektedir. Bu açıdan da ele alınınca Philotas'a ölmekten başka çıkar bir yol görünmemektedir. Bütün bunların üstüne bir üçüncü açı, güçlü bir ün tutkusu da eklenince, Philotas ölmekten başka ne yapabilirdi?

Lessing'in trajedisi, bu zorunlu sonuca vararak, Kral Aridaus'un şu sözleriyle bitiyor: "Ağla Strato, ben de ağlayayım. Oğlumu geri alacağım. Ama onu çok pahalıya alsam da karışma bana. Dereler gibi kanı boşuna akıttık, boşuna ülkeler fethettik. İşte karşımızda, zaferi bizden daha üstün olan, bizim kazandıklarımızı yüklenmiş, çekip gidiyor. Gel, bana oğlumu getir. O gelince ben artık Kral kalmak istemiyorum. Siz ey insanlar, Krallıktan bıkılmaz mı sanırsınız?.."

Philotas'ın utancıyla ün tutkusu, kendisini öylesine bir erdeme ulaştırmıştır ki, Kral Aridaus bile, böyle bir erdem karşısında, artık Krallığını küçümsemektedir. Seyirci, perde kapandıktan sonra, gözlerinin önünde yeni bir trajediyi canlandırabilir: Tutkusuz ve utanç içinde tahta oturan bir başka çocuğun ,genç Kral Polytimet'in trajedisini.

6. BILGİSİZLİĞE ÖVGÜ

1749 yılında Dijon Akademisi bir yarışma düzenledi: Bilimlerle sanatların ilerlemesi erdemimizi geliştirdi mi?.. İşte, o güne kadar kendini müzikçi sanan İsviçreli Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)'yu, çağının en önemli yazar-düşünür'lerinden biri yapan soru, bu sorudur.

İnsan iyiydi, onu kötü eden uygarlık (Medeniyet)'tır. Otuzyedi yaşındaki Rousseau, soruyu böyle karşılayarak Dijon Akademisinin armağanını kazanacak. Hem de öylesine bir başarıyla ki, ünü bir anda bütün Avrupa'ya yayılacak ve yazarlık hayatı bu ünlenmeden sonra başlıyacak. Genç Rousseau, şimdi, kocaman bir aydınlanma çağına bir başına karşı çıkmanın övüncü içindedir.

Rousseau'ya göre bir kaç yüzyıl önce Avrupalılar mutlu bilgisizlikleri içinde erdemli yaşıyorlardı. Bu bölgede edebiyat sanatının yeniden dirilerek erdemsizliklerin türemesine Müslümanlar sebeboldu. Bizans'ın çökmesi Yunan sanatının kalıntılarını İtalya'ya göçürdü. Yazma sanatını düşünmek sanatı kovaladı. Avrupalıların mutsuz bilgiçlikleri, erdemsiz uygarlıkları da böylece başlamış oldu. Müslümanlar, Bizans'ı silip süpürmeseydiler Avrupa'da bir Yenidendoğuş (Renaissance) olmayacak, Avrupalılar da mutlu bilgisizlikleri içinde erdemli erdemli yaşayıp gideceklerdi.

Rousseau, bu düşünceleri savunan Bilimlerle Sanatlar üstüne Demeç (Discours sur les Sciences et les Arts) adlı yapıtının sonradan yapılan bir yeni baskısına şöyle başlamaktadır: Ün nedir? İşte ünümü borçlu olduğum yapıt. Bana bir armağan kazandırmış ve adımı tanıtmış olan bu parça orta derecededir, bir bakıma hiç de önemli değildir diyebilirim. Eğer bu ilk yazıya gereğinden çok değer verilmeseydi yazarı da nice mutsuzluklardan korunmuş olurdu. Oysa önceden gösterilen bu yersiz övgünün, sonradan, çok daha yersiz yergileri üstüme çekmesi kaderimmiş benim.

Rousseau'nun, sonradan önemsizliğini böylece açıkladığı bu yapıtında savunduğu düşünceye göre edebiyat, sanat ve bilim insanları kuşatan zincirleri çiçeklerle süsler. özgür yaşamak için doğmuş görünen insanlardaki o doğal duyguyu boğar, tutsaklıklarını (esirliklerini) sevdirir ve onları sözde uygar uluslar kılığına sokar. Bilimler ve sanatlar Kral tahtlarını sağlamlaştırmışlardır. Sanat, davranışlarımıza yapmacık katmadan önce yaşayışımız ne kadar sâdeydi, törelerimiz kaba ama ne kadar doğaldı. Doğrusu, insanın tabiatı şimdikinden iyi değildi ama insanlar birbirlerinin ruhlarına kolayca girebildiklerinden ne kadar rahat yaşıyorlardı. Bugünse hoşa gitmek sanatı daha kurnazca özentilerle bir takım kurallara bağlandığından törelerimiz bayağılaştı. Bütün ruhlar aynı kalıba

dökülmüş görünüyor. İçimizden geldiği gibi yaşayamıyoruz. Kimse, olduğu gibi görünmek gücünü gösteremiyor. Bu sürekli baskı altında toplum adlı bir sürü meydana getiren insanlar, daha güçlü bir neden davranışlarını değiştirmezse, aynı durumlar karşısında hep aynı şeyleri yapacaklardır. İnsanların özlerini asla bilemeyeceğiz.

Bilim ve sanat yükseldikçe erdemin silindiği görülür. Bu olay, her yerde ve her zaman olagelmiştir. Astronomi saçma inançlardan doğmuştur: hitabet tutkudan, kinden, dalkavuklıktan; geometri cimrilikten; doğa bilgisi boş bir meraktan; her şey, töre (ahlâk) bile insanın kibrinden... Bilimlerin ve sanatların bizim kötü eğilimlerimizden çıktıkları açıktır. Şuhalde bunların hiç biri bizim erdemlerimizden doğmuş değil. Hele varmak istedikleri yere bakınca doğuşlarındaki kusur büsbütün beliriyor. Lüks onları beslemese sanatlar ne işe yarardı, haksızlık olmasa hukukun ne yararı olurdu? Sonunda, mutlu bir rastlantıyla, gerçeği bulsak bile ondan hangimiz gereğince yararlanabileceğiz ki? Söyleyin bana ünlü Filozoflar, boşlukta cisimlerin neden birbirlerini çektiğini öğretmemiş olsaydınız sayımız daha mı az olurdu, daha kötü mü yönetilirdik, daha güçsüz, daha erdemsiz mi olurduk? Elde ettiğiniz sonuç nedir?

Lüksün zorunlu sonucu olan törenin bozulması, böylelikle zevklerimizin de bozulmasına sebebolmuştur. İlk Çağların sâdeliğini özlemle anmadan erdemi düşünemiyoruz artık. Romalılar sanat zevklerini geliştirdikçe askerlik değerlerinin azaldığını görmüşlerdir. Yunanlılar, Prometheus'u Kafkasyadaki bir dağa boşuna çivilemediler. Eski Yunan cumhuriyetleri, vatandaşlarını evlerine kapayıp uyuşturan, bedenlerini çökertip ruhlarını gevşeten durgun sanatları yasaklamışlardı. Bilgisizliğe övgünün en güzelini yapan ünlü bilgin Sokrates değil midir, Tanrıların bana verdiği akıl üstünlüğü hiç bir şeyi bilmediğimi bildiğimde beliriyor, diyerek.

Bahçelerimiz heykellerle ,salonlarımız tablolarla süslü. Halka beğendirilmek istenen bu yapıtlar neler söylüyor dersiniz? Bunlar, insan aklının, insan duygusunun ne kadar sapıklığı varsa işte onları canlandırırlar. Bütün bu kötülükler, bilimlerle sanat değerlerinin yükselip töre değerlerinin alçalmasıyla insanlar arasına sokulmuş olan o uğursuz eşitsizlikten değilse, neden doğuyor? Artık bir insanın namuslu olup olmadığı değil, bir sanata kabiliyetli olup olmadığı aranmaktadır. Bir

kitabın yararlı olması değil, güzel yazılmış olması aranmaktadır. Her türlü övgü parlak zekâyadır, erdeme değil. Bu sonuç Bilimlerle sanatların yeniden diriltilmesiyle bir kez daha belirmiştir. Evet, yazarlarımız, düşünürlerimiz, astronomlarımız, şâirlerimiz, ressamlarımız var da değerli vatandaşlarımız yok. Sultan Ahmet, matbaayı yurduna sokmamak için direnmekte haklıydı. İnsan kafasının bütün saçmalıklarını yarına iletecek olan bu makina ne kadar korkunçtur. Krallar bu korkunç makinayı kapı dışarı etmelidirler. Yarının çocukları, bizden daha budala değillerse eğer, ellerini havaya kaldırıp acı acı şöyle bağıracaklardır: Ey ulu Tanrı, sen bizi babalarımızın bilgilerinden ve uğursuz sanatlarından kurtar. Bize bilgisizliğimizi, sağlığımızı ,yoksulluğumuzu bağışla. Bizi mutlu edebilecek ve senin en değerli saydığın şeyler işte asıl bu nimetlerdir.

Rousseau, yapıtını, şu sözlerle bitirmektedir: Ey erdem, sâde ruhların ince ve yüksek bilgisi, seni öğrenmek için bu kadar araca ve zahmete ne lüzum var? Senin ilkelerin bütün yüreklerde kazılı değil mi? Senin kanunlarını öğrenmek için kendine kapanmak, hırsızlardan uzak kalındığı bir anda, vicdanının sesini dinlemek yetmez mi? İşte asıl felsefe budur, onunla yetinelim.

Bir başka yapıtında da, bu düşüncesini, şöyle tamamlamaktadır: Suhun derinliğinde bir tüze (adâlet) ve bir töre (ahlâk) ilkesi vardır. Bu ilke ruhla birlikte doğmuştur. Ne dersek diyelim, yaptığımız işin iyi ya da kötü olduğunu biz onunla ölçeriz, başkalarının işlerini de bu ilkeyle ölçeriz. İşte ben buna *vicdan* diyorum.

Rousseau, bu düşüncesiyle, insan ruhunu doğuşunda bomboş bir kâğıt sayan Locke'la onun yolunda yürüyen Berkeley, Hume ve Condillac'a karşı çıkmakta, İskoçya okulunun kurucusu Thomas Reid'la birleşmektedir. Bununla beraber onun bilgisizliği övüşü, gerçek bir aydınlanma çağı olan onsekizinci yüzyılda, Rousseau'yu tek başına bırakmıştır. En iyi dostları Diderot'yla Grimm bile, bu yüzden, ondan uzaklaşmışlardır.

Rousseau, bir hayli ucuza kazandığı bu Dijon armağanıyle ne demek istiyordu? Önce şunu söyleyelim ki insanların uygarlaştıkça erdemlerinin de ellerinden gittiği düşüncesi, yeni bir düşünce değildir. Montaigne'denberi ileri sürülen bir düşüncedir bu. İnsanoğlu doğuştan iyidir, onu kötü eden kötü toplumlardır. Erdemsizliğin en önemli nedeni suçsuz bilgisizlik

değil, suçlu bilgiçliktir. Bütün bu sözlerde gerçeğin payı vardır ama, Rousseau, yukarda da görüldüğü gibi, bu gerçekleri çok acemice ve kötü bir deyişle anlatmaya kalkmıştır. Gördüğü ilgi kadar karşılaştığı tepkinin de nedeni bu olsa gerektir.

Rousseau'nun ana düşüncesi şuydu: Mutluluk, doğa'ya dönmekle elde edilecektir... İyi ama bu, nasıl gerçekleştirilecekti? Rousseau'nun bu konuda hiç bir düşüncesi yoktu. O, bir uygulayıcı değil. bir düş kurucuydu. Böyle olması gerektiğini hayâl ederken nasıl olabileceği onu ilgilendirmiyordu. Nitekim edebiyatı kötülemek isterken Romantizmi kuruşunu da bu düşcülüğüne borçludur. Edebiyat erdemsizliği doğuruyordu ama kendisi Yeni Héloise'i yazmamazlık edemezdi. Matbaa, o korkunç makina, bir sürü erdemsizliği yarına aktaracaktı ama kendi yapıtlarını basmalıydı.

Rousseau'nun büyük önemi, çağını geniş ölçüde etkilemiş olmasındadır. O, gerçek insan sevgisi'ni en büyük erdem olarak görüyordu. Yeni Héloise adlı romanında bunu şu sözlerle anlatmaktadır: Gerçek sevgi, bütün bağlılıkların en arınmışıdır. Doğal eğilimlerimizi arındıran o sevgidir, onun kutsal ateşidir. Bizi kötülüklere yuvarlayan tutkulardan kurtaran da odur. Gerçek sevgi alçakgönüllü ve utangaçtır. Gerçek sevginin ateşi bütün okşamaları arındırır ve yüceltir. Bütün eğilimlerimizi bir konu üstüne toplayan ateş, gerçek sevginin kutsal ateşidir.

Rousseau'nun doğal vicdan düşüncesi, Kant'ı ve Ondokuzuncu yüzyıl düşüncesini hazırlamıştır.

7. ERDEMLİ HEYKEL

Onsekizinci yüzyıl Paris'inin güngörmez bir sokağında, yağmurlu bir akşam, sıcak bir odada halının üstüne diz çökmüş, gözleri bağlı, kulakları tıkalı, insan denilen bilinmeze biraz daha yaklaşmanın sevinciyle titriyerek, sevgilisinin uzattığı çiçeği derin derin koklayan Filozof Condillac'a imrenmez misiniz? Dışarda kentin gürültüsü, damlarda şakırdayan yağmur, soğuktan buğulanmış camlar, sıcak bir oda, yumuşak bir halı, yardımcı bir sevgili çözümlenen insan... Etienne Bonnet de Condillac böylesine mutludur. Matmazel Ferrand, elindeki çiçeği uzatırken, sevgili Filozofuna ne duyduğunu soruyor.

"Oh, ne güzel..." diye karşılık veriyor Condillac, "Şimdi ben bir menekşeyim, menekşeden başka da hiç bir şey değilim". Condillac şu anda sadece burundur. İlerde sadece göz, sadece kulak, sadece damak, sadece el olacaktır. Filozofumuz, bütün düşüncelerimizin duyularımızdan geldiğini kanıtlayacak denemeler yapmaktadır. Denemelerin sonucu bir yana, ben, sadece bu davranışta, erdemi seziyorum.

Condillac, duyularımızı incelemek için bir heykel tasarlamıştır. Bu heykel, insanların bütün alışkanlıklarından yoksun, taştan bir heykeldir. Heykele önce tek duyu, sadece koku alma duyusunu vererek sonuçlarını incelemeye başlamıştır. Sadece koku alma duyusu bulunan heykel neler bilebilir? Bu heykele bir menekşe uzatırsak o bize göre menekşe koklayan bir heykel, ama kendine göre sadece menekşe kokusu olacaktır. Heykelimizde, şimdilik, menekşe kokusundan başka hiç bir bilgi bulunamaz. Heykelimizin, karşılaşabileceği türlü değişmeler hakkında henüz hiç bir düşüncesi yoktur. Haz onu, hiç bilmediği açıdan ne kadar korkutamazsa, elem de ona, hiç bilmediği bir tadı arzu ettiremez. Ama heykelimizin burnundan menekşeyi çekip yerine bir gül uzatırsak karşılaştırma başlayacaktır. Heykelimiz, biri şimdiki duyumla, öteki artık varolmayıp izlenimi sürüpgiden duyumla ilgili iki varolma biçimi içinde bulunacaktır. Oysa, artık, eskiden varolmuş bulunduğu durumda bulunmadığını duymaya başlamıştır. İşte ilk bilgi budur.

Kokuların çoğalması bilgileri de çoğaltacaktır. Karşılaştırmalar iyi kokularla kötü kokuları belirtecek, iyi kokuların mutluluğu başlayacak, anılar meydana gelecek, iyi kokuların hazzına yönelerek kötü kokuların elleminden kaçılacak, yargılara varılacaktır. Heykel, sadece koku alma duyusundan yola çıkarak bir çok soyut düşüncelere de erişebilmektedir. Örneğin bir kokudan başka bir kokuya geçiş heykelimizde geçmiş düşüncesini doğuracaktır. Çeşitli zamanlarda sırasıyla aynı durumları duymuş olması, bir değişmeden sonra bir başka değişmenin geleceği duygusu, heykelimizde gelecek düşüncesini doğuracaktır.

Koku alma duyusuna, birer birer, öteki duyular da eklenerek deneyler ilerletilince düşüncelerin daha da geliştikleri görülmektedir. Hele dokunma duyusunun katılması insan aklının gerçekleşmesini tamamlayacaktır. Condillac'a göre sadece

koku alma duyusunun incelenmesi bile bilgi alanında çok önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bilgileri çoğaltmak ya da azaltmak için duyuların sayısını çoğaltmak ya da azaltmak yeter, duyuları az olan varlıkların bilgileri de az olur. Bilgi, duyuların gücü ya da sayısıyla orantılıdır.

Duyumculuk (Sensualisme) alanında Condillac'ın yeniliği, bu alana deneyciliği sokmuş olmasındadır. Gerçekte, düşünce bir hayli eskidir, İsâ'dan önce beşinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. İlk duyumcu sayılması gereken Demokritos (İ.Ö. 420) bilgilerimizin kaynağını duyularımızda bulmuştu. Çağdaşı büyük kuşkucu Pretagoras da onun düşüncesine katılmış, felsefesini bu duyumcu temele dayamıştı. Sonra, Aristoteles (İ.Ö. 385 - 322)' den Locke (İ.S. 1632 - 1704)'a kadar bir çok ruhçu (Spritualiste) düşünürler, bilgi alanına duyular yönünden bakmışlardı. Düşünce zincirinde Condillac (İ.S. 1715 - 1780) halkasını, Locke'un halkasına perçinlenmektedir. Ancak Condillac, duyularımızla birlikte aklımızı da gözönünde tutan Locke'un bu ikiciliğini elemiş ,aklın da duyuların sonucu olduğu düşüncesine vararak sadece duyuları gözlemeye koyulmuştur. Condillac'ın bu heykel tasarımını, Diderot'nun Sağırlar ve Dilsizler hakkındaki mektup'undan aldığı söylenmiştir. Condillac da Traité des Sensations adlı kitabının sonuna eklediği karşılıkta, tersine, Diderot'nun bu düşünceyi kendisinden aldığını ileri sürmektedir. İngiliz Filozofu John Locke'un bu iki çağdaş Fransızı iyice etkilediği açıktır.

Condillac'ın heykeli, tek duyuyla bile, âşık olabilir, kin güdebilir, umuda kapılabilir, korkabilir. İnsanı harekete getiren ilke, haz-elem ilkesidir. Gerçekten de bizim ilk düşüncelerimiz sadece hazdan ya da elemden ibarettir. Haz duymasaydı, heykelimiz, hareket etmesini hiç bir zaman istemezdi. Elem duymasaydı, bu hareketini gerektiği yerde durduramaz, yokolup giderdi. Demek oluyor ki onun hoş ya da hoş olmayan duygularla her zaman karşılaşması gerekir. Onun bütün hareketlerinin ilkesi ve kuralı bundan ibarettir. Şuhalde sadece koku alma duyusu bulunan heykel en çok haz duyduğu kokuya, sadece işitme duyusu bulunan heykel en çok haz duyduğu sese âşık olacaktır. Kendisine acı veren hoş olmayan kokudan, hoş olmayan sesten de tiksinecektir. Bunu anlayabilmek için âşık olmanın, bir nesne karşısında hazlanmak ya da arzulamakla birlikte olduğunu, tiksinmenin de hoşnutsuzlukla bir-

likte bulunduğunu göz önünde tutmak yeter. Umutla korku da, aşkla tiksinmenin doğduğu aynı ilkeden doğarlar. Heykelimizin hoş ya da hoş olmayan duyumları duymasını sağlayan alışkanlık, kendisine, bu duyumlardan daha da duyabileceğini düşündürür. Düşünülen bu duyum hoşa giden bir duyumsa umuda, hoşa gitmeyen bir duyumsa, korkuya yol açar.

Heykelimiz sadece bunlarla da yetinmez, uyur, düş görür, hastalanır, sarhoş olur. Heykelimizi hiç bir duyumla uyarmayalım, bu durum uyku durumudur. Böyle bir durumda heykelin daha önce edindiği duyumları anması, düş görmesidir. Sadece koku alma duyusu bulunan heykel eğer kendisine çok acı veren bir kokuyla karşılaşmışsa artık başka hazları düşünmez, tek düşündüğü bu acıdan bir an önce kurtulabilmektir. İşte bu, heykelin hastalığıdır. Nasıl ki bizlerde önceleri büyük isteklerle aradığımız hazları ağır hastalıklarımızda istemez oluruz, artık sadece yeniden sağlığa kavuşmayı düşünürüz. Heykeldeki uğraşının büsbütün duracağı durumlar da vardır. Duymak gücünü bütünüyle uyuşturacak kadar güçlü bir duyum heykeli sarhoş eder.

Heykelimiz erdemlidir. Condillac'a göre iyilik ve güzellik sözleri, eşyanın hazlarımıza ne suretle yol açtıklarını anlatırlar. Duygulu her yaratığın güzellik ve iyilik üstüne kendine göre bir düşüncesi vardır. Gerçekten de koku alma ya da tad alma duyusuna hoş gelen her şeye iyi; görme duyusuna, işitme duyusuna ya da dokunma duyusuna hoş gelen her şeye de güzel denir. Ayrıca iyilik ve güzellik tutkularla ve zihinle de ilgilidir. Tutkuları okşayan şey iyi, zihnin tad aldığı şey güzeldir, hem tutkuların hem de zihnin hoşuna giden şeyse hem iyi hem de güzeldir. Heykelimiz hoş kokuları ,hoş tadları, kendi tutkularını okşayan hoşlukları bilmektedir. Demek oluyor ki onun iyilik üstüne bir düşüncesi vardır. Gördüğü, işittiği, dokunduğu, zihninin de haz duyarak bildiği nesneleri de bilmektedir. Öyleyse onun güzellik üstüne de bir düşüncesi vardır. Bundan çıkan bir sonuç da güzelle iyinin hiç de salt (Mutlak) olmayışlarıdır. Bunlar, kendilerini yargılayan kişinin huyuna, suyuna, yapısına bağlıdırlar.

Güzelle iyi, birbirlerine karşılıklı olarak yardımda bulunurlar. Heykelin gördüğü şeftâli renklerinin canlılığı yüzünden onun hoşuna gider, bu şeftâli onun gözlerine güzel gelir. Heykel bu şeftâliyi yer, görmek hazzı tadmak hazzına karışır, böy-

lece bu şeftâli daha iyi olur. Faydalı olmak, eşyanın güzel ve iyi olmasına yardım eder. Sadece gördükleri, tadıldıkları için duyulan haz yüzünden iyi ve güzel olan meyveler, bizlere yararlı bulundukları da düşünülürse, daha iyi, daha güzel olurlar. Yenilik ve azlık da bu bakımdan önemlidir. İyi ve güzel olan bir nesnenin verdiği şaşkınlık, bu şeyi ele geçirmekteki güçlüğe katılınca, bunu ele geçirmekten duyulan hazzı arttırır.

Eşyanın iyi ya da güzel olması, tek düşünceye ya da aralarında bir takım bağıntıları bulunan bir çok düşünceye dayanır. Tek tad, tek koku iyi olabilir. Işık güzeldir, tek başına alınacak bir ses de güzel olabilir. Ama ortada bir çok düşünce varken, bir şey ,düşüncelerin daha çok ayırdedilebilmeleri ve aralarındaki bağıntıların da daha iyi sezilebilmeleri ölçüsünde daha iyi ve daha güzel olur. Çünkü bu halde daha çok haz duyulur. Şuhalde erdem de, öteki kavramlar gibi, verdiği hazza, bu hazzın çokluğuna dayanmaktadır.

Bir yandan da örgenler ancak bir kaç duyumu doğrudan doğruya alabilirler, zihin aynı zamanda ancak bir kaç düşünceyi karşılaştırabilir. Pek aşırı bir çokluk kargaşalığa yol açar. Öyleyse böyle bir çokluk hazza, dolayısıyle de eşyanın iyilik ve güzelliğine zarar verir. Az sayıdaki duyumlar ya da düşünceler de, bunlardan herhangi biri ötekilerine aşırı derecede baskın çıkarsa, birbirlerine karışır. Demek oluyor ki son derece iyilik, son derece güzellik için, bunlar arasındaki halitanın az çok bir takım orantılara göre yapılmış olması gerekir.

İyi ve güzel, heykelin kendi melekelerini kolaylıkla kullanabilmeyi öğrenmiş bulunmasına da bağlıdır. Bir zamanlar çok iyi ya da güzel olmuş bulunan bir şey artık böyle olmayabilir, buna karşı heykelin hiç dikkat etmemiş olduğu bir başka şey de günün birinde son derece iyi ya da son derece güzel oluverir.

Condillac, bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle bitirmektedir: Koşullara, durumlara göre heykelimizin vereceği çeşitli yargıları tasarlamak kolay değildir. Kaldı ki böyle bir tasarım oldukça yararsız olurdu. Bizim için olduğu gibi, heykelimiz için de, gerçek bir iyilik ve gerçek bir güzellik olduğunu göz önünde tutmak; onun bu konuda daha az düşünceleri bulunmasının, daha az ihtiyaçları, daha az bilgileri, daha az tutkuları olmasından ileri geldiğini gözden kaçırmamak yeter.

VII

ONDOKUZUNCU YÜZYIL

1. AKLIN SINIRLARI

Onsekizinci yüzyılın kapılarını açan İngiliz düşünürü John Locke nasıl bu yüzyılın ancak dört yılını yaşayabilmişse (1632 - 1701). Ondokuzuncu yüzyılın kapılarını açan Alman düşünürü İmmanuel Kant da bu yüzyılın ancak dört yılını yaşayabilmiştir (1724 - 1804). Gerçekte Locke Onyedinci, Kant Onsekizinci yüzyıl adamıdır. Oysa düşünür olarak her ikisi de kendi yüzyıllarını aşmış, gelecek yüzyılı hazırlamışlardır.

Gerçeğe akıl yoluyla varılabileceğini savunan ilk metafizikçi Parmenides (İ.Ö. 510)'denberi bir hayli gelişen insan aklı en üstün gücüne Kant'la erişmiştir. Güçsüzlüğü, her sorunu çözemeyeceği de gene Kant'la anlaşılmıştır. Kant, akıl gücünün varabileceği sınırları çizmektedir. Kant'a göre akıl bu sınırlardan öteye geçemeyecektir. Nitekim Onsekizinci yüzyıl ana çizgileriyle tam bir akılcılık yüzyılı olduğu halde, akıl gücüne karşı başka güçlerin de savunulabileceği yolunda ilk tepkiler gene Onsekizinci yüzyılda başlamıştı. Akıldışı içgüdülerin varlığı, aşırı duyguculuk, sonucu ruhçuluğa varan iç deneycilik düşünceleri Onsekizinci yüzyılda güçlenmiştir. Akla karşı büyük tepkilerden biri olan Romantizm de bu yüzyılın ürünüdür.

Kant'a göre *erdem, bir içgüdü işi değil, bir akıl işidir*. Bu sonuca varan Kant, düşünce zincirinin kendinden önce gelen iki halkasından yararlanmaktadır. Bu halkalardan birincisi, doğru bilgi veren tek organın akıl olduğunu savunan Leibniz (1646 - 1716) Wolff (1679 - 1754); ikincisi, aklın eleştirilmesi ve yetilerinin gereğince belirlenmesi gerektiğini savunan Hume (1711 - 1776) halkasıdır. Kant, kendi halkasını, üstün bir başarıyla, bunlara perçinlemiştir.

Kant, aklı üç açıdan görüyor: Teorik akıl (Doğru'nun duyusu). Pratik akıl (İyi'nin duyusu), Estetik akıl (Güzel'in duyusu)... Doğruya da, iyiye de, güzele de bilgiyle varılacaktır.

Şuhalde bilgi nedir... Bilgi, bireşimsel (Terkîbî) deneydışı (a priori) bir yargıdır. Kant, bu sonuca şu yoldan varmaktadır: Tekbaşına bir düşünce, bilgi değildir. Bir düşüncenin bilgi olabilmesi için başka düşüncelerle birleşmesi gerekir. Örneğin, sıcaklık cisimleri genişletir, bilgisinde ne sıcaklık, ne cisim, ne genişlik düşünceleri tekbaşlarına birer bilgi değildirler; bilgi olabilmeleri için birleşmeleri gerekmiştir. Her bilgi bir yargıdır (Hükümdür). Ancak çözümsel (Tahlîlî) yargılar yeni bir bilgi vermezler. Yeni bir bilgi veren yargılar, bireşimsel (Terkîbî) yargılardır. Her bireşimsel yargı da bilimsel (İlmî) bir bilgi değildir. Bilimsel bilgi için yüklem (Mahmul, prédicat) ile yapıntılı (Mevzu, fictif) arasında kurulan bağın zorunlu olması gerekir. Deney belli sayıdadır, hiç bir zaman sonsuz sayıda deney yapılamaz. Şuhalde, bilimsel bir bilgi olabilmek için, yargının köklerinin deneyde olduğu kadar akılda da olması, yargının bir akıl verisine dayanması gerekir. İşte bunun içindir ki bu yargı, deneydışı ya da deney öncesi (a priori) bir yargı olmalıdır. Şuhalde bilgi ,bireşimsel deneydışı bir yargıdır.

Gene, sıcaklık cisimleri genişletir. bilgisini ele alalım. Kant'a göre bu bilgide duyumdan gelen öğelerle akıldan gelen öğeler buluşmuştur. Duyumdan gelen öğe sıcaklık, akıldan gelen öğe sıcaklıkla cisimlerin genişlemesi arasındaki nedensellik (İlliyet, causalité) bağı'dır. Şuhalde bir yargının bilgi olabilmesi, duyumdan gelen öğelerin akıldan gelen öğelerle birleşmesiyle mümkündür.

Duyarlık (Hassasiyet), kendinden bir şey katmadan akla hiç bir şey yollamaz. Duyarlığın hiç bir yerden almadığı, kendinden çıkardığı bu şey sezis'tir. Sezis, dış duyumun biçimi olan mekân'la iç duyumun biçimi olan zaman'ı kapsar. Mekân ve zaman, her türlü deneyden önce gelen sezişlerdir, bir başka deyişle deneydışı sezişlerdir. Mekân ve zamanın dışında hiç bir bilgi olamaz, biz her şeyi mekân ve zaman içinde bilebiliriz. Mekân ve zaman, duyarlığın kavrama organlarıdır. Mekân ve zamanın deneydışı bir seziş olduğuna en güçlü kanıt Matematik bilimidir. Hiç kimse, şimdiye kadar yaptığım deneylere göre iki kere iki dört ediyor, diyemez. Herkes Matematik gerçeklerin her türlü deneyden ayrı olarak var olduklarını bilir. Kaldı ki hiç bir deney, Matematik gerçekler kadar salt (Mutlak) gerçekler veremez. Bu Matematik gerçekler, deneyden de-

ğil, akıldan gelmektedir. Bundan başka biz her şeyi mekânda görürüz, zamanda anlarız. Ama ne mekânı, ne de zamanı göremeyiz. Evrende, mekân ve zaman denilen birer obje yoktur.

Kant bilginin, hiç bir deneyle elde edilmemiş, doğrudan doğruya akıldan gelen verilerini böylece ortaya çıkardıktan sonra şu sonuca varıyor: Yargıdan sakınınız. Bizler, sırlarla dolu bir evrende bir rüyânın rüyâsını görmekteyiz. Gerçekte bildiğimiz hiç bir şey yoktur. Sezişlerimizin, kavramlarımızın, deneydışı ide'lerimizin içine gömülmüşüz, bir şeyler hâyâl ediyoruz. Bildiğimizi sandığımız şey, sadece olaylardır. O olaylar ki, bilmediğimiz bir objeyle asla bilemeyeceğimiz bir sujenin birbirlerine olan ilgisinden doğmuştur.

Görüldüğü gibi, Kant'da en büyük gücüne erişmiş olan aklın elde ettiği sonuç şu oluyor: Kendi kendini yadsımak... Kant, bu sonuçta bir şey biliyorum o da hiç bir şey bilmediğimdir, diyen Sokrates'le buluşmaktadır.

Bu düşünce, Sokrates'de olduğu gibi Kant'da da erdemi güçlendirecektir. Teorik aklın eleştirisinden sadece kuşkuculuğu elde ederek çıkan Kant, düşüncesini pratik akla, iyi'nin duyusuna, bir başka deyişle erdeme çevirmektedir.

Zekânın metafizik gücü yoksa da irâdenin vardır diyor Kant. Tanrı gibi, ruh gibi ide'lerin akıl yoluyla tanıtlanması mümkün değildir ama irâde yoluyla tanıtlanması mümkündür. Teorik aklın dogmalarından kuşkulanınız. Tanrının varlığından kuşkulandığınız kadar Tanrının yokluğundan da kuşkulanınız. Çünkü teorik akıl, kendi işleyişi, kavramları ve yasalarıyla bu sonuçlardan hiç birine varamaz. Oysa irâdenin işleyişi, karakteri ve yasaları sizi bu sonuçlara götürebilir. Çünkü irâdeniz özgürdür. sizi zorlamaz, sadece yükümlü (Mükellef) kılar. Töresel yasa (Ahlâkî kanun), Fizik yasa gibi zorunlu değildir; özgürlüğünüzün bir seçimidir. Fizik yasaya karşı gelemezsiniz ama töresel yasaya karşı gelebilirsiniz. İşte ben, bu özgür irâdenize pratik akıl adını veriyorum.

Şuhalde melekelerimizin başında bulunan, akıl değil, irâde'dir. Özgür irâde, erdemi doğurur. Teorik aklın güçsüzlüğü, erdemi güçlendirmektedir. Çünkü teorik akıl (Zekâ) Tanrıyı tanıtlayabilseydi, yaptıklarınızı yapmak zorunda bulunduğunuz için, erdemli olmayacaktınız. Oysa pratik akıl (Özgür irâde) sizi erdem yolunu seçmekte serbest bırakmaktadır. Özgür irâdeniz dilerseniz, sizi Tanrınıza da götürecektir.

İnsanın ereği (Gâye) sadece mutluluk olsaydı, doğanın (Tabiat) ona, başka yaratıklardan ayrı olarak, bir de akıl vermesi gerekmezdi. Çünkü içgüdüler insanı mutluluğa ulaştırmaya yeterler. İnsana bir de akıl verildiğine göre herhalde mutluluktan başka bir erek düşünülmüş olmalıdır. Bu erek de, ödev'dir. Ödev, aklın emrini yerine getirmektir. İşte bu emirde de, teorik akılda olduğu gibi, deneylerden alınmamış, kendiliğinden deneydışı (a priori) öz vardır. Şuhalde erdem, zaman ve mekân gibi, kendiliğinden, deneydışı bir akıl verisidir. Bu yüzdendir ki erdem ,bir sonuç değil, bir ilkedir. Örneğin akıl size doğruyu söylemenizi emrettiği zaman erdeminiz, sonucu ne olursa olsun - iyi de olsa, kötü de olsa - doğruyu söylemenizde belirecektir. Oğlum nerede? diye soran bir anneye oğlun öldü diyebilirsiniz. Ama o annenin yüreğine inecekmiş. Önemli olan sonuç değil, ilkedir. Siz gene erdemlisiniz, çünkü ilkeye uydunuz ve doğruyu söylediniz.

Kant'ın erdemi, şu üç kesin emirde belirmektedir:

1 — Genel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir kurala göre davran.

2 — İnsanlığı bir araç olarak değil, bir erek olarak belirtecek bir biçimde davran.

3 — Kendi yasanı kendin koyarak davran.

İşte bu üç emir, Kant'a göre, özgür irâdeyi, dolayısıyle erdemi gerçekleştirmektedir.

Kant, Tarih görüşünü açıklayan dokuz önermesinde, düzensizlikler düzen içindir demektedir. Uyuşmazlık, bütün istidâtların gelişmesi için doğanın koyduğu bir araçtır. İnsan birlik ister ama doğa ikilik istemiştir. Bunda da doğanın bir ereği vardır elbet. Her davranışın bir karşı davranışı vardır. Bu karşı davranışlar insan gücünü uyarıp onun istidâdını geliştirirler. İnsan tüm iyi olsaydı gelişemezdi. Kötülükler, insanı, iyilikler için geliştirmektedir ki bunun da sonucu bir toplum düzenine varacaktır. Doğa, insanın hem çalışmasını, hem de çalışmaktan kaçmaya uğraşmasını istemiştir. Çalışmaktan kaçmaya uğraşmak çalışmayı gerektirir çünkü. İnsan, bir gün çalışmadan yaşayabilmek ereğine ulaşmak için çalışmak zorundadır. İnsanın kötü bencilliği onu geliştirmekte, büyük düzeni yaratacak çabaya katılmasını sağlamaktadır. Doğanın bu inceliğini gereği gibi anlamamız gerekir. Tutkular olmasaydı insan sünepeleşirdi, gelişemezdi. (Bernard de Mandeville'in

Arılar masalı'nı hatırlayınız). İnsanlık tarihi, yetkin bir toplum yaşasını meydana getirmek için, doğanın gizli bir plânının gerçekleştirilmesinden ibarettir. Uyuşmazlıklar ,çatışa çatışa, o yetkin toplumu hazırlamaktadırlar. Erdemsizliklerden gocunmamalı. Çünkü insanı büyük erek olan erdeme götürecek bu erdemsizliklerdir. Doğanın insan cinsini çözmeye zorladığı en güç sorun (Problem), tüzeyi (Adâlet) gerçekleştiren uygar bir topluma erişmek sorunudur. İnsan, en geç bu sorunu çözebilecektir. Bu sorun, insanlığın son sorunudur.

2. EVET DİYEN İNSAN

Onsekizinci yüzyıl Almanya'sı, düşünce düzeninin ekonomi düzenine dayandığını elle tutulurcasına belirten bir örnektir. Sırtları ısınan, karınları doyan, geleceklerine güvenle bakabilen insanlar düşüncenin mutluluklarına ulaşmaya çalışıyorlar. Büyük aşklarla büyük düşünceler gelişiyor. Yükselmenin engelleri kırılmıştır. Kitapçılar, operalar, tiyatrolar çoğalıyor. Yaşamanın ilk gereklerini yoluna koyan insanlar resim seyretmek müzik dinlemek istiyorlar. Onyedinci yüzyılda başlayan bu gelişme zinciri içinde, artık, bir nalbandın oğlu terzi, terzinin oğlu okumuş, okumuşun oğlu da Almanya'nın en büyük şâiri olabilecektir. İnsanlar, mutsuz bir toplum içinde mutlu olamayacaklarını anlıyorlar. Kişinin mutluluğu, toplumun mutluluğuna bağlanıyor. Geçici mutluluklarla yanıla yanıla ilerlemeye çalışan insan, sonunda, bu sürekli mutluluğu bulmuştur. en büyük gerçeğe erişmiştir: Yaşamak güzeldir (Wie es auch sei, das Leben, es ist gut).

Goethe, bu sonuca varabilmek için insan ikiliğinden, ak'la kara'dan yola çıkıyor. Bu ikilik, iyilik'le kötülük'tür. İnsan (Doktor Faust), bu ikiliğin çarpıştığı alandır. Goethe, elli sekiz yıl, 1773 den 1831'e kadar bu ikiliği bire indirmeye uğraşacaktır. Bu uzun düşünce yılları sonunda vardığı gerçek şudur: *İnsan, evet demelidir.*

Goethe'ye göre, büyük gerçeğe varabilmek için kötülüğü yardıma çağırmak gücünü gösterebilen insan, iyilik düşmanı değil, iyilik arayıcısıdır. Çünkü insanın öz kaynağı erdemdir. Şeytan (Mefisto), ne yaparsa yapsın, insanı bu öz kaynağından ayıramayacaktır. İnsan sonunda aydınlığa çıkacak, insan ka'-

masını bilecektir; hayatı yargılayamayacağını anlayacaktır. Hayat, kendiliğinden ne iyi ,ne de kötüdür ,neyse odur. İnsan, ona katlanmalı, *evet* demelidir. İnsan, hayatın doğal koşullarına boyun eğmeli, ruhunu yenmeye çalışan cismini dizginlemeyi bilmelidir. Hayat, ancak o zaman sürekli bir mutluluklarla mutsuzluklar kovalamacası da olsa, yaşanmaya değer. Yaşamak, insanlık toplumunun ortak gücüne katılmakla, güzeldir. Dehânın ödevi, bu gücü en yararlı amaca yöneltmektir. İnsana sevinç duyuran ,yeryüzü cennetinin kapılarını açan, bu amacı vicdanında duymasıdır. Böylesine bir sevinci duyuran, yeryüzü cennetinin kapılarını açan Mefisto değildir; insanın, Mefisto'ya rağmen, kendi kendine eriştiği bu bilinçtir. İnsan, ancak bu bilince eriştiği âna: Geçme dur, o kadar güzelsin ki... diyebilir.

Goethe'nin uzun şiiri, Tanrıyla Şeytanın (İyilikle kötülüğün), insan üstünde bahse girişmeleriyle başlıyor. İnsan, hangisinin olacaktır? Tanrıya göre insan, bilinmezi araştırdığı sürece yanılabilir, sonunda nasıl olsa üstün yaradılışını anlayacak, kendisine dönecektir. Şeytansa (Mefisto) insanın hiç bir zaman Tanrıya dönmeyeceği ,bencilliğinin, bundan ötürü de kendisinin tutsağı olarak kalacağı kanısındadır. Doktor Faust, böylesine bir bahis için iyi bir alandır. Çünkü her iki güce de sırt çevirmiş, Şeytanı olduğu kadar Tanrıyı da kendinden üstün saymamıştır. Gerçeği aramak için tozlu kitaplarına gömülerek ömrünü geçirmiş, sonunda bula bula şunu bulmuştur: (Başlangıç sözdü, diye yazılı. Daha buradayken duralıyorum. Söze o kadar önem vermemeliyim: Başlangıç düşünceydi. Oysa her şeyi var eden düşünce midir? Başlangıç güçtü. Ama bunu yazdığım anda burada kalamayacağımı anlıyorum. Öyleyse: Başlangıç eylemdi.) (Doktor Faust'un vardığı bu sonuç, Existentialiste'lerin vardığı sonuçtur.)

Doktor Faust bıkmış usanmıştır, ömrünü boşuna geçirdiği kanısındadır. Kendisini öldüreceği sırada karşısına Mefisto çıkıyor Mefisto ona hayatın yaşanmaya değer buiunduğunu. (O kadar güzelsin ki, geçme dur...) diyebileceği anları olacağını söylemektedir. Faust, hayatın böylesine büyüleyici anları olabileceğine inanmamaktadır. İkinci bahis, Şeytanla İnsan arasında tutuşuluyor. Mefisto Faust'a bu anları yaşatacak, Faust da öbür dünyada Mefisto'ya ruhunu verecektir. Faust, dünya zevklerini, ruhunu vererek satın almaktadır. Ruhunu kurtarmak için yaşamanın hiç bir ânına (Geçme dur, o kadar güzelsin

ki..) demlemesi gerekiyor. Dayanamayıp bunu söylerse bahsi kaybedecektir.

Tanrıya göre insanların bu denemelerinin hiç bir önemi yoktur, sonuç kesindir, insan yanılmak içindir, yanılanlar sonuda sürüye dönecektir: (Siz, öz Tanrı çocukları, yaşayan zengin güzelliklerden tadınız. Sonsuzadeğin yaşayacak evren, sizleri sevginin bitmez tükenmez tatlılıklarıyla sarsın..) Bahçıvan, yeşillenen fidanın gelecek yıllar çiçeklerle süsleneceğini bilmektedir. Faust'un bıkmış usanmışlığı ahmaklığının sonucudur, ruhunu Şeytana satması da ahmaklığının tepkisidir. Gerçekte, cennetle cehennem, Şeytanla Tanrı, onun benliğinde çarpışmaktadır. Şeytanla Tanrının diyaloku, Doktor Faust'un iç diyalokudur: (Ah, benim içimde iki ruh yaşıyor. Biri ötekinden ayrılmak istiyor. Bu, kaba tutkularla dünyaya sarılırken, şu, tozların arasından hızla kalkarak ulu ataların yurduna yükseliyor...) Faust'un sözünü ettiği tozlar, yıllarca, dünya mutluluklarına sırt çevirerek üstüne kapandığı kitaplarının tozlarıdır.

Doktor Faust, göksel Tanrıya benzemediğini sezmektedir. Yeryüzünün ruhu kendisine daha yakındır. İnsanların her yerde acı çektiklerini görmüş, *sâf ve hafif gün*'ü aramıştır: (Ah, felsefe, hukuk, tıp, maalesef Tanrıbilim. Bütün bunlara ateşli bir istekle çalıştım. İşte ben, zavallı çılgın, neysem gene oyum. Hey dolun ay. Bana kâğıt, kitap yığınları üstünde görünürdün. Ah senin sevimli ışığında dağ tepelerinde gezinebilseydim, kara oyuklar çevresinde ruhlarla uçuşabilseydim, alacakaranlığında çimenler üstünde dolaşabilseydim, bütün bilgi sislerinden sıyrılıp senin şebnemlerinde yıkanarak sağlığa doğabilseydim...)

Oysa kendini sadece hayata vermek için çok yaşlıdır, isteksiz olmak içinse çok gençtir. İnsanlığın en büyük gücü sayılan bilgiyle düşünceden tiksinmektedir. Şehveti isteyecek, ama sevinç bulduğu için değil, en çok acı veren zevk olduğu için. Bilgiye susamanın etkisinden kurtulan kalbi, artık hiç bir acıya kapalı kalmamalı: (Eğer, geçen âna dur, o kadar güzelsin ki dersem... O zaman beni zincirleyebilirsin. O zaman sevinçle yokolmaya razıyım. O zaman ölüm çanları çalınabilir. O zaman görevin bitmiş olur. O zaman saat dursun, yelkovan düşsün, vaktin tamam olsun.)

Çocuk çocuktur, oyun da oyun. Grethen'in bir bakışı bu

dünyanın bütün bilgilerinden daha değerlidir. Zekâ denilen şey ahmaklıktan başka bir şey değildir, niçin mâsumluk kendi kutsal değerini bilmez? Yapılacak tek şey, kendini bütünüyle vermek, sonsuz olması gereken mutluluğu duymaktır. Umutsuzluk mudur bu? Hayır, sonsuzluktur. Kim Tanrıya inanıyorum diyebilir, kim ona inanmadığını söyleyebilir? Mutluluğu içinde duyunca ona ne ad takarsan tak, mutluluk de, aşk de, kalb de, Tanrı de ,ne dersen de. Ad, göklerin parlaklığını sislendiren bir sestir ama duygu her şeydir. Grethen'in kolları arasında göklerin sevinci nedir ki? İnsan için tam olan hiç bir şey yoktur; istekten zevke doğru akacak, zevkin kucağındayken gene isteğin özlemini çekecektir. İnsan, bu ikilikten kurtulamayacak. İstek, zevk, gene istek, gene zevk, yeniden istek, sonunda: (Keşke dünyaya hiç gelmemiş olsaydım...)

Fırtınadan sonra gökte ebemkuşağı görünür. Ebemkuşağı, insanlık eyleminin göğe vuruşudur. Bu renkler hayattır. Yalnızlık içinde yaşayan, çevrelerinde ne mekân, ne de zaman bulunmayan Tanrıçalar annelerdir: Oluşum, değişim. İşte annelerin sonsuz düşüncelerinin sonsuz diyaloku... Güzellikleri yakaladığını sanırsın, elinde bir süpürge sırığı, bir deynek, bir mantar kalır. İnsandan her zaman kaçacak olan, sükûn'u tatmaktır. Doktor Faust, sadece bunu tatmadan, özlediği zevklerin her birini tadarak yüz yaşını bulmuş, oysa hiç bir mutluluğa (geçme, dur) dememiştir. Tam öleceği âna (Geçme, dur) diyecek, fakat gene de bahsi kaybetmiş olmayacaktır. Çünkü artık aydınlığa kavuşmuş, *evet* demesini öğrenmiştir. Onu aydınlığa kavuşturan, Mefisto'nun önüne serdiği mutluluklar değil, kendi öz varlığıdır. Tanrı, Şeytanla bahse tutuşurken insanın bu öz varlığına güvenmişti. Bu öz varlık, sonunda ,gerçeği bulmuştur: (Sağduyunun son yargısı şudur: Hayat o kimsenindir ki her gün onu yeniden kendinin eder. Özgür bir toprakta, özgür bir halk arasında bulunmak istiyorum. O zaman, geçen âna, dur, o kadar güzelsin ki, diyebilirim. O zaman, yeryüzünde geçirdiğim günlerin izi kaybolmaz. Böyle bir mutluluğun önsezisi içinde, şimdi, o en yüksek ânın zevkini tadıyorum.)

Goethe, elli sekiz yıllık bir çalışma sonunda, insan'ın *evet* demesi gerektiği sonucuna varmıştır. Erdem, *evet* diyebilmekte, katlanabilmektedir. İnsan bunu söyleyebildiği anda şeytan yalnız kalacaktır. Ancak o zamandır ki insan, insanlık toplu-

munun ortak gücüne katılabilir, yaşamayı değerli bulabilir. Tanrıya yönelebilir. *Hayır* diyen insan erdemli olamaz.

Goethe'nin, *hayır* diyen insanın erdemine karşı çıkardığı *evet* diyen insanın erdemi, onsekizinci yüzyıldanberi çeşitli açılardan yorumlanmıştır. Goethe, insanların ancak kendi yorumlayabildiklerine değer verdiklerini biliyordu. Düşüncesini bu yüzden karanlıkta tutmak istemiş, bir takım simgelerle gizlemiye çalışmıştır. Arkadaşı Eckermann'a yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: (Bir şiir, anlaşılması ne kadar güç olursa o kadar iyidir. Faust'ta henüz açıklanmamış, zamanla ilgili bir çok simgeler vardır.) Gelecek kuşaklar bu simgeleri birer birer çözecek, çözdükçe kendi büyüklüklerine inanacak, kendi büyüklükleri içinde Goethe'nin büyüklüğünü gerekli sayacaklardır. İlericiler de, gericiler gibi, Goethe'den hoşnut olmalıdırlar; çünkü her biri Faust'u kendi amaçlarına uygun olarak yorumlayabilirler.

Bu çeşitli yorumların birleştiği düşünce şudur: Nasıl olursa olsun, yaşamak iyidir. Erdemli insan, hayatı olduğu gibi kabullenen insandır.

Goethe'nin bu düşüncesi, erdem açısından da olsa, günümüz için bir hayli yıpranmış bir düşüncedir.

3. SANATIN ERDEMİ

Ondokuzuncu yüzyıl düşüncesi, Kant'ın açtığı büyük kapıdan akmaktadır. Onu eleştiren, ona direnen, onu aşmaya çalışan, ona eklenen; tek sözle, onu büsbütün gerçekleştiren bir düşünce akımıdır bu. Kant'ın erdemi, bütün bir yüzyılı etkilemiştir.

İlk direniş, büyük Alman düşünürü Johann Gottlieb Fichte (1762 - 1814)'den geliyor. Fichte'ye göre Kant'ın üç buyruğu, şu tek buyrukta toplanabilir: Vicdanına göre davran... Çünkü vicdan hem genel bir yasayı belirtir, hem insanlığı bir erek sayar, hem de kendi yasasını kendi koyar. İnsan özgürdür, vicdan da bu özgürlüğün bilincidir. İnsan özgür olmasaydı elbette sızlayan bir vicdanı da bulunmazdı. İyi'ler'e kötü'leri birbirinden ayıran bu vicdan, her insanda, insanlığın ortak bir yanı olarak vardır. Bir başka deyişle vicdan, insan ölçüsünde değil, insanlık ölçüsündedir. Erdem davranmakta, erdemsizlik-

se davranmamaktadır (İşsizlik, tembellik). Çünkü davranmak, başlıbaşına bir iyiliktir. Davranmak, özgürlüğümüzün gerçekleşmesidir. Fichte, görüldüğü gibi, burada da Kant'dan ayrılmaktadır. Kant'a göre her davranış iyi değildi, Fichte'ye göre her davranış iyi'dir, çünkü özgürlüğün gerçekleşmesi olan *davranmak* başlıbaşına bir iyiliktir. Fichte, özgürlüğe yepyeni bir anlam kazandırmaktadır: Özgürlük, kendi kendini sınırlandırır. Çünkü özgürlük insanın en büyük ereğidir. Bu ereğe varabilme yolunda insan, başka insanların özgürlükleri karşısında kendi özgürlüğünü sınırlandırır. Sınırlandırmazsa özgürlük ereğine ulaşamaz çünkü... İlk bakışta karışık gibi görünen bu tanımlama, gerçek bir anlam taşımaktadır. Sorunu biraz deşersek görürüz ki özgürlük, önce istek içgüdüsüyle kımıldar. İstek içgüdüsü, sonra, yerini, kendinin etme içgüdüsüne bırakır. Kendinin etme içgüdüsü de, gelişerek, yerini, kendindeki ve başkalarındaki insanlığı sayma içgüdüsüne bırakır. Kaba içgüdülerden, incelmiş bir içgüdüye geçen özgürlük de böylece sınırlandırır kendini.

Fichte'ye göre Kant'ın düşünen'le düşünülen ikiliği de bir kuruntudur. Her ikisi de tek düşüncenin, aklın işidir çünkü. Aklın sınırları olduğu doğrudur ama bu sınırlar kendiliğinden var olup da boyun eğilen sınırlar değildir. Akıl, kendi kendini sınırlandırmaktadır. Ben olmasaydı, ben-dışı da olmazdı. Beni kaldırınız, evren de yok olur. Ben'siz (Akılsız) hiç bir şey varolamaz. Ben-dışını yaratarak ben'i sınırlayan da gene ben'den başkası değildir. Bir başka deyişle bütün bunlar, objeler, özdekler, sınırlar hep aklın yaratılarıdır. Tek yaratıcı akıldır, ben'dir. Akıl, bütün bu gerçek sanılanları kendisi yaratıyor. Fichte'ye göre gerçek olan tek şey, yapmak'tır. Kendimizi bilmek için değil, bir şeyler yapmak için yaşamaktayız. Kendisinden geldiğimizi sandığımız, kendisine doğru yöneldiğimiz ilke de Varlık değil, Ödev'dir. Bizler bir Ödev'den geldik, bir Ödev'e doğru gitmekteyiz. İnsan, kendi özgürlüğünü bu Ödev'inden ötürü gerçekleştirmek zorundadır. Yapmak'lığımız gereken en önemli işimiz de budur.

Ben'ler, sen'ler karşısındadır. Öyleyse özgürlük de bireysel değil, toplumsal bir gerçektir. Yukarda da söylediğimiz gibi, ben'ler, sen'ler karşısındaki özgürlüklerini gene ben'lerinden ötürü, ben'leri için sınırlandırırlar. Öyleyse Devletin de zorunluğu gene ben'lerin sen'ler karşısındaki isteklerinden doğ-

maktadır. Gerçek Devlet, ben'lerin isteklerine uygun olan Devlet'tir.

İkinci direniş, gene büyük bir Alman düşünürü o'an Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854)'den geliyor. Kant'a göre son erek töre'ydi. Fichte de, başka deyişlerden gelerek, buna katılıyordu. Schelling'e göre son erek töre değil, sanattır. İnsan, son ereğine, sanatın yaratmalarında varacaktır. Estetik akıl, Kant'ın teorik aklıyla pratik aklının bir bireşimidir. Teorik aklın verileriyle pratik aklın verileri, estetik akılda birleşirler ve aralarındaki uçurumu kapatırlar. Sanatçı, kendi kendisini aşan bir varlıktır. Sanatçının içinde kendisini aşan, kendisinden üstün bir ses vardır. Bu ses, bir bakıma, bilinçsiz bir sestir, sanatçıyı peşine takıp sürükler. Sanatçı, bir çeşit, insan-üstü'dür. Bilinçsiz yaratmayla bilinçli davranış, o tek alanda, sanatta kucaklaşırlar. Doğa'yla özgürlük de sanatta birleşmektedirler. Sanat, doğanın kopya edilmesi değil ,doğa-üstü bir yaratmadır. Sanat, gerçek ide'lere varmaktır. *Erdem, sanattır.*

Kant, salt'ın (Mutlak'ın) alanına girilmesini yasaklıyordu. Schelling bu alana sanat yoluyla girildiği düşüncesindedir. Fichte, düşünen'le düşünülen'in ikiliğini, her ikisinin de aynı aklın yaratısı olmalarından ötürü, kaldırıyordu. Schelling'se bu ikiliği, karşıtların birliği (Tezatların ayniyeti) ilkesinden ötürü kaldırmaktadır (Herakleitos'u hatırlayınız). Schelling'e göre salt, erek'le gerçeğin birliğindedir, buysa sanatla belirmektedir. Felsefe Tanrı'yı tasarlar, sanat'sa Tanrıdır. Bilim Tanrı'lığın ereğidir, sanat'sa gerçeğidir.

Evrende durgun olan hiç bir şey yoktur. Evren, sürekli bir yaratma alanıdır. Evrende her şey, etki ve tepkilerin sürekli olarak gidip gelmelerinde belirir. Felsefe, bir çift görünüş içinde, salt'ın bilimidir. Kant'ın öğretisine uyarak salt'ın alanına girmeyecekse, ne söyleyecek Felsefe?..

Üçüncü direniş, bir başka büyük Alman düşünürü olan George Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)'den geliyor. Hegel, salt'ın kolaylıkla anlaşılabileceği kanısındadır. Salt (Mutlak), doğa ve tin (Tabiat ve ruh) ikiliğinin üstünde değil, içindedir. Oysa bu ikiliğin bireşimi de değildir, birbirini kovalayan biçimleridir. Salt, bu içindelik'ten ötürüdür ki, hiç bir şeyin ne dışında, ne üstünde, ne önünde, ne de arkasında olarak düşünülmemelidir. Salt, gene bundan ötürüdür ki insan aklını

aşamaz, çünkü bu aklın içindedir. Hegel, bu düşüncesiyle Spinoza'yı bile geride bırakıyor. Çünkü Spinoza da Salt'ın (Tanrı'nın) insan aklında tam bir düşüncesi bulunduğunu söylüyordu ama bu kadar ileri gidemiyor, onun ayrıca sonsuz nitelikleri de bulunduğunu eklemek zorunda kalıyordu. Hegel, görüldüğü gibi, bu sorunu bir çırpıda kesip atmaktadır. Hegel'e göre salt'ın alanı, ne Kant'ın dediği gibi girilemez bir alan, ne de Fichte'nin dediği gibi Ben'in kendisi, ne de Schelling'in dediği gibi karşıtların birliğidir, ancak bütün bunların içindedir ve bütün bunları aşamayacak bir içindelik'tir. İşte bu sürekli oluş, Hegel'in ünlü diyalektiğini doğurmaktadır. Hegel'e göre diyalektik, varlığın gelişme biçimidir. Varlık, karşıtları uzlaştırarak gelişir. Her uzlaşma, yeni bir karşıtlığı doğurur ve böylelikle de yeni bir uzlaşmayı gerektirir. İşte bu uzlaşmalar, yeni karşıtlar ve yeni uzlaşmalarla gide gide varlığın bilincine erişeceklerdir. Bu erişmeyse gerçek özgürlüğü doğuracak olan bir sonuçtur. Şuhalde Hegel'e göre erdem, iyilik'le kötülük arasında bir uzlaşmadır, bir bireşimdir. Bu düşüncenin zorunlu sonucu olarak da her erdem, bir erdemsizlikle karşılanmayı göze almalıdır. Ama bu erdemsizlik, o erdemi daha gelişmiş yeni bir erdeme götürecektir. Bu diyalektik de bizi varlığın bilincine götüreceğine göre, Hegel'in erdem anlayışı, bu açıdan açıklanmamış olmakla beraber zorunlu olarak şu sonuca varıyor: *Erdem, varlığın bilincidir.*

4. AÇIMAK

Kasırgalar, şimşekler, gökgürültüleri arasında mâdenler, bitkiler, hayvanlar... Bütün bu olupbitenler neden? Mâdenler, bitkiler, hayvanlar içinde bu soruyu sorabilen ilk yaratık insandır. İnsanın mutluluğu da, mutsuzluğu da bu yüzden. İnsan bu sorudan, onu çözünceye kadar, kurtulamayacak. Yüzyıllardanberi sorulan bu soruya pek çok karşılık bulunmuş, oysa hiç biri yetmemiştir. Düşünce zincirine katılan güçlü bir Alman düşünürü, Arthur Schopenhauer (1788 - 1860), daha açık, daha kandırıcı bir deyişle karşımıza çıkıyor: Bütün bu olupbitenler bir Buyrultu (İrâde)'nun sonucudur. Bu buyrultuysa *var olma isteği*'nden başka bir şey değildir.

Ben bir deneyler ve gözlemler dünyası içindeyim, diyor

Schopenhauer. Ne ilk, ne de son'la uğraşamam. Benim bulabileceğim ancak bu deneyler ve gözlemler dünyasının gerçeğidir. İlk ve son, bu dünyanın dışındadır. Ben, deneyler ve gözlemler dünyamın ışığında bütün olupbitenlerin bu buyrultudan, bu var olma isteğinden doğduğunu görüyorum. Deneylerim ve gözlemlerim bana bu sonucu veriyorlar. Önce bedenime bakıyorum. İşte beden'im bu buyrultunun, bu isteğin ürünüdür. Bedenim, olaylaşan (hâdise hâline gelen) buyrultumdur. Bedenim, var olma isteğimden doğdu. Bunu sadece kendi bedenimde değil, gözlemler ve deneyler dünyamın bütün objelerinde görüyorum. İri dişler parçalamak isteğinin, çevik bacaklar kaçmak isteğinin, kocaman gözbebekleri karanlıkta görmek isteğinin, uzun gagalar sürüngenlerle beslenmek isteğinin ürünüdür. Bu buyrultu, bu istek hangi yöne çevrildiyse yaratma ona uygun oldu. Kendimden yola çıkarak evrene doğru yürüyor, evrenin de bu istekle var olduğunu görüyorum.

Kendim için edindiğim düşünce, dışımdakiler için de bana bir fikir verir. Çünkü ben sadece bir süje olsaydım, objeleri hiç bir zaman bilemezdim. Ben, başka düşüncelerin objesi olduğum gibi, kendi düşüncemin de hem süjesi hem objesiyim. Şuhalde kendim için de bir objeyim ben. Bundan da şu sonucu kolaylıkla çıkarabilirim: Bütün objeler, benim olduğum şeydir.

Ben, bir süje (Düşünen) olarak, dışımdaki objeleri (Düşünülenleri) nasıl idrâk ediyorsam, kendimi de öylece idrâk ediyorum. Bir kuşu, bir ağacı, bir başka insanı gördüğüm gibi görüyorum kendimi de. Şuhalde ben, kendim için de, dışımdaki bir kuş, bir ağaç, bir başka insan gibiyim. Obje olduğumun idrâki, bana, bütün objelerin, objektivleşen âlemin, evrenin gerçeğini de vermektedir. Benim yapım, onların da yapısıdır. Evren, benden başka türlü olamaz.

Öyleyse bütün objeler de ‚evren' de aynı var olma isteğinin, aynı buyrultunun ürünüdür. Temel, bütün akılcıların savundukları gibi düşünce değil, buyrultudur. Düşünce, buyrultudan sonra gelir ve onun bir gösterisidir. Biz, öz olarak, buyrultuyuz. Evren de, öz olarak, buyrultudur. Evreni var eden yaşamak isteğidir. Mantar ışığa ulaşmak için taşı paralar. Bu istek, öylesine güçlü bir istektir.

Ya ölüm?.. Ölüm, bir görünüşten başka bir şey değildir. Gerçekte ölüm yoktur, yaşamak vardır. Ölüm de yaşamak

içindir. Ölümü önemseyişimizin nedeni, doğumu önemseyişi mizdir. Doğum da, ölüm de yaşamak buyrultusunun birer görünüşünden ibarettir. Yaşamak buyrultusu ölmez. Görünüşler ne olursa olsun yaşamak sürüpgitmektedir. Ölüm kendi objemiz için pek önemli görünmektedir ama insan objesinin yaşama isteği için zorunludur. Sonsuz sürekliliğin bir parçası oluşumuz bizi avundurmalıdır. Kendilerini öldürenler sadece acı çeken bedenlerinin acısına son verebilirler, sonsuz sürekliliklerine engel olamazlar.

Evren, sonsuz birbirini yiyenlerin yeridir. Şuhalde asıl olan erdem değil, erdemsizliktir. Dünya, Leibniz'in sandığı gibi mümkün olan âlemlerin en iyisi değil, tersine, en kötüsüdür. Acı, sevinçten çoktur. Parçalanan hayvanların acılarıyla onları parçalayanların sevinçlerini karşılaştırın. Erdemi; mâdenler, bitkiler ve hayvanların dışında, sadece insanlık alanında değerlendirmeye kalksak bile öldürmeler, yalanlar, yağmalar, entrikalar arasında boğulup kalırız. Tarihin bir yaprağını okuyan hepsini okumuş demektir. Erdem, bir düşünce olarak, evren düzenine aykırıdır. Yaşama buyrultusu açısından erdemi aramak boşunadır, çünkü onu böylesine bir boğuşma içinde bulamayız. Ölçüler, kendini yenme çabaları, çalışma sevgisi incelmiş bir bencillikten başka bir şey değildir. Bu incelmiş bencilliğe (Splendida Vitia) erdem adını vermekle yetinmeliyiz.

Erdem denmeye değer tek eğilim, *acımak*'tır. Acımak'tan başka erdem adına bürünen bütün değerlerin gizli amacı, yaşama ve var olma isteğidir. Acımak, her türlü bencil tutkunun dışında bir eğilimdir. Gülmek ve ağlamak gibi acımak da insana özgüdür. Mâdenler gülmez, bitkiler ağlamaz, hayvanlar acımaz. İnsan acır ve büsbütün mutsuz olur. İşte erdemin insana kazandırdığı.

Schopenhauer, acımak erdemini Budist töresinden almıştır. Budizmin töresel ilkesi acımak ve sevmek'tir. Budist töresinin son sözü de vazgeçme'dir. Her türlü isteklerden, tutkulardan, gerektiğinde de yaşamaktan vazgeçme... Bu vazgeçiş, Budisti sonsuz mutluluğa kavuşturmakta, Nirvana'laştırmaktadır. Schopenhauer, Hristiyanlığı da bu açıdan eleştiriyor ve onu Doğudan aldığı bu ilkelerden ötürü doğru, Yahudilikten aldığı ilkelerden ötürü yanlış buluyor. Schopenhauer'e göre İsrâiloğulları, bütün ırklar içinde, yaşamaya sıkıca yapışmış ve yaşa-

maktan ne bahasına olursa olsun vazgeçmemeye kadar vermiş tek ırktır.

Hiç doğmamış olmak, doğmuş olmaktan çok daha iyidir diyor Schopenhauer. Var olmak, acı çekmek anlamını taşır. Olumlu mutluluk sonsuz bir kuruntudur. Olsa olsa olumsuz bir mutluluğa kavuşabilir insanlar, bu olumsuz mutluluk da acılarının kısa sürelerle azalmasından ibarettir. Parmağınıza bir iğne batar, acı duyarsınız. İğneyi çıkarır, acınızı dindirerek sevinirsiniz. Mutluluğunuz bu kadarcıktır, daha çoğunu beklemeyin. Binbir yeni belâ sizleri hiç bir zaman rahat bırakmayacaktır. O belâları birer birer yoketmeye çabalamakla geçecek ömrünüz. Birini yok edince de, ardında ikincisinin sizi beklediğini düşünmeden, mutlu sanacaksınız kendinizi. Bu yüzdendir ki cinsiyeti yaymak büyük bir kötülüktür. Bilinciniz bu kötülüğün utancını taşır. Evlenmek, kendini yenmek gücünü gösteremeyenlere acımadan ötürü verilmiş bir izindir. İsâ'nın babasız doğuşunun ince anlamı da buradadır. Çünkü İsâ, böylesine utanç verici bir kötülüğü işleyen bir adamın oğlu olamazdı. Düşünce gücümüz, tutkularımızın, eğilimlerimizin boşluğunu anlamak içindir. Bunu anladıktan sonra vazgeçme'lere doğru yöneliriz. İçimizde, çevremizdekilere karşı bir acımadır başlar. Tüze (Adâlet) duygumuz gelişir.

İyi ama tutkularımız, eğilimlerimiz hep bu yaşama buyrultusuna uygun değil midir? Hem vazgeçebildikten sonra bu güçlü yaşama isteği neden? Schopenhauer burada bir çelişmeye düşmüş görünüyor. Işığa erişmek için mantara taşı deldiren o korkunç güçle, niçin diye sormasak bile, nasıl savaşacağız? İsâ gibi babasız doğamayacağımıza göre babalarımızdan ötürü neden utanalım? O koca evrensel buyrultuyla çatışmanın bize kazandıracağı erdem, yaşamaktan da vazgeçince, ne işimize yarayacak? Var olma buyrultusu kendiliğinden iyi'yi istemiyorsa, bizlere iyi'yi isteten nedir? İyi ,bir başına, bu güçlü buyrultuya aykırı olabilir mi? Olabilirse, aynı güçte bir başka buyrultu düşünmek zorunda kalmaz mıyız?

Görüldüğü gibi, Schopenhauer'in metafiziği ne kadar aydınlıksa töresi o kadar karanlıktır. Erdem alanında bizlere verebildiği tek değer, Hristiyanlaşmış bir Budist ilkesinden ibarettir.

5. SUÇ VE CEZA

Dostoyevski'yi olduran yıllar, Ondokuzuncu yüzyıl Rusyasının Çar birinci Nikola'nın baskısı altında ezildiği yıllardır. Toprak işçileri, bir çeşit tarım gereciymişcesine, toprak beyleri arasında açık arttırmayla satılmaktadır. Oysa küçük toprak beylerinin durumları da, inek gibi alıp sattıkları mujiklerden daha güvenli değildir; sabah akşam bölge komiserinden dayak yemektedirler. Devlet dairelerinde müdür memurunu tokatlayarak çalıştırır. Kırbaçlamak'la kırbaçlanmak en olağan günlük işlerdendir. Kazançlar yaşamaya yetmemektedir, açlık salgındır, aydınlar arasında yıkıcı düşünceler kaynaşmaktadır. Bakışlar gök ölçülerine çevrilmiştir, müjikler İsâ'nın saltanatını sabırsızlıkla beklemektedirler: (Bu kadar iğrenç bir şeye Tanrı razı olamaz).

Sonya'nın ağzıyla bu yargıya varan Dostoyevski, yaşadığı sürece onu kıvrandıracak olan ikiliği, Suç ve Ceza'nın dördüncü bölümünde, Raskolnikov'un ağzından ortaya atıyor: (Ama gene de razı oluyor işte...) Birkaç yaprak sonra da, ünlü romanının dayandığı önemli sorulardan birini sormaktadır: (Nasıl oluyor da bu kadar bayağılık, böyle kutsal bir duyguyla bağdaşabiliyor?). Dostoyevski, daha bir çok yapıtlarında, bu sorunun uyandırdığı kuşkuları çözmeye çalışacaktır. Gök ölçüleri karşısında insan yapısı, çeşitli yönlerden ustaca didiklediği bu ikilik, hemen bütün yapıtlarının temelidir.

Dostoyevski doğduğu zaman Puşkin yirmi iki, Gogol on bir yaşındaydı. Her ikisi de ona öncülük etmiştir. Tolstoy'la Turgenyev'se onunla birlikte yetişecek, onunla yarışacaklardır. Almanyada Goethe, İngilterede Byron, Fransada Chateaubriand, Stendhal, Balzac ünleri Rusyaya erişmiş olarak yaşamaktadırlar. 1843 de Balzac Moskova'ya geldiği zaman Dostoyevski onun Eugénie Grandet'sini Rusçaya çeviriyordu. Çağ, büyük düşünürlerle büyük sanatçıların çağıdır. Heine, Hugo, Mérimé, Poe, Musset, Dickens, Flaubert yetişmektedirler. Suç ve Ceza'nın tasarlanmasından önce bir de Çehov doğacaktır. Dostoyevski ilk yapıtı olan İnsancıklar'ı yayımladığı 1846 yılında yirmi beş yaşındaydı. Yıl, en önemli yazarların birbirleriyle yarışarak kaynaştığı bir yıldır. Dostoyevski, Byron ö-

düğünde üç, Goethe öldüğünde on bir, Puşkin öldüğünde on altı, Stendhal öldüğünde yirmi bir, Chateaubriand öldüğünde yirmi yedi, Balzac öldüğünde yirmi dokuz, Gogol öldüğünde otuz bir yaşındaydı. Altmış yaşına kadar yaşayacak, edebiyat dünyasının en sağlam yapılarını kuracaktır.

Suç ve Ceza, böylesine bir çevrede, 1866 yılında yayımlandı. 1860 da Rusyada toprak reformu yapılmış, toprak köleliği kaldırılmıştı. Çar birinci Nikola çoktan ölmüştü. Bütün bunlar açlıkla yoksulluğu azaltacak yerde büsbütün hızlandırmıştı. Sosyal denge bozulmuştu bir kez, toplumdaki kargaşalık sürüp gidecekti. Turgenyev Babalar ve Çocuklar'ında, Çernişevski Ne yapmalı'sında bu sosyal kargaşalığın nedenlerini araştırıyorlardı. Dostoyevski Suç ve Ceza'sıyla, Turgenyev'le Çernişevski'nin karşısına göksel ölçüyü çıkardı. Suç ve Ceza, bir açıdan, Dostoyevski'nin kendisiyle yaptığı önemli bir tartışmaydı. Nitekim o yılların aydınları bu tartışmaya çok büyük bir önem verdiler, yapıt bir anda bütün Rusyaya yayıldı.

Suç ve Ceza'nın ortaya attığı sorun şuydu: Bir yanda budala, önemsiz, hastalıklı, kimseye yararlı olmayan, tersine, herkere zararı dokunan, niçin yaşadığını kendisi de bilmeyen, yarın nasıl olsa kendiliğinden ölecek bir kocakarı var. Öte yanda da yardım görmediklerinden ötürü yokolup giden genç, körpe güçler... Kocakarının manastıra adadığı paralarla milyonlarca kötülük önlenebilecektir. Şuhalde kocakarıyı öldür, parasını al, sonra da bu parayı bütün insanlığın yararına harca. Bir ölüme karşı binlerce dirilme. Bu bir hesap işidir. Hem sosyal dengede bu aptal, bu kötü yürekli kocakarının ne değeri olabilir? Bir bit, bir hamamböceği ondan daha değerlidir. Yaşamak için, yaşamaya değer olmalıdır. Başkalarını sev diyorlar, bundan çıkan sonuç her ikisinin de yarı yarıya çıplak kalmasıdır. Kaftanını ikiye bölüp yarısını komşuna verirsen hem sen çıplak kalırsın, hem de o giyinmemiş olur. İyisi mi kendini sev, hem kaftanın sağlam kalır, hem de komşunun ikiye bölünmüş bir kaftandan daha fazlasını almasını sağlamış olursun. Bir toplumda özel işler ne kadar tıkırında giderse genel işler o kadar düzenli olur. Kendini düşünmen genel ilerleyişi sağlar, buysa komşun için yarım bir kaftandan daha yararlıdır. Ölüme gidecek bir adamın kayanın üstünde, ancak iki ayağını koyabilecek kadar daracık bir yerde oturması gerekse, çevresinde uçurumlar, ummanlar olsa, sonsuz karanlıklar, sonsuz yalnızlık

bitmez tükenmez fırtınalar içinde, bir arşınlık o daracık yerde sonsuzadeğin ayakta durması, adamın o anda ölmesinden daha iyidir. Ne türlü olursa olsun, yaşamak gerek.

Sorun, o yıllar Rusyasının sorunudur. Dostoyevski, Hukuk öğrencisi Raskolnikov'un kişiliğiyle sorunu ortaya attıktan sonra tartışmaya başlıyor: Olağan insanlarla olağanüstü insanları birbirinden ayırmalıdır. Olağan insanlar boyun eğerek yaşamak zorundadırlar ,kanun dışına çıkmaya hakları yoktur. Olağanüstü insanlar bütün suçları işlemeye, bütün kanunları ayaklar altına almaya yetkilidirler, ülküleri uğruna bütün sınırları aşabilirler. Likürg, Solon, Napolyon yeni kanunlar koyarken eski kanunları haklı olarak çiğnemişlerdir. Yerleşmiş bir açıdan bakılınca bunların işledikleri de suç değil midir? Olağanüstü insanlar bir bakıma tüm suçturlar, kendilerinin ya da toplumlarının yararına kan dökmekten bile çekinmemişlerdir. Büyükler şöyle dursun, toplumları içinde biraz olsun sivrilenler bile, az ya da çok, öldürücü olmak zorundadırlar. Öldürücülük, olağanüstülüğün gereğidir. Olağan insanlar, ellerine geçirebilirlerse, olağanüstü insanları asıp keserler ama bir süre sonra da heykellerini dikip onlara taparlar. Olağan insanlar uysal, gelenekçi, eğik boyunludurlar; görevleri kendileri gibi bir takım varlıkların çoğalmasına yaramaktır. Onlar insanlığı koruyup çoğaltırlar, ötekilerse yürütüp bir amaca götürürler.

Genç Hukuk öğrencisi Raskolnikov, fâizci kocakarıyı bu düşünceden yola çıkararak öldürmüştür. Evet, kan dökmüştür, ama: (Herkesin döktüğü kanı, şu yeryüzünde bir çağlayan hâlinde dökülen, her zaman dökülmüş olan kanı... Onu bir şampanya gibi akıtanlar sonradan Capitole'de taş giyip insanlığın övüncü oldular. Ben de insanlara iyilik etmek istiyordum. Yaptığım bu biricik anlamsızlığı bağışlatmak için insanlığa binlerce iyi iş yapacaktım. Yaptığım işe anlamsızlık bile denemez ya, düpedüz beceriksizlik denir. Çünkü bu düşünce, başarısızlığa uğradıktan sonra göründüğü gibi, hiç de budalaca değildi. Başarısızlığa uğrayan her şey budalaca görünür. Ben, şimdi budalaca görünen bu eylemle sadece kendime bağımsızlık sağlamak, yaşamak için ilk adımını atmak, gerekli araçları edinmek istemiştim. Bundan sonra her şey ölçülemeyecek kadar yararlı bir yürüyüş olacaktı. Ama ben ilk

adımda tökezledim. Başarabilseydim benim de başıma taç giydireceklerdi.)

Raskolnikov niçin başaramamıştır? Çünkü olağanüstülük sanısına kapılan olağan bir insandır. Olağanlar büyük acılar çekmeye dayanamazlar, gerçekten büyük insanlarsa büyük acılar çekmek zorundadırlar. Olağanlar aşmamaları gereken sınırların içine ergeç çekilirler, kendi cezalarını kendi elleriyle verirler, *sevgi*'nin tutsağıdırlar. Olağanüstüler *sevgi*'ye boyun eğmezler: (Peki ama, buna lâyık olmadığım halde, bunlar beni ne diye bu kadar *seviyorlar*? Ah, hayatta yalnız olsaydım, kimse beni *sevmeseydi*, ben de kimseyi hiçbir zaman *sevmeseydim*, bütün bunların hiç biri olmazdı.)

Raskolnikov kendi erdemini denemek için öldürmüştü. Olağanüstüler, doğrudan doğruya yaparlar, denemezler. *Düşünce* değil, *eylem*'dirler: (O zaman anladım ki Sonya, iktidar, ancak eğilip onu almak cesaretini gösterenlere verilir. İş, cesaret etmekten ibaretti. Sorun, yalnız buydu. Ben, cesaret göstermek istedim, öldürdüm. Sırtüsü karanlıkta yattığım sıralarda büün bunları düşünmüştüm. Beni mahveden de işte bu oldu ya. İktidara geçmeye hakkım olup olmadığını kendi kendime sorup soruşturmaya başladıysam, demek ki iktidara geçmeye hakkım yokmuş. İnsan bir bit midir? İnsan, bunu soran için bir bit değildir, aklına böyle bir soru gelmeyen için bittir. Napolyon bu soruyu sormadan gider, kocakarıyı öldürürdü. Benim suçum bu soruyu sormaktır.)

Gök ölçüsü, olağan insanların birbirlerine karşı davranışlarını düzenler. Raskolnikov da olağan bir insan olduğuna göre: (Kalk, hemen şimdi, şu dakikada, dörtyol ağzına koş, yere kapan, ilkin kirlettiğin toprağı öp, sonra dört bir yana eğilerek bütün dünyayı selâmla, herkesin önünde, yüksek sesle, ben öldürdüm diye bağır. O zaman, Tanrı sana yeniden hayat verecektir.)

Raskolnikov'un kendisine yüklediği biricik suç, sonuna kadar dayanmamak'tır: (Benim davranışım onlara niçin bu kadar çirkin görünüyor? Kanunun sınırları aşılmış, kan dökülmüştür. Öyleyse, insanlığa iyilik eden, iktidarı zorla alan bir çok kimselerin de, daha ilk adımlarında, kafalarını kesmek gerekirdi. Ama bu adamlar sonuna kadar dayandılar, bunun için de haklı çıktılar. Bense dayanamadım, bunun için de bu adımı atmak hakkını kazanamadım.)

Raskolnikov kendisini güçsüzlükle, korkaklıkla suçlandırmaktadır. Oysa Dostoyevski, Raskolnikov'un kendisinde, inanışında derin bir hatâ bulunduğunu söylüyor. Dostoyevski'ye göre Raskolnikov bu hatâyı sezmiştir ama gereği gibi anlayamamıştır. Dostoyevski, büyük yapıtının sonlarına doğru Tanrıca davranıyor, yarattığı kişiyi yargılıyor: (Raskolnikov, kendisinde, inanışlarında derin bir hatâ olduğunu, belki daha o zaman, sulara eğilip baktığı sıralarda, sezmiş bulunduğunu bir türlü anlayamıyordu. Bu sezişini yarınki hayatına ait değişikliğin, ölümden sonra dirilişinin, hayata yeni bir bakışın habercisi olabileceğini de anlamıyordu.)

Dostoyevski, yenilen Raskolnikov'u Sibirya'ya gönderip eline de, Turgenyev'le Çernişevski'ye karşı çıkardığı, göksel bir erdemi tutuşturduktan sonra yapıtını şu sözlerle bitirmektedir: (Raskolnikov, bu yeni hayatın kendisine bedâva verilmediğini, onu çok pahalıya, gelecekte yapacağı büyük fedakârlıklarla satın almak gerektiğini henüz bilmiyordu. Ama burada yeni bir hikâye; bir adamın derece derece yenileşmesinin, yavaş yavaş yeniden hayat buluşunun, bir dünyadan bir başka dünyaya geçişinin, şu âna kadar hiç bilmediği yeni bir gerçekle tanışmasının hikâyesi başlıyor. Bu, yeni bir yapıtın konusu olabilir.)

6. MİKROP

Bin yüzyıllık insan düşüncesinin önemli geliştiricilerinden biri de Doktor Sigesmund Freud'dür. Psikanaliz adını verdiği insan ruhunun incelenmesi yöntemi (Metot), ruh'la beden tartışmacılarını bir hayli şaşırttı. Doktor Freud'e göre bedenimizi hasta eden ruhumuzun baskılarıydı. Bu arada erdemlerimiz de en önemli rolü oynuyor, bilincimizin (Şuur) kapısını tutarak açığa vurulmak, gerçekleştirilmek istenen bir çok doğal (Tabii) isteklerimizi geriye, bilinç altına itip bizleri hasta ediyordu. Şuhalde, Hekimlik açısından, erdem bir çeşit mikroptu.

Düşünce zincirinin bütün halkaları birbirlerine bağlıdırlar. Doktor Freud de kendi halkasını perçinlemeden önce son halkalardan yararlanmıştır. 1880 yılında, yirmi dört yaşındayken. Viyana'da kendisi gibi genç bir öğrenci olan Doktor Josef Bröer bir ruh hastasını uyutarak iyileştirmeye çalışıyordu.

Doktor Bröer, hastasının birtakım ruh baskılarından kıvrandığını seziyor, onu ipnotizma yoluyla uyutup konuşturarak ferahlatıyordu. Kötü anılar hastanın beden dengesini bozmuştu. Dengenin düzelmesi için bu kötü anıların bilinç altından birer birer çıkarılarak atılmaları gerekliydi. Arkadaşının bu çalışmalarına katılan Freud, Fransa'ya gitti. 1885 yılında, ünlü Profesör Doktor Charcot'nun öğrencisi oldu. Doktor Charcot, uyuttuğu hastalarında düşünce aşılaması yoluyla (Telkin) geçici kötürümlükler elde ediyordu. Ruhtan gelen düşüncenin bedende kötürümlük meydana getirmesi bir hayli ilgi çekiciydi. Charcot'nun bir başka Fransız öğrencisi Doktor Pierre Janet, Fizyoloji'den Psikoloji'ye geçişi hazırlayan incelemeler yapıyordu. Bütün bunlar Freud'ün düşüncesini olgunlaştırdı. Bir başka Doktor, Bernheime, hastalarına, uykuda yaptıklarını hatırlatmaya çalışıyordu. Freud, Doktor Bröer'in hem bir hayli güç, hem de her hastada kesin bir sonuç vermeyen uyutma yöntemi yerine Doktor Bernheime'in hatırlatma yöntemini kullanmayı düşündü. Bilinçaltını temizlemek için kullanılan bu yönteme Çağrışım yöntemi (Tedâi metodu, Méthode associative) adını verdi. Ünlü Filozof Leibniz de, insanda bilinçten başka bir de bilinçdışı ya da bilinçaltı bulunduğunu ikiyüz yıl önce kanıtlamıştı.

Görüldüğü gibi, insan ruhunun didiklenmesi için hastanın yatırılacağı masa hazırdı. Doktor Freud'ün ak gömleğini giyip bıçağı eline alması bekleniyordu. Freud geldi, hastayı masaya yatırdı. 1909 yılıydı. İnsanlar, beş yıl sonra, ruhlarının bozukluğu yüzünden bedenlerinin birbirleriyle boğuşacağından habersizdiler. Viyana Üniversitesi, elli üç yaşındaki Profesör Freud'ün Psikanaliz üstüne verdiği beş konferansla çalkalanıyordu.

Freud'e göre insanı üç önemli içgüdü yönetmektedir: Korunma içgüdüsü, cinsellik (Cinsiyet) içgüdüsü, toplumculuk içgüdüsü. İnsanın eriştiği uygarlık (Medeniyet) içinde korunma içgüdüsüyle toplumculuk içgüdüsü önemini oldukça yitirmişti. Bugün için önemli olan tek içgüdü, cinsellik içgüdüsüdür. Cinsellik içgüdüsü yeni doğmuş bir çocukta bile belirmektedir. Parmağını emen bebek, cinsel bir hoşlanma duyar. Cinsellik içgüdüsünün töresel (Ahlâkî) baskılar altına alınması birçok hastalıkların nedenidir (Freud önceleri isteriklerle nevrozlar gibi birtakım ruh hastalıklarından söz ediyordu. Sonraları bu

kuram kalb, mide, karaciğer, bağırsak gibi birçok beden hastalıklarına kadar genişletildi). İşte ruhun incelenmesi (Psikanaliz) yöntemi; bu geriye itilmiş, baskıya konulmuş, hapsedilmiş heyecanları birer birer bulup meydana çıkararak eğitir (Terbiye eder), düzene koyar.

Freud, Psikanaliz üstüne verdiği konferansların ikincisinde, bunu açık bir örnekle anlatıyor: Şimdi ben burada konuşurken dinleyiciler arasından bir terbiyesiz adam gürültü etmeye kalksa içinizden birkaç terbiyeli adam onu kolundan tutup dışarı atarlar. Ama o terbiyesiz adam kapının dışında da boş durmaz, kapıyı yumruklıyarak bizleri rahatsız (Hasta) eder. O zaman biz, çâresiz, onu yeniden içeri alarak terbiyesizlik etmiyeceğine söz verdirdikten sonra oturmasına izin veririz. İşte Psikanaliz yöntemi budur.

Çoğu erdem baskısıyla bilinçaltına itilmiş bu heyecanları, Freud üç yoldan meydana çıkarmaktadır:

1 — Bu yollardan birincisi hastayı konuşturmak yoludur. Hastayı konuşturmak oldukça güç bir iştir. Çünkü hasta baskılarının direnci (Mukavemet) altındadır. Doktor, hastasını; saçmasapan, yalan yanlış, anlamlı anlamsız konuşmaya zorlar, direncine önem vermeden uluorta konuşmasını kolaylaştırır. Düşünce çağırışımları, Doktorun parmak basması gereken çözüm noktalarıdır. Doktorun görevi, hastadaki direnci kırmak, hatırlatma yöntemiyle düşünce çağırışımlarını sağlamaktır. Hastanın bilincine çıkacak düşünceler aracılığıyla unutulmuş anı, kolaylıkla bulunup meydana çıkarılır.

2 — İkinci yol, düşlerin (Rüyâ) yorumlanması yoludur. Düşlerimiz, çocukluk dünyalarımızı yaşatmaktadır. Çocukluğumuzun bütün özellikleri, istekleri, artık işimize yaramıyacak olan bütün ilgileri düşlerimizde yaşamaya devam etmektedir. Düşlerin kaynağı bilinçaltıdır. Düşler, özellikle cinsel kompleksleri bilince çıkarırken bir çeşit simgeler (Semboller) kullanırlar. Psikanalizci Doktor bu simgeleri kolaylıkla çözerek gerçek nedeni bulabilir.

3 — Üçüncü yol, insanların her gün başlarına gelen birtakım yanılmaları, sürçmeleri yorumlamaktır. Sağlam insanlar bile birtakım adları unuturlar ,bir yazıyı okurken dilleri sürçer, bir şeyler kırıp dökerler, öteberilerini yitirirler. Psikanaliz bilmeyenlerin yorgunluk, dalgınlık, rastlantı (Tesadüf) dedikleri bütün bu yanılmalar, sürçmeler, beceriksizlikler Psi-

kanalizci için çok önemli ipuçlarıdır. Tespih ya da bir zincirle oynamak, ikide bir öksürmek, bir şeyler mırıldanmak, parmakları çıtlatmak gibi sayısız belirtilerden her birinin önemli bir nedeni vardır. Bütün bunların kaynakları itilmiş isteklerdedir. Yaşayan insan ruhunda rastlantı sayılabilecek hiç bir şey yoktur.

Hastalıklarının nedeni bulunan hastaların çoğu, artık Doktorun yardımı olmaksızın da iyileşebilirler. Neden bilindikten sonra geriye onu bir düzene sokmak kalmaktadır. Bilinçaltından bilince çıkarılan, aydınlatılan nedenin giderilmesinde de üç yol vardır:

1 — Kimi hastalar bu isteklerini baskı altında tutmakla sağlıkları için gerektiği gibi davranmamış olduklarını anlarlar, isteklerinin giderilmesi yolunu ararlar.

2 — Kimi hastalar isteklerini daha yüksek bir amaca çevirirler. Aşırı sofuluğa düşmüş kadınlar bunlara en iyi bir örnektir. Freud, isteklerin böylece yüksek bir amaca çevrilmelerine (La sublimation du désir) adını veriyor.

3 — Kimi hastalar da bu isteklerinin uygunsuzluğunu daha açık görerek baskının yetersiz direnci yerine, aydınlık düşüncelerini koyarak isteklerinden kurtulabilirler.

Bu üçüncü yol, erdem açısından, önemli bir yoldur. Kırda zehirken eczacının elinde ilâç olan bir ot gibi, erdem de, kötü kullanıldığı zaman hasta edici, iyi kullanıldığı zaman iyi edici olabilmektedir. Doktor Freud, sorunu Hekimlik açısından ele aldığı için bu Törebilimsel gerçek üstünde durmuyor ama, bizim bakımımızdan, yönteminden çıkarılabilecek sonuç bu olsa gerektir.

Freud, beş konferansından sonuncusunu Hekimce bir sonuca bağlayarak bitirmektedir: Yapımızdaki hayvanlığı büsbütün küçümsememeliyiz. Sağlığımız için itilmiş eğilimlerimizden kimilerini gerçekleştirmemiz gerekir. Günümüz uygarlığı birçok kişileri gereksiz yere baskı altında tutmaktadır. Yüksek amaçlara çevrilmeler (La sublimation) her zaman yetmez. Bir makineye verilen ısının tümü nasıl güce çevrilemezse, eğilimlerimizin tümü de yüksek amaçlara çevrilemezler. Her gün yemi biraz eksiltilen atın sonunda neden öldüğüne şaşanlara diyeceğim ki, bu at açlıktan ölmüştür.

Sigesmund Freud yaşasaydı bugün yüz beş yaşında olacak, yönteminin bir hayli geliştiğini, ama bir hayli de aşıldığını görecekti. Önce Adler kuramı (Nazariyesi) Freud'ün düşüncesine karşı koymuştu. Adler, cinsellik içgüdüsünün karşısına aşağılık duygusunu çıkarıyordu. Adler'e göre insanın duyguları, düşünceleri, davranışları sadece cinsellik içgüdüsüyle değerlendirilemezdi. İnsanın amacı üstünlük kurmak'tır. Cinsellik bir amaç değil, ancak bu amaca elverişli bir araç olabilir. İnsanın bütün çabası bu üstünlüğe yönelmiştir. Bütün duyguların, düşüncelerin, davranışların nedeni aşağılık duygusudur.

Sonra, Freud'le beraber yola çıkan büyük Psikanalizci, Zürih Psikanaliz okulunun kurucusu, 1961 yılında ölen Carl Jung, sevgili ustası Freud'den bir hayli uzaklaştı. Carl Jung'a göre insanın eğilimlerini değerlendirebilmek için Adler'in kuramı kadar Freud'ün düşüncesi de yetmemektedir. İnsan, bir ya da birkaç nedene bağlanamıyacak kadar geniş bir denklemdir. İnsanı insan eden nedenlerin başında yaşama isteği gelir. Yaşama isteği, sanıldığından çok geniş bir kavramdır. İnsan sadece geçmişiyle değerlendirilemez, insanın bir bugünü, bir de geleceği vardır. Her üç zaman da insanı her an etkilemektedir. Kişilik bir maskedir. İnsan bu maskeyi hem başkalarını etkilemek, hem de kendi benliğini başkalarından gizlemek için taşır. Bilinçaltı çok önemlidir ama, yetmez. Kişisel bilinçaltının dışında insanı her an etkileyen esrarlı, çok geniş, kollektif bir bilinçaltı daha vardır. İnsanın sağlığı bu korkunç ülkedeki yaşayış düzeniyle ilgilidir. Hastalanmak demek, özellikle ruh hastalıklarında, insanın bilinç dünyasından kaçarak bu bilinçaltı dünyalarında yaşamaya başlaması demektir. Hastalık nedenlerinden biri de, yaşama isteğinin başarıya ulaşamaması yüzünden, insanın gerçek dünyadan bezginlik getirmesidir.

Carl Jung, Freud'ün Psikanaliz yöntemini de geliştirmiş, hastanın hatırlamasını sağlıyan birtakım anahtar sözcükler bulmuştur.

7. BAŞKALARI İÇİN YAŞAMAK

Artık Kant'ın etkisi altındayız. Bu etki günümüze kadar sürüp geldi. Aklımızın çözemiyeceği akılüstü metafizikle uğraşmıyoruz. Düşünce çabamızı aklımızın sınırları içine çektik.

Sorumuz, bir bakıma pek kolay, bir bakıma pek güç bir çizgi üstündedir: Bu durumda ne yapabiliriz?.. Sorumun çözümü kolaydır, çünkü bizi çıkmazlar içinde kıvrandıran birçok metafizik sorunlardan kurtulduk, insanlığımızla başbaşa kaldık. Sorumuzun çözümü güçtür, çünkü nereden geldiğimizin ve nereye gideceğimizin tatlı düşlerini yitirdik, insanüstü güçlerin yardımından umudumuzu kestik, ne yapacaksak kendi kendimize yapmak zorundayız. Düşünce zincirimizin bundan sonraki halkaları bu açıdan gelişecek:

1 — İnsanlığımızı onarmalıyız. (Comte)
2 — Hayvanlığımızı anlamalıyız. (Darwin)
3 — İnsanüstü'nü umud etmeliyiz. (Nietzsche)
4 — İnsanca çıkarımıza bakmalıyız. (Bentham, Mille. James)
5 — Metafiziğe dönmeliyiz. (Bergson)
6 — Yalnızız. (Tanrısız varoluşçular)
7 — Umutsuzlukla savaşmalıyız (Camus)

Ondokuzuncu yüzyılın Fransız düşünürü Auguste Comte (1798-1857), insanlığımızı onarmak için, Paris'te Monsieur le Prince sokağındaki on numaralı evinde güzel bir düş kuruyor: Yeni bir insanlık dini.

Oysa insanlık dini düşüncesi yeni değil. Comte'dan önce bir hayli kişi bütün insanları bir araya toplıyacak evrensel bir din kurma çabasına girişmişti: İsâ'dan önce ondördüncü yüzyılda eski Mısır'ın genç güdücüsü Amenotep IV. güneşin ışığını sırtında duyan bütün insanları güneşe tapmaya çağırmıştı. İsâ'dan önce onuncu yüzyılda yaşadığı sanılan Zerdüşt de bu yoldaydı (Mazdeisme). İsâ'dan önce altıncı yüzyılda, ikisi Hindistan'da biri Çin'de üç büyük Tanrısız düşünür; Mahavira (Jainisme), Gotama (Budisme), Konfüçyüs (Konfüçyanisme) bütün insanlara seslenmişlerdi. Nâsıra'lı İsâ'da hiç bir ayrılık gözetmeksizin bütün insanları aynı Baba'nın çocukları saymış, onları yoksulluk'ta birleştirerek insanlık sürüsüne katmaya çalışmıştı. İsâ'dan sonra üçüncü yüzyılda İranlı Mâni (216-276) bütün dinlerin bireşimini yaparak insanları tek dinde toplamayı denemişti (Manichéisme). Onaltıncı yüzyılda Francis Bacon (1561-1626) bütün insanların toplanacağı bir erdemliler adası düşünmüştü (Yeni Atlantis). Onyedinci yüzyılda Tommaso Campanella (1568-1639) bütün insanların tek düşüncede ve eşit olarak yaşayabilecekleri bir Güneş-Ülke'nin

özlemini çekmişti (Civitas Solis). Rousseau (1712-1778) onsekizinci yüzyılda, Devrimcilerin 1794 de gerçekleştirmeye çalıştıkları ,bir Uygarlık dini düşüncesini ortaya atmıştı. Comte'un çağdaşı Karl Marx (1818-1883) da, ekonomik ilkelerden yola çıkarak, aynı amaca doğru yürüyecekti. Masonluk'sa, yüzyıllardanberi, inanç ayrılıklarına saygı göstermek yoluyla din, ırk, ulus ayrılığı gözetmeksizin bütün insanları birleştirmeye, insan kardeşliğini kurmaya çalışmaktaydı.

Auguste Comte'un insanlık dini için ortaya attığı ilke şudur: Başkaları için yaşamak.

Oysa bu ilke de yeni değil. Aşağı yukarı bütün dinler bu ilkeyi ileri sürmektedirler. Hele Tanrısız oluşları bakımından Comte'un insanlık dinine pek yakın bulunan Budisme'le Konfüçyanisme açıkça bu ilkeyi yaymaktadırlar: Başkaları için yaşayınız, bencilliğinizle savaşınız gerekirse kendinizden büsbütün vazgeçiniz.

Auguste Comte'un düşüncesi (Positivisme), gerçekte yepyeni bir düşünceydi ve çağdaş düşünürleri etkiliyordu: Olayları başka olaylarla açıklamak... Comte bu düşüneeye insanlığın geçmişine bakarak varmıştı. Üç hal kanunu adı verilen bu bakışın birinci basamağı Teolojik haldi. Bu basamakta insanlar, olayları dinsel bir açıdan açıklamışlardı. İkinci basamak Metafizik haldi. Bu basamakta insanlar olayları soyut kavramlarla açıklamışlardı. Üçüncü ve son basamaksa Positif haldi. Bu basamakta insanlar, olayları olumlu bir açıdan, başka olaylarla açıklamalıydılar. Bir başka deyişle, insanlık, Teolojik nedenlerden Metafizik nedenlere, Metafizik nedenlerden de olumlu nedenlere erişmiş bulunmaktadır.

Şu halde yeni insanlık dini de olumlu nedenlerin üstüne kurulmalı, Teolojiye olduğu kadar Metafiziğe de sırt çevirmelidir.

Auguste Comte'un ömrü Törebilim'ini yazmaya yetmedi. Yaşasaydı yazacaktı. Törebilim'inin plânını ölümünden birkaç ay önce, 1 Şubat 1857 de, hazırlamıştı. Doktor Robinet'nin açıkladığı bu plân büyük çapta önemli bir yapıtı haber vermektedir. Auguste Comte, Törebilim'inin birinci bölümünde insan tabiatının bilgilerini kurmak için birçok teoriler düşünmüştü. Örneğin, varlık, sağlık, hastalık üstüne bir Hayat teorisi; kişilik, toplumsallık, töresellik üstüne bir Duygu teorisi;

aile, vatan, insanlık üstüne bir Büyük-Vücut teorisi kuracaktı. Yapıtının ikinci bölümünde de insan tabiatının mükemmelleşmesi için kişisel töreyi inceliyecek, bir genel eğitim kitabı meydana getirecekti. Plânından anlaşıldığına göre, insan ömrünü yedi çağa ayırıyor ve bu çağları şöyle adlandırıyordu:

1 — İlk çocukluk çağı. (Ana rahminden yedi yaşına kadar)

2 — İkinci çocukluk çağı. (Yedi yaşından ondört yaşına kadar)

3 — Erginlik çağı. (Ondört yaşından yirmi bir yaşına kadar)

4 — Gençlik çağı. (Yirmibir yaşından yirmi sekiz yaşına kadar)

5 — Yetişme çağı. (Yirmisekiz yaşından kırk iki yaşma kadar)

6 — Olgunluk çağı. (Kırk iki yaşından altmış üç yaşına kadar)

7 — Çekilme çağı. (Altmış üç yaşından ölüme kadar)

Her çağ için, o çağa özgü, ayrı bir eğitim düşünüyordu. Kendi sıralamasına göre henüz olgunluk çağındayken öldü, çekilme çağına varmaya dört yıl vardı daha. Neler yazacaktı kimbilir?

Başkaları için yaşamak, başkalarını sevmeyi gerektirir. İnsan, başkalarını sevebilirse onlar için yaşayabilir. Auguste Comte'un dininin büyük erdemi *sevgi*'dir. İnsanlığı, bir insanı sevdiğiniz gibi seviniz diyor Auguste Comte. Gerçek sevgiyse kadınlara özgüdür. Kadın, erkeğe göre, daha özgecil, sevmeye daha uygun bir yapıdadır. Bu yüzdendir ki. insanlık dininde kadın pek önemlidir ve bencil erkekler özgecil kadınları beslemekle görevlidirler. Toplum sevgisine, kadın sevgisi yoluyla varılacaktır. Ülkü, insanlık sevgisidir, insan kardeşliğidir.

İnsanlık dininin amacı şudur: Ne nereden geldiğimizi, ne de nereye gideceğimizi düşünmeden hayatımızı daha yaşanılır bir hâle koymak... Buysa birbirimizi sevmekle, birbirimiz için yaşamakla gerçekleşecektir.

Bu kuramsal düşüncelerin tatlı düşlerinden sıyırabilirsek kendimizi, sorumuzun hâlâ karşılıksız kaldığını göreceğiz: İnsanlık, yüzyıllardanberi bütün dinleri, düşünceleri, bilgileriyle bu amaca doğru itildiği halde bu amaç niçin hâlâ gerçekleşemedi? Bunun nedeni erdemsizliğimiz midir? Erdemsizliğimiz-

se, böylesine çabalandığı halde hâlâ elde edilemediğine göre insan yapısına aykırılığını kabul etmek zorunda kalacağımız bu erdem niçin büyük derdimizin tek ilâcı olsun?

8. MUTLU SEÇİLMİŞLER

Öküze, korunması için, boynuz verilmiş. Ya mürekkep balığı korunmayacak mı? Onun da boyası var. Mürekkep balığı öylesine boyar ki suyu, saldıranlar ne etseler onu bulamazlar. Boynuzsuz, boyasız tavşan da çevik bacaklarına güvenir. Kuşlar kanatlanıp uçarak kendilerini kurtarırlar. Ya boynuzsuz, boyasız, kanatsız, hantal bacaklı insan? Onu da aklı koruyacak. Korunma, beslenme ve çiftleşmeyi de kapsayan, geniş anlamlı bir yaşama gereğidir. Her yaşayanın kendine özgü bir korunma gücü var. İyi ama, niçin kimine boynuz, kimine boya, kimine çevik bacak, kimine kanat, kimine akıl? Örneğin bütün yaratıklar boynuzlu olamazlar mıydı?

Nerede bir iş varsa orada bir işçi olmalıdır. Nasıl elinize aldığınız kalemin bir yapıcısı varsa boynuzun, boyanın, çevik bacakların, kanadın, aklın da bir yapıcısı vardır. Bu yapıcı kimdir, ya da nedir? Bilinçsiz bir güç, bu kadar amaca uygun, bu kadar düzenli ürünler meydana getirebilir mi?

İşte, yüzyıllardanberi ruhçularla maddecileri tartıştıran bu önemli soruları, İngiliz bilgini Charles Darwin (1809-1882) karşılamaktadır. Maddeciler, Darwin'le güçleniyorlar. Cinslerin ayrı ayrı yaratıldıklarını savunan Yaratıcılık kuramına (Créationisme-Linne, Cuvier) karşı duran; cinslerin, gelişmeler sonucunda başkalaşan, birliğini savunan Evrimcilik kuramı (Transformisme - Diderot, Robinet) Darwin'le açık bir anlam kazanıyor.

Şimdi artık mâdenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar zinciri kolaylıkla savunulmaktadır. Kömürden yola çıkılarak çeşitli doğa koşulları altında değişe değişe insana kadar gelinmiştir. İnsanın atası kömürdür. Kömürden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan da insana varılmıştır. İnsandan önceki son halka maymundur. (Bu kuram, Nietzsche'ye insandan ötesini insanüstü'nü düşündürecektir).

Charles Darwin, Evrim kuramını (Tekâmül, Evolution) kurmadan önce. uzun yıllar yaptığı incelemeler sonunda şu sonuçlara varmıştı:

1 — Dünyanın üstünde yaşanabilecek yerler pek dardır. Bu dar alanda yaşamak zorunda bulunan çeşitli yaratıklarsa hızla çoğalmaktadır. Darlığa karşı bu çoğalma ,yaşama kavgasını doğurmaktadır.

2 — Robert Malthus (1766-1834)'ün de dediği gibi, kıtlıklar, savaşlar, hastalıklardan kurtulabilenler en güçlülerdir. Güçsüzler, yaşama kavgasında eriyip gitmektedirler. Yaratıklar üstünde bir doğal seçme (Selection naturelle) makinesi işlemektedir.

3 — Yaratıklar âleminde değişmeler pek sıktır. Örneğin Pasifik denizindeki Galapanos takım adalarının -ki eskiden bu adalar birleşiktiler- her birinde yaşayan büyük kaplumbağalar, aynı kökten geldikleri halde ,ayrı birer cins sayılacak kadar değişmişlerdir.

4 — Her değişme, değişen için yararlı olmaktadır.

5 — Babadaki değişme çocuğa geçmektedir.

6 — Bitkilerden de, hayvanlardan da yeni türler elde edilebilir. Örneğin güvercin ve çiçek yetiştirenler, kuraldışı özellikler gösterenleri birbirlerine aşılaya aşılaya, yeni türler elde etmişlerdir. İnsanların bile yapabildiği bu aşılamayı doğa çok daha kolaylıkla yapmaktadır.

Şu halde yaratıkların hepsi boynuzlu olamazlardı. Yaratık, içinde bulunduğu koşullara en uygun olmak zorundadır. Şu halde işçi ya da yapıcı, yaşamak zorunluğundan doğan doğal bir seçmedir. Şu halde bilinçsiz bir güç, doğal seçme, bu kadar amaca uygun, bu kadar düzenli ürünler meydana getirebilmektedir.

Gerçekten de, bu seçim, yaratıktan önce başlamaktadır. Örneğin bir insan yaratmak için ikiyüz yirmibeş milyon erkek tohumu sekiz saat süren bir yarışa girişirler. Kadın yumurtası karanlık bir köşede gizlenmiştir. İkiyüz yırmibeş milyon yarışçı arasından hangisi amaca daha önce varır, yumurtayı gizlendiği köşede bulabilirse, doğacak çocuğu o meydana getirecektir. Kazanan, en güçlüdür. Çünkü en iyi koşucu, en iyi bulucu ve en iyi delici olarak üç sınavda da başarıya ulaşmıştır. En güçlü, en iyi, en uygun böylelikle seçilir ve yenilen ikiyüz yirmidört milyon dokuzyüz doksan dokuz bin dokuzyüz doksan dokuz olanak (İmkân) doğal süpürgenin acımak bilmeyen süpürüşü önünde ölüp giderler. Çinsi yaşatan, sürdüren en güçlülerdir. (Dr. Fritz Kahn. İnsan ve Hayat. S: 38).

Doğal seçim, evrenin her olayında görülmektedir ve seçilmişler yaşayarak filiz vermektedirler. Boynuzsuz bir sürü düşünün. Daha güçlüler bu sürüye saldırıyorlar. Bu boynuzsuz sürüdekilerin boyaları, çevik bacakları, kanat ya da akılları da yok. Şu halde ölmek zorundadırlar. Eğer içlerinde kuraldışı boynuz çıkıntısı gibi bir özelliği bulunan varsa o kurtulacak, yaşamaya hak kazanacaktır. Yaşayınca da alnındaki o çıkıntıyı çocuğuna geçirecek, çıkıntı çocuklar süresince gelişerek boynuzlu bir cins meydana gelecektir. Gelişmenin milyarlarca yıl sürdüğünü düşünürseniz, kömürü insan eden evrimin, bu örnekle yeteri kadar açıklanabildiğini anlarsınız.

Burada bir soru var: Evrim insanı meydana getirmişse mâdenler, bitkiler ve hayvanlar niçin hâlâ yaşamaktadırlar? Bu sorunun karşılığı da şudur: Ölen boynuzsuzlar sadece kavgaya tutuşanlardı. Geride daha pek çok boynuzsuz kalmıştır. O boynuzsuzlar da yaşamış olduklarına göre onları da yaşatacak bir çevre ve koşullar var demektir. O çevre ve koşullara uygun oldukları sürece onlar da yaşayacaklardır. Evrim, bir ölümü gerektirmektedir ama, tüm ölümü gerektirmemektedir.

Oysa çevreler ve koşullar da değişmektedirler. Kendilerine uygun çevre ve koşulları kalmıyanlar artık yaşamıyorlar. Nitekim bir zamanlar var oldukları halde bugün hiç biri bulunmayan mâdenler, bitkiler ve hayvanlar pek çoktur. Bunların varlığı çeşitli fosillerden, kalker ya da kumtaşı izlerinden, kemik kalıntılarından bellidir.

Evrim her zaman bir ilerleme değildir, çok zaman bir gerileme de olabilir. Güçsüzlüğün de üstünlük sağladığı olmuştur. Örneğin savaşlara güçlüler gider, güçsüzler savaşdışı kalarak canlarını kurtarır ve bir güçsüzler cinsi sürdürerek yaşarlar. Gelecek savaşlara da o güçsüzlerin kendilerine göre güçlüleri gidip doğal süpürgeyle süprülürler, yaşama üstünlüğü güçsüzlerde kalır. Kanatlı bir böcek sürüsünün kasırgaya yakalanarak denize sürüklendiğini düşünün. İçlerinden bir kanadı kopuk bu sakatlığından ötürü kasırgadan kurtulup yaşayacaktır. İşte onun bu kusuru üstünlüğü, seçilme nedeni olmuştur. Sakat böcek bu üstünlüğünü çocuklarına geçirecek ve böylelikle bir kanatsız böcekler soyu meydana gelecektir.

Evrim, bir yaşama zorunluğudur. (Yirminci yüzyılda, koz-

mik ışınların da bu değişmelerde rolü bulunduğu, fizik etkilerin de değişmeler yapabildiği tanıtlanacaktır).

Bir fil'le bir kertenkelenin, bir insan'la bir solucanın aynı soydan olduklarını hemen kavramak kolay değildir elbet. Profesör Alfred Weber, insanın bir maymun değişimi olduğunu bir türlü anlamak istemiyenlere: Utanmayın, diyor, aslandan ya da gül ağacından geldiğiniz söylenseydi, hiç kuşku yok. hoşunuza gidecekti. Kutsal Kitap size, yüzyıllarca, bir toprak külçesinden var olduğunuzu söyleyip durdu da niçin utanmadınız? (Felsefe Tarihi. S: 345-346). Gerçekte insanla hayvan arasında, sanıldığı kadar, büyük bir uçurum yoktur. Hayvanlarda da akıl, erdem duyguları (analık sevgisi, bağlılık, özgecillik, fedakârlık) görülmektedir. Köpek erdemi sopayla öğreniyorsa birçok insanlar da sopayla öğrenmiyorlar mı sanki? Hayvan aklının, hayvan erdeminin bizimkine oranı, tomurcuğun çiçeğe oranı gibidir.

Bugün, ayrı ayrı yaratılış'ın mistik bir düş olduğu ve hiç bir bilimsel temele dayanmadığı kesinlikle anlaşılmış, evrimi oluşturan doğal seçme nedenine bir çok yeni nedenler eklenmiştir. 1865 yılında Avusturalyalı papaz Mendel ayrı nevilerin birleşmelerinden de yeni neviler elde edildiğini tanıtlamıştır. 1921 yılında J. H. Muller, Röntgen ışınları altında da cinsel değişmeler meydana geldiğini bulmuştur. Bundan başka, biyoloji ve fizik alanlarındaki yeni gelişmeler Evrim kuramını günden güne güçlendirmektedir. Örneğin hayvan ve insanlardaki doğal durumun uyku hâli olduğu, uyanıklığın beyindeki bir uyandırma merkezinin işlemesiyle meydana geldiği, hayvan ve insanlardaki bu doğal uyku hâlinin onların bitki ve mâden oldukları çağlardan kaldığı bilinmektedir artık. Başka bir deyişle, eğer zamanla beyinlerimizde bir uyandırma merkezinin işlemesiyle meydana geldiği, hayvan ve insanlardaki bu doğal uyku hâlinin onların bitki ve mâden oldukları çağlardan kaldığı bilinmektedir artık. Başka bir deyişle, eğer zamanla beyinlerimizde bir uyandırma merkezi meydana gelmemiş olsaydı bizler bugün, atalarımız mâdenler ve bitkiler gibi, sürekli bir uyku hâlinde bulunacaktık. Nitekim birtakım hayvanlar, çevrelerine ve yapılarına uyma zorunluğundan, mevsimlik uykular uyumaktadırlar.

Antropoloji bilgini Sir Arthur Keith şöyle diyor: Darwinisme'i maymundan hemen insana geçivermiş bir evrim

zinciri olarak anlamak yanlıştır. Büyük insan familyasının çeşitli gruplara ve bu grupların da çeşitli nevilere ayrıldığını bir eski dünya düşünün. Bugün maymunlar nasıl büyüklü küçüklü çeşitli gruplar halinde görünüyorlarsa, o eski dünyanın insanları da öyle görünmekteydiler. İşte bu çeşitli neviler girdâbı içinde bir nevi, yaşama kavgasından arta kalarak bugünkü insan nevini meydana getirmiştir (A. Keith. İnsanlığın oluşkiliğine dair.)

Darwin kuramı, evrene altı bin yıllık bir yaş biçen, gökle yer arasındaki bütün yaratıkların altı gün içinde yaratıldığını bildiren Kutsal kitapları kökünden çürütmektedir. Ondokuzuncu yüzyılın bütün dincileri, bu yüzden, Darwin'e geniş çapta tepki göstermişlerdir. Oxford Piskoposu Wilberforce, Darwin'i savunan Th. Huxley'e, kendisinin baba yönünden mi yoksa ana yönünden mi maymundan geldiğini sormaktadır. Huxley, bu kabalığa şu karşılığı veriyor: Bilimsel gerçekleri baltalamak için diller döken bir adamın soyundan gelmektense, alçakgönüllü ve haddini bilen bir maymunun soyundan gelmeyi tercih ederim. (A. Adıvar. Tarih boyunca İlim ve Din. Cilt II. S: 109). Yurdumuzda da bu kuramı tanıtmaya çalışan Ahmet Mithat efendinin yazılarına karşı o günün hükümeti şu buyruğu vermiştir: Fimâbaad Mithat efendinin maymunlarına dair matbuata zinhâr nesne yazdırılmaması...

Darwin kuramı, gerçekte, Onsuz cevherin var olamayacağı gücü savunan Leibniz'le yaşamak isteği'ni savunan Schopenhauer'in biyoloji bilimi alanında tanıtlanmasıdır. Darwin'in doğal seçmeyi gerektiren yaşama kavgası, yaşama gücü'nden ya da yaşama isteği'nden, yaşama buyrultusu'ndan başka bir şey değildir. Darwin, düşünürlerin bu varsayımlarını bilimsel bir yasa olarak ortaya çıkarmıştır. Darwin bu çabada tek başına da değildir. Evrim kuramının ilk tohumları Fransız bilgini Jean Lamarck (1744-1829)'ın Philosophie Zoologique adlı yapıtıyla atılmıştır. Bu yapıt, Paris'te, Darwin'in doğduğu yıl olan 1809 yılında yayımlanmıştı. Fransız düşünürleri Diderot (1713-1784) ve Robinet (1723-1789). İsviçreli Charles de Bonnet (1720-1793) Transformisme adı altında, Darwin'den ve Lamarck'dan önce, evrim kuramını savunmuşlardır. İngiliz bilgini Alfred Russel Wallace da 1858 de yayımladığı bir yapıtla aynı görüşü ortaya atmıştı (Darwin'den bir yıl önce, Darwin'-

in On the Origin of Species'i 1859 da yayımlanmıştır). Bu düşüncenin temelleri eski Yunan düşüncesine dayanmaktadır.

Erdem açısından bakınca Evrim kuramından çıkaracağımız sonuç şudur: *Erdem, çevreye ve koşullara uymak zorunluğundan doğan, bir evrim ürünüdür.* Bu sonuç da, erdemin, insan için zorunlu bulunduğu, korunma içgüdüsünden doğduğu düşüncesini doğruluyor. *Erdem, insanın korunması için gereklidir.* İlk erdemli insanın bu korunma gereği, kuşaklardan kuşaklara geçerek yapılarını düşünüyoruz. Erdemli olandan çok, erdemli görünenin kazancı bu yüzden olsa gerek. Çünkü erdemli görünen, kendini koruduğunun farkındadır. Gerçekte acıma nedir bilmez, gerektiğinde acırmış görünerek kendini daha iyi korumuş olur. Gerçekte sevgi nedir bilmez, gerektiğinde acırmış görünerek kendini daha iyi korumuş olur. Gerçekte sevgi nedir bilmez, gerektiğinde severmiş görünerek kendini daha iyi korumuş olur.

Bu açıdan bakınca, biz, mutlu seçilmişler'in erdemi büsbütün elden gidermiş gibi görünüyor.

9. İNSANÜSTÜ

Topraklardan, taşlardan yola çıkarak bitkilerden, sürüngenlerden geçip insana ulaşmış bir evrim (Tekâmül) var. Mâdenler, bitkiler, hayvanlar zinciri sonunda insana gelip dayandı. Evrim sonsuz olduğuna göre, insandan öte de bir şeyler olmalı. Gelişme gücü insan'ı da zorlayacak elbet, evrim insan'ı da aşacak. Bir gün gelip yepyeni bir yaratıkla karşılaşacak dünyamız. Alman düşünürü Friedrich Nietzsche (1844-1900), işte bu insanüstü'nün özlemini çekiyor.

Düşüncenizi trilyarlarca yıl öteye gönderebilir misiniz? İnsanüstü'nün de aşıldığı çağları düşünün. Biz bugün eşekleri nasıl kullanıyorsak insanüstü'lerin de bizleri öylece kullanacağı. biz bugün koyunları nasıl kesip yiyorsak o aşıcıların da insanüstü'leri öylece kesip yiyeceği günleri şimdiden kabul etmek zorundayız. İnsan, o zaman, sırtına pek ağır gelen, yaratıkların en şereflisi (Eşrefi mahlûkaat) gocuğunu atıp evrim zinciri içindeki gerçek yerini almış olacak. Nietzsche her ne kadar bunca ileriye gitmiyor, sadece insanüstü'nün düşünü kurmakla yetiniyorsa da, Kant'la Darwin'in açtığı yolun zo-

runlu sonucu olan insanüstü düşüncesi böylesine bir serüveni gerektiriyor.

Düşüncenizi trilyarlarca yıl geriye gönderebilir misiniz? Bitkilerin, hayvanların, insanların yeryüzünü şereflendirmediği çağları düşünün. O zamanlar yaratıkların en şereflisi mâdenlerdi. Sonraları bitkiler mâdenlerin elinden, hayvanlar bitkilerin elinden aldı bu şerefi. Kırk milyon yıldanberi de biz insanlar şereflenmekteyiz. İnsanüstü'ler ortaya çıkınca ister istemez kaptıracağız bu şerefi elimizden. Ya üstüne titrediğimiz erdemimizden ne kalacak elimizde?

Erdem açısından bakınca Friedrich Nietzsche, özellikle bizi işte bu soru yüzünden ilgilendiriyor.

Siz solucandan insanlığa kadar yol aldınız ve içinizde bir çok şey hâlâ solucandır, diyor Nietzsche. Ben size insanüstü'nü öğretiyorum. İnsan, aşılması gereken bir şeydir. Onu yenmek için ne yaptınız? İnsanüstü, yeryüzünün amacıdır. Yeryüzüne bağlı kalın ve size ötedünya umutlarından sözedenlere kanmayın. Tanrı ölmüştür. Şimdi, korkunç olan, yeryüzüne karşı günah işiemek ve bilinmesi kaabil olmayanı yeryüzünün amacından üstün tutmaktır. Benim erdemim nedir ki? Erdemim beni henüz çıldırtmadı ama, iyilik ve kötülüklerimden ne kadar bezginim. Bunların hepsi züğürtlük, kirlilik ve acınacak bir rahat düşkünlüğüdür. Bir Tanrı yaratabilir misiniz? Öyleyse bana Tanrı sözü etmeyin. Ama insanüstü'nü yaratabilirsiniz. Sizin en iyi yaratmanız da bu olacak. Eğer Tanrılar var olsaydı ben Tanrı olmamaya nasıl dayanırdım, o halde Tanrı yoktur. Siz, kendiniz, yaratıcısınız. Büyük kurtuluşunuz da bu yaratıcılığınızdadır. Ey insan kardeşlerim, sizler belki insanüstü olmıyacaksınız, ama insanüstü'nün baba'ları olabilirsiniz. Dünya dediğiniz şeyi siz yaratmalısınız. O, sizin aklınız, düşünceniz, sevginiz olmalı.

Ey uyku ve erdemden söz açanlar, bütün erdemleri uyumaya yollayın. Uyku, erdemlerin efendisidir. İstediğiniz, iyice uyumak için uyanık durmak mıdır? Öylesi bizden uzak olsun. Bir zamanlar tutkularınız vardı, şimdiyse erdemleriniz var. Düşünmez misiniz ki erdem dediklerinİz o tutkulardan yetiştiler. İster kincilerin, ister şehvetlilerin, ister öcalıcıların soyundan olunuz. Sonunda bütün tutkularınız erdemleriniz oldu. Ama her erdem başka erdemi kıskanır. Erdemler de kıskançlık yüzünden yok olabilirler. Niceleri çöle gittiler ve ken-

dilerini öldürdüler, çünkü erdemlerinin savaş alanı olmaktan yorulmuşlardı. (Madem ki istiyorsunuz) Erdemlerinizi seviniz. Çünkü onların yüzünden mahvolacaksınız. (Bu da insanüstü'ne varabilmek için yararlıdır, anlamına. Çünkü sizden sonraki'nin, insanüstü'nün meydana gelebilmesi için sizlerin bir an önce yok olmanız gereklidir.)

Ben ne değilsem, erdemim odur. Kimileri vardır ki, ayaklarının zincirine erdem derler. Kimileri vardır ki kurulmuş saatler gibidir, günlük tik-taklarını yaparlar ve bu tik-taklara erdem derler. Kimileri de erdem gereklidir demeye erdem derler, gerçekteyse polisin de gerekliliğine inanırlar. Hiç olmazsa herkes iyi ve kötüyü tanıdığını sanır. Erdemleriyle düşmanlarının gözlerini oymak isterler ve ancak başkalarını alçaltmak için yükselirler. Ah, insan kardeşlerim, nasıl ana, çocuğundaysa sizler de kendi varlığınızın eyleminde olmalısınız. Sizin erdeminiz bu olmalı. *(Erdem, insanın, insanüstüne varabilmek için göstereceği çabadır*, anlamına) Şimdi bana çocuklar gibi kızıyorsunuz. Ama bu dalga size yeni oyuncaklar getirecek ve önünüze yeni renkli kabuklar dökecek.

En büyük kötülük, en büyük iyilik için gereklidir. Bu en büyük iyilikse yaratıcılıktır. İyilik ve kötülükte yaratıcı olmak isteyen, önce bir yıkıcı olmak ve değerleri yıkmak zorundadır. Hayat bana şu sırrını verdi: Bak, ben daima yenmek zorunda olanım. (İnsanüstüne varabilmek için kendinizi yenmek, bu uğurda kendinizi yok etmek zorundasınız; anlamına). Nerede bir ölüm varsa orada bir doğum için kendini feda etme vardır. Var olma buyrultusu bir kuruntudur (Schopenhauer'e karşı). Çünkü var olmayan bir şey, isteyemez. Var olan bir şeyse daha ne varlığı isteyecek? Evet, sizlere diyorum ki, son bulmayan bir iyilik ve kötülük yoktur. O, daima kendini yenmek zorundadır. (Yaratma iyiliği için yıkma kötülüğü gereklidir, anlamına. Sonra o yaratma iyiliği de, yeni bir yaratma iyiliği için, yıkma kötülüğüne varacaktır.)

Erdemlerini kıskanmadığım için beni bağışlamıyorlar. Onlara, küçük insanlara küçük erdemler gerekir, dediğim için bana diş biliyorlar. Bir şey veriyormuş gibi davranıyorlar ama, gerçekte istedikleri almaktır. Onlar küçülmüşlerdir ve gittikçe de küçüleceklerdir, mutlulukları ve erdemleri bundan ibarettir. Onların erdemleri, rahatlık isteklerine uygundur. Kendilerine acı verilmesin diye başkalarına acı vermekten çeki-

nirler. Erdem dedikleri aslında korkaklıktır. Bu küçük adamlar ömürlerinde bir gün sert konuşacak olsalar ancak seslerinin kısıklığını belli ederler. Kurnazdırlar. Erdemlerinin kurnaz parmakları vardır. Uysal yapan her şey, onlarca erdemdir. Böylece kurdu köpekleştirirler ve insanı evcil bir hayvan yaparlar. Ah bu boyun eğme ustaları, nerde küçüklük, bastalık, âdilik varsa bit gibi oraya sokulurlar. Erdemleri çok fazla esirgenmek için çok fazla fedakârlık etmektir. Bilmezler ki bir ağacın büyümesi için kayaların çevresine kök salması gerekir. Benim yanımda olanlar, böylesine bir boyun eğişten uzak duranlardır. Her şey ele geçebilir, derler. Fakat ey rahat düşkünleri, sizlere derim ki: Her şey alınır ve her şey elinizden alınacak... Ah, benim şu sözümü anlasanız: Ne olursa olsun daima istediğinizi yapınız. Bunun için de, her şeyden önce, bir şey isteyebilen insanlar olunuz. Yakınlarımızı kendiniz gibi seviniz, ama önce kendinizi seven insanlar olunuz.

Şehveti, hükmetme isteğini, bencilliği üç büyük kötülük sayarlar. Bunlar üç büyük iyiliktir, üç büyük mutluluktur. Beden ve ruhların kendi kendilerine keyiflenmelerine erdem denir. Korkaklar bu mutluluklara yanaşamazlar. Bu mutluluklar sağlam ruhlar ve güçlü bedenler içindir. Bu mutluluklar şimdiyi geleceğe bağlayan köprülerdir. Gerçekte, bencilliğe konu olan şeylere erdem denmeliydi. İnsanın kendisini taşıması güçtür, sırtında birçok yabancı şey taşımaktadır çünkü. Ben herkese karşı iyi ve herkese karşı kötüyüm diyebilen cüceyi ve köstebeği susturmuş olur. Ama her şeyi iyi bulan ve dünyayı en iyi şey sayanları da sevmem (Leibniz'e karşı). Ben, evet ve hayır demesini bilen dilleri, ağzının tadını bilen damakları ve mideleri severim.

Parçalayınız kardeşlerim, eski levhaları parçalayınız. Adı iyi ve kötü olan eski bir kuruntu vardı. Kardeşlerim, şimdiye kadar yıldızlar ve gelecek üstüne ancak kuruntular kurulmuş, oysa hiç bir şey bilinmemiştir; iyi ve kötü üstüne ancak kuruntular kurulmuş, oysa hiçbir şey bilinmemiştir. Çalışmalısınız. Öldürmemelisin sözleri bir zamanlar kutsaldı. Bu sözlerin karşısında diz bükülür, pabuç çıkarılırdı. Fakat size soruyorum: Doğada hırsızlık ve öldürme yok mudur? Böyle sözlerin kutsal sayılması doğal gerçeğe aykırı değil midir? Parçalayınız kardeşlerim, eski levhaları parçalayınız.

Soyluluğunuz geçmişinizden değil, gittiğiniz yoldan geliyor.

Sizler geleceğin ekincilerisiniz. Atalarınızın yurdundan sürülünüz, yurdunuz çocuklarınızın yurdudur. Babalarınızın çocukları olmak günahını çocuklarınızla temizleyin. Geçmiş böylece kurtarılacaktır. İşte size bu yeni değer levhasını gösteriyorum. Mağaralarınızdan çıkınız kardeşlerim, dünya büyük bir bahçe gibi sizleri beklemektedir.

Görüldüğü gibi, Friedrich Nietzsche, dostu Wagner'in müziğini bile etkileyen, bir güçlülük düşüncesi peşindedir. Bu güçlülük, insanüstü'nü yaratacaktır. İnsanın görevi, insanüstü'nü yaratmaktır. Bu açıdan ele alınınca mâdenlerin görevi bitkileri, bitkilerin görevi hayvanları, hayvanların görevi de insanları yaratmaktır. Evrimin hızını azaltan, bu gelişmeyi geciktiren bütün değerler parçalanmalıdır. Erdem de bu değerlerden biridir. Çünkü erdem insanları rahata kavuşturmakta, çoğalmalarını sağlamakta, ömürlerini uzatmakta, birbirlerini yoketmelerine engel olmaktadır. İnsanüstü'nün yaratılışı da böylece gecikmiş oluyor. Acımak erdemi yüzünden güçsüzler, beceriksizler, aptallar, hastalıklılar da yaşamakta, doğal temizlikten (Tabii istifa) kurtulmaktadırlar. Mâdenlerin, bitkilerin, hayvanların bir Friedrich Nietzsche'leri yoktu ama, doğal gelişmeye engeller koyan erdemcileri de yoktu. Nietzsche, evrimin erdemcilere karşı gönderdiği bir Peygamber rolündedir. Gelecek adına gücü. doğal temizliği, bir an önce süpürülmeyi öğütlüyor. Amaç, insanüstü'nü yaratmaktır. Bu amacı sağlamak için de, üstün yaratılışlı güdücülerin dışında, ufak tefeklerin hepsi bir an önce yok olmalıdırlar.

Nietzsche, ünlü yapıtının bir yerinde (Zerdüşt bunları söyledi, Üçüncü kitap, üç kötüye dair başlıklı söylev), eski değerleri parçalamayı öğütlerken; Gelin bu değerleri bir teraziye vuralım, insanca bir tartalım, der. Şu halde biz de onun öğütlerini bir teraziye vurup, insanca bir tartmalıyız: Örneğin karaciğerimiz bozuktur. İnsanüstü'nün yaratılışına katılamıyacağız. Bu üstün amacın mutluluğundan tiryeyek bir an önce ölmeliyiz. Bu mutluluk nemize yetmez.

İnsanca terazi Nietzsche'nin kefesini diş bulutlarına kadar kaldırıyor. Bir başka açıdan ele alırsanız, şunları da sorabilirsiniz: Bitki nasıl mâdenin, hayvan nasıl bitkinin, insan nasıl hayvanın başına belâ olduysa insanın da başına belâ olacak bir insanüstü'nden insana ne? Bu amacı gerçekleştirmek için hızlanacağız da ne olacak? Hem, evrim işini bildiğine, insa-

na gelinceyedek zincirini örerken Nietzsche'nin öğütlerini beklemediğine göre insanın aşılması için bilinçli bir çaba neden gereksin?

Ama insanüstü'nü, insanı köleleştirecek bir başka üstün yaratık değil de gelişmiş, yücelmiş, olgunlaşmış insan anlamına alırsanız o zaman bütün bu soruları sormamanız gerekir. O zaman, insanlığın gerçek çabası bu amaca erişmek olmalıdır elbet. Erdemlerin bu amaca engel olup olmadıkları o zaman tartışılabilir.

Sorunu birinci açıdan alanlar, Nietzsche'yi yarı deli bir geveze, ikinci açıdan alanlar çok değerli bir düşünür saymaktadırlar.

10. GÜZELİM FAYDA

İnsan için en iyi davranış kendisini en mutlu kılan davranıştır, diyen İlkçağ Törecilerini düşününüz. Mutluluk töresini (Saadet ahlâkını) kuran bütün Yunan filozoflarını; Protagoras'ı, Sokrates'i, Aristippos'u, Antisthenes'i, Epikouros'u hatırlayınız. Ölüm ötesi mutluluklarını amaç edinen din düşüncelerini gözlerinizin önüne getiriniz. Bir çok haklı saldırmalara uğradığı halde, yüzyıllardır gene de ayakta duran o büyük sözü, (İnsan her şeyin ölçüsüdür) sözünü anınız.

Sonra da, bakışınızı Ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sine çeviriniz.

Kişi olarak İngiliz yalan söylemez, sözünde durur, başkalarını aldatmaz, kimseyi incitmemeye çalışır. Bu, onun özel fayda'sının gereğidir. Böyle davranmazsa kendisine de böyle davranılmayacağı düşüncesi, İngiliz kişisi için, töresel bir içgüdü olmuştur. Bu içgüdü, gerekli bir eğitimin olduğu kadar, bilinçsiz bir bencilliğin sonucudur. Devlet olarak İngiliz yalan söyleyebilir, sözünde durmayabilir, başkalarını aldatabilir, öteki Devletleri yokedebilir. Bu, onun genel fayda'sının gereğidir, bilinçli bencilliğinin sonucudur.

Bu iki açıdan bakarsak, iki İngiliz düşünürünün, Bentham'la John Stuart Mill'in Faydacılık (L'Utilitarisme) düşüncesini daha iyi değerlendirebiliriz.

Mutluluk, Fayda'dadır diyen John Stuart Mill 1806 yılında Londra'da doğdu. Altmış yedi yıllık çok verimli bir yaşayıştan sonra 1873 yılında Avignon'da öldü. Büyük bir ekonomici ol-

duğu kadar büyük bir filozoftu. Ekonomi ilkelerini 1848 de yayımlamıştı. Faydacılık adlı önemli yapıtınıysa, ölümünden on iki yıl önce, 1861 de yayınladı. Düşüncesinin temelleri Epikouros'a kadar inen faydacı filozoflara dayanır. Düşünce zincirinin bir halkası olarak da Hume'a, onsekizinci yüzyıl deneycilerine (Empirisme—Tecrübecilik) eklenir. Siyasal alanda Liberal partiyi tutmuştu. 1869 yılında yayınladığı anıları çok ilgi çekicidir.

Felsefenin doğuşundanberi, diyor J. S. Mill, düşünürler En üstün iyi'nin (Summum bonum) ne olduğunu aramışlardır. İşte biz de, Bentham'la beraber, bu sorunun karşılığını veriyoruz: *En üstün iyi, faydadır.* İyiyi kötüden ayıracak ölçü nedir? Ne akılcılar, ne ruhçular bu ölçüyü verememişlerdir. İşte biz, Bentham'la beraber, bu ölçüyü veriyoruz: *İyiyi kötüden ayıracak ölçü, fayda ölçüsüdür.* Hekimlik sanatı iyidir, çünkü sağlık faydasını taşır. Müzik iyidir, çünkü zevk faydasını taşır. İnsanların mutluluğunu, tiksinmeye karşılık olarak, hoşlanma duygusu doğurur (Hedonisme—Hazcılık). Hoşlanma duygusu faydalılığın sonucudur. İnsan, faydalıdan hoşlanır, faydasızdan hoşlanmaz.

Bu konudaki tartışmalar şundan çıkmaktadır: Fayda sözcüğü, bugüne kadar yanlış anlaşılmıştır. Halk onu, sanki o geçici hoşlanmalara üstünlük anlamını taşıyormuş gibi, çok zaman, hoşlanma sözcüğünün karşısına alır. Örneğin bir anne çocuğuna, hep faydasız şeyleri seviyorsun, der. Oysa bu deyiş yanlıştır. Epikouros'tan Bentham'a kadar bütün faydacı yazarlar fayda sözcüğünü, hoşlanmanın karşıtı olarak değil, her türlü acıdan uzak, kendiliğinden hoşlanma olarak anlamış'ardır. *Faydalı olan, hoşlanılan'dır.* Fayda ilkesiyle en üstün mutluluk ilkesi aynı anlamdadır. Faydacılar, davranışlarımızı, bize verdikleri mutluluk oranında iyi, bize getirdikleri mutsuzluk oranında kötü sayarlar. Mutluluktan anladığımız, hoşlanma ya da acının yokluğudur. Mutsuzluktan anladığımız da, acı ya da hoşlanmanın yokluğudur. İnsanların gerçekten isteyebilecekleri biricik amaç, hoşlanma, ya da acının yokluğudur, tek sözle mutluluk'tur.

Felsefenin doğuşundan bugüne kadar bütün Mutluluk törecileri (Saadet ahlâkçıları), bütün Hazcılar (Hedone'cular) Tö-

resel duygularla ilgili hazlara kaba beden hazlarından çok değer vermişlerdir. Beden hazlarını hor görmeyen Epikouros bile bu düşüncededir. Çünkü töresel duygularla ilgili hoşlanmalar, beden hoşlanmalarından daha süreklidir, daha güvenlidir, daha ucuzdur. Şöyle de denebilir: *Sürekli fayda, geçici faydadan iyidir.* Bu ilke, töresel mutluluğun dayandığı en sağlam ilkedir.

Bütün öteki şeylerin ona göre, onun hatırı için istenilir olduğu son amaç, *olunabildiği kadar acıdan uzak, olunabildiği kadar hoşlanmaya yakın bir yaşamadır.* Fayda, insan davranışlarının amacı olduğundan, zorunlu olarak, törenin de temel ölçüsüdür. Öyleyse töre (ahlâk) şöyle tanımlanabilir: Töre, birtakım davranış kurallarıdır ki onlara uyulduğu zaman bütün insanlığa, sadece insanlığa da değil, bütün duygulu yaratıklara acıdan uzak, hoşlanmaya yakın bir yaşama sağlar. Faydacılığın amacı, karakter soyluluğunu (asâletini) elde etmektir. Soylu bir karakterin soyluluğundan ötürü daha mutlu olduğundan kuşkulanmak bile, onun öteki insanları daha mutlu kıldığından, dünyamıza pek çok şeyler kazandırdığından (faydalı olduğundan) kuşkulanamayız. İnsanların ne yapsalar mutlu olamıyacaklarından sözetmek saçmadır. Kötü eğitimler, kötü sosyal düzenler elbette mutluluğun engelleridir ama, bunlar düzeltilebilir. İnsan, mutluluk için'dir. Ancak, yaşamaktan, onun verebileceği mutluluktan fazlasını beklememelidir.

Mutlu, doymuş, her türlü istekleri giderilmiş bir yaşamanın iki öğesi (Unsuru) vardır: Huzûr, heyecanla davranış... Çok zaman bunun birincisi yetmektedir. İnsanların büyük çoğunluğu çok huzûr, az hoşlanmayla yetinirler. Kimileri de çok heyecan içinde acıya alışabilirler. Bu iki öğe birbiriyle uzlaşabilir, çünkü aralarında doğal bir birleşme vardır. Birinin uzaması; öbürünü hazırlaması, öbürüne istek uyandırması demektir. Huzûr'un uzaması heyecanla davranış'ı istetir, heyecanla davranış'ın uzaması da huzûr'u aratır. Sadece bir bozukluk (vice) olduğu zamanlarda sükûn devresinden sonra davranış isteği uyanmaz. Bunun gibi, heyecanla davranış'ın bir hastalık biçimine girdiği hallerde de, sükûn devresinden sonra yeniden davranış üzücü, tatsız gelir. İnsanlar, yaşamakta, yetecek kadar hoşlanma bulamıyorlarsa bunun nedenini kendi bozuk yapılarında aramalıdırlar. Çünkü kendilerinin dışında başkaca hiç bir neden yoktur. Genel ya da özel sevgi duy-

guları bulunmayanlar yaşamanın tadını alamazlar, heyecanla davranış hâline geçemezler. Onlar için yaşamanın değeri, bütün bencil ilgilere son verecek ölüm yaklaşınca, büsbütün azalır. Arkalarında sevgi bırakacak olanlar insan cinsinin ortak ilgileriyle bağlıdırlar, ölürken bile sağlık gücünü yitirmezler. Yaşamayı az hoşlanılır yapan bencilliğin yanında başka bir neden de, düşünsel kültürün eksikliğidir. Sözün kısası, insan acılarının bu kaynakları bütün bütüne düzeltilebilir. Başarıya ulaşıncaya kadar belki bir çok kuşaklar geçecek, ama başarı herhalde gerçekleşecektir. İnsanlar, insanlığın bu mutlu savaşına katılmalıdırlar.

Her bireyin özel çıkarını, özel faydasını genel çıkarla, genel faydayla uyuşturması gerektir. Bundan başka eğitim, öğretim, kamoy (Efkârı umumiye) bireyin ruhunda öyle çözülmez bir ortaklık kurmalıdır ki, özel mutlulukla genel mutluluk arasında bir uygunluk bulunsun. Böylelikle insan, genel iyiliğe uygun gelmiyen bir özel iyilik davranışını düşünemiyecektir.

Faydacılık, her iyi davranışın erdem niteliğini taşımadığını söylemektedir. Faydacılara göre çok zaman yerilecek davranışlar, övülecek niteliklerden çıkar. Stoacıların (Zenon'un felsefe okulu) erdemden gayri her şeye sırt çevirmelerine karşıdırlar. Faydacılık, erdemin yanında istenilir başka değerler de bulunduğunu savunmaktadır. Örneğin erdemsizlik olan yalancılık, yerinde kullanılırsa, erdemlilik olabilir. Doğruyu söylemek bir hastayı öldürecekse, faydacılık burada yalan söylemeyi gerektirir. Oysa bu anlamdaki faydacılığın sınırlarını titizlikle çizmelidir. Yalan, ancak, kendisinden gayrisini haksız bir kötülükten koruyacaksa, yalandan başka da bir yol yoksa, faydalıdır. Bu halde fayda ilkesinin görevi, birbirini altetmeye uğraşan faydaları ölçmekle, krşılaştırmakla, birinin ötekine ne zaman üstün tutulacağını göstermekle belirir. Nerede bir hak varsa, orada bir erdem hâli değil, bir tüze (adâlet) hâli vardır. Şöyle bir örnek alalım: Bir endüstri topluluğunda ustalık, çıraklığa göre üstün bir hak sağlamalı mıdır? Bir düşünceye göre sağlamamalıdır, çünkü elinden geleni yapanın aynı hakkı elde etmesi tüzeye uygundur. Bir başka düşünceye göre sağlamalıdır, çünkü üstün verimin üstün bir hak elde etmesi tüzeye uygundur. Bu iki düşüncenin her ikisi de sağlamlıkta birbirlerine eşittirler. İşte Faydacılık ilkesinin zorunluğu

burada açıkça belirmektedir: Hangi düşünce toplum faydasına daha yararlıysa o seçilecektir. Tüzeyi gizlenmiş bir erdem sayarsak, bu halde, fayda erdemden ayrılmakta, erdemin beceremediği işi becermektedir. Bütün bu karışık zorluklardan faydacılık ilkesini tutmaktan başka kurtuluş yolu yoktur. Erdemle fayda arasındaki bu ayrılık bir kuruntu değil, gerçek bir ayrılıktır.

İnsanlar sadece mutluluğu isterler, mutluluktan gayri hiç bir şeyi istemezler. Erdem isteği, mutluluk isteği kadar yaygın değildir. Faydacılık, erdemin, hem çoğu insanlarca istendiğini. hem de bütün insanlarca istenilmesi gerektiğini bilmektedir. Erdeme uygun olanın ne olduğu üstünde anlaşabilirsek, erdemi, en yüksek amaca erişmek için araçlık eden bir çok iyi şeylerin başına geçirebiliriz. Oysa erdem, mutluluk amacına götüren bir araç değil, mutluluk amacının bir parçası olmalıdır. Buysa erdemin, kendiliğinden istenilen bir şey olmasıyla sağlanır. Erdem, kendisini karşılıksız olarak sevenlerde bu hâli alabilir. Erdem bu yolda yalnız değildir. İnsanların, önce mutluluklarının aracı, sonra da mutluluklarının parçası olabilen daha pek çok istekleri vardır. Para sevgisini, ün tutkusunu, iktidar isteğini örnek olarak sayabiliriz. Bütün bunlar önce mutluluğa erişebilmek için birer araçtırlar, sonra mutluluk amacının birer parçası hâline gelirler. Erdem, faydacılık kavramına göre, bu çeşit istekler arasında sayılabilir. Erdem, ancak, hoşlanmaya götürdüğü, acıdan uzaklaştırdığı için istenir. Fakat araçla amaç arasında bu ortaşım meydana geldi mi, artık erdeme bir iyi istek göziyle bakılmak zamanı gelmiş demektir. Erdem, bir bakıma, yukarda örnek olarak saydığımız öteki isteklerden ayrıdır. Onlar kişiyi başkalarına karşı zararlı kılabilirler, erdemse kişiyi başkalarına karşı faydalı kılar. Bu yüzdendir ki, faydacılık, içine başka nedenler karışmamış, ancak erdem için istenilen erdemi genel faydaya uygun görmekte, yayılmasını istemektedir.

Görülüyor ki, Faydacılık, erdeme, katıksız bir kavram olarak değil karışık bir kavram olarak, kuşkuyla bakmaktadır. Bir örnekte her iyi davranışın erdem niteliğini taşımadığını söylüyor. Bir başka örnekte onu faydacılık ilkesi yanında beceriksizlikle suçlandırıyor. Bir üçüncüsünde de para sevgisiyle, ün tutkusuyla, iktidar isteğiyle karşılaştırıyor. Erdemi tek gerçek sayan Zenon okuluna açıkça karşı çıkmaktadır. Var-

sa eğer, sâf, katıksız erdemli genel faydaya uygun bulmakta, hoş görmektedir. Erdem, faydacılığın gözünde, sayısız isteklerden biridir. Hem de öyle kolayca kanıtlanacak bir istek değildir, gerçekten bir istek olup olmadığı üstünde bile tartışılabilir. Faydalı olan ‚hoşlanılan'dır. Erdemse her zaman hoşlanılan, her zaman istenilen bir şey değildir.

VIII

YİRMİNCİ YÜZYIL

1. PRAGMACILIK

İngiliz Faydacılığının, her olguyu işe yararlığına göre değerlendiren iş adamları ülkesi Amerika'da Pragmacılığı (Pragmatisme, Kılgıcılık, Uygulayıcılık) doğurması kolaylıkla anlaşılır bir olaydır. Amerikan filozofu William James, gerçekte, Pragmacılık'la Amerikan endüstrisinin felsefesini kurmuştur. Felsefenin adı Yunanca, eylem (action) anlamına gelen Pragma sözcüğünden yapılmıştır ki, İngilizce Practice, Fransızca Pratique sözcükleri de ondan gelmektedir. Bu sözcüğü felsefeye ilk olarak 1878 de Charles Peirce sokmuştur. William James, yapıtının önsözünde, Pragmacılık adı için (Onu böyle adlandırıyorlar. Gerçi ad hoşuma gitmiyor ama. değiştirmek için artık çok geç) diyor.

James'in Pragmacılık yapıtı, 1908 yılında Boston'da Lowel Enstitüsünde, 1907 yılında New York'da Columbia Üniversitesinde verdiği konferanslardan meydana gelmiştir. William James 1842 yılında New York'da doğmuş, altmış sekiz yıllık bir yaşayıştan sonra, 1910 yılında ölmüştür. Ünlü Amerikan filozofu Henry James'in oğludur. 1869 yılında Harward Üniversitesinden tıp doktoru olarak çıkmıştı. 1876 yılında Harward kolejine fizyoloji doçenti, 1885 yılında da felsefe profesörü oldu. Tecrübe felsefesi, İnsanlığın ölmezliği, Dinde tecrübecilik, Psikolojinin ilkeleri gibi bir çok yapıtlar yayınladı. Pragmacılık adlı yapıtını faydacı Mill'e şu sözlerle armağan etmektedir: (Zihnin pragmatik açıklığını ilk olarak kendisinden öğrendiğim, yaşamış olsaydı liderimiz olacağını düşünmekten zevk duyduğum John Stuart Mill'in anısına.)

Pragmacılık, James'in deyişine göre, bir felsefe olmaktan çok bir metod, düşünceyi doğurduğu eyleme göre ölçen bir metoddur. Charles Peirce, 1878 de Popular Science Monthly dergisinde yayınladığı Fikirlerimizi aydınlığa kavuşturmanın

yolu başlıklı yazısında şöyle diyordu: (Bir düşüncenin anlamını açıklamak için onun hangi davranışı doğurduğunu bilmek gerekir. İşte o davranış, o eylem bizim için düşüncenin ta kendisidir.) William James, yirmi yıl sonra, kimsenin üstünde durmadığı bu sözü bulup ortaya çıkarmış, felsefesini bu söze dayamıştır.

Pragmatik metodda yeni hiç bir şey yoktur, diyor William James, Sokrates onun ustasıydı. Aristo, metodik olarak onu kullanmıştı. Locke, Hume, Berkeley onun araçlarını kullanarak gerçeğe yararlı oldular. Oysa Progmacılığın bu öncüleri onu ancak parçalar halinde kullandılar. Onlar sadece giriş yapmışlardı. Pragmacılık metodu günümüze gelinceye kadar genelleşmemişti, evrensel bir görevin bilincine varamamıştı. Ben bu göreve inanıyorum, konuşmalarımın sonunda size de bu inancı aşılayabileceğimi sanıyorum.

Kimyacı Leipzig'li Ostwald buna şöyle yazıyor: Bütün gerçeklikler pratiğimizi etkilendirirler. Şu ya da bu almaş (alternative) doğru olsaydı, dünya hangi alanlarda başkalaşırdı? Eğer hiç bir başkalık bulunamazsa o zaman almaşın da hiç bir anlamı yok demektir.

Herhangi bir yerde bir ayrım meydana getirmeyen bir ayrım (difference) hiç bir yerde var olamaz. Felsefenin bütün görevi, bu dünya formülü ya da şu dünya formülünün doğru olmasının hayatımızın belli anlarında üzerimizde ne gibi bir ayrım doğuracağını anlamak olmalıdır. Pragmatik metod, her şeyden önce, başka türlü son verilemiyecek olan metafizik tartışmaların yatıştırılması metodudur. Dünya tek midir, çok mu? Kadere mi bağlıdır, yoksa hür müdür? Madde midir, ruh mu? İşte birtakım kavramlar ki dünya için doğru olmaları da kabildir, olmamaları da. Bu çeşit kavramlar üstündeki tartışmaların sonu gelmez. Böyle hallerde Pragmatik metod, her kavramı, kendisinden değer verilebilecek pratik sonuçlar çıkarmak suretiyle yorumlamaya çalışır. Bu kavram öteki kavramdan daha doğru olsaydı, herhangi bir kimse için, pratik bakımdan ne gibi bir ayrılık doğacaktı? Çıkarılan sonuçlarda pratik hiç bir ayrılık yoksa her iki düşünce de, pratik bakımdan, aynı şeye karşılık olmaktadır. Şu halde tartışma yersizdir. Tartışma yerindeyse, bunun ya da ötekinin doğruluğu hâlinde pratik bir ayrılığı görebilmemiz gerekir.

Bunun kabacası şu demektir: Dünya madde olsa ne ola-

cak, ruh olsa ne olacak? Biri ya da öteki olması pratik bir fayda sağlıyorsa o zaman başımızın üstünde yeri var.

Nitekim William James, pragmacılık metodunu kullanarak Ruhçuluğu (Spiritualisme) seçmektedir. Çünkü diyor, Özdekçilik (Maddecilik, Materialisme) umut kırıcıdır; Ruhçuluksa umut, hoşlanma, yaşama isteği vericidir. Tanrıya inanmak insanlar için faydalı bir eylemdir. Bu eylem insanlara, James'in deyişiyle, töresel bir tatil yaptırır. Ölümlü dünyadaki kötülüklerin Tanrıda yok olacağı düşüncesi, bizleri sorumluluk kaygusundan kurtarır. İyiliğin, sonunda, nasıl olsa geleceğine güvenerek korkumuzu yenebiliriz. Dünya arabasını, yürüdüğü yolda, keyfince gitmeye bırakarak töresel bir tatil (Ahlâk tatili) yaparız. İyi ama, gerçek bu mudur, derseniz James'in karşılığı hazırdır: Gerçek, pratik faydası olandır.

Pragmacılık, böylelikle, Akılcı sistemlerle Görgücü sistemler arasındaki uzlaşmaz ayrılığı çözdüğü kanısındadır. Aklın verilerini de pragmatik metoda vurarak hem dinci kalabilecek, hem de olgularla ilgilenebilecektir. Her ikisinde de pratik fayda bulduğuna göre, bunları birbirinden ayırmayı düşünmemektedir. Görgücüler Tanrı düşüncesine, istedikleri kadar (Teşekkür ederiz, kullanmıyoruz) desinler, Pragmacı pratik fayda bulduğu sürece onu kullanmakta devam edecektir.

Pragmacılara göre bir düşünce, yaşayışımız için elverişli olduğu sürece doğru'dur. İyi'dir yerine doğru'dur diyebiliriz, çünkü bu iki kavram birbirinin aynıdır. Doğru sözcüğü, inanç alanında iyi olduğunu ispat eden her şeyin adıdır. Doğru olan, belirli sebepler dolayısiyle aynı zamanda iyi'dir. Bizim için neye inanmak daha iyi olurdu, dersek, bu söz şu anlama gelir: Neye inanmak zorundayız? Bu sorunun karşılığı şudur: İnanılması bizim için daha iyi olan şeye inanmak zorundayız. Şu halde, bizim için daha iyi olan'la bizim için daha doğru olan arasında hiç bir başkalık (difference) yoktur. Pragmatik metod doğru'yla iyi'yi birleştirmektedir.

Bundan şu sonuç çıkıyor: Erdem, yaşayışımız için elverişli olduğu sürece, pratik fayda sağladığı hallerde doğru'dur.

Açıkça görülüyor ki, bir çok süslemelerle gizlemeye çalıştıkları halde, Pragmacılar da, Faydacı ustaları gibi Erdem'e büyük bir önem vermemektedirler. Söz kalabalığını bir yana ayırırsak söylemek istedikleri açık seçiktir: Her şey pratik

fayda ölçüsüne vurulmalıdır, her şey pratik faydaya göre değerlendirilmelidir. Bu açıdan güzel'i de doğru'yla ya da iyi'yle birleştirerek Felsefenin, Bilimin, Sanatın yetkilerini tek elde, fayda ölçüsüne vurarak değerlendirmelidir. Çünkü bunların pratik değer ya da değersizlik bakımından hiç bir ayrılıkları yoktur.

Pragmacılar soyut düşüncelere, deney öncesi düşüncelere de kende metodlarını uvguluyorlar. Onlara göre doğru düşünce (a priori fikir), pratikte doğrulanabilen bir düşüncedir. Bir düşüncenin gerçeği, ona yapışık, hareketsiz bir özellik değildir. Gerçek, düşüncenin başına gelen bir şeydir. Bir düşünce, kafamızda dururken doğru olamaz. Ancak doğru bir hale gelebilir, olaylar yüzünden doğrulaşır. Onun gerçekliği, geçer hale girmesiyle (Validation) olur. Sonsuz derecede faydalı ya da sonsuz derecede zararlı bir gerçeklikler dünyasında yaşamaktayız. Doğru düşünce bizler için önemlidir. Bir ormanda kaybolursanız, açlıktan ölmek üzere bulunursanız, keçi yoluna benzer bir şey görünce bu yolun sonunda insanların oturduğu bir evi düşünmeniz çok önemlidir. Burada doğru düşünce faydalıdır, çünkü konusu olan ev faydalıdır. Doğru düşüncenin pratik değeri, bu düşünceye karşılık olan nesnelerin pratik değerinden çıkmaktadır. Gerçekte bu nesneler her zaman için faydalı olmıyabilirler. Örneğin keçi yolunun sonundaki ev, boş bir evse, açlıktan ölmek üzere bulunan sizin için hiç bir faydası yoktur. Ama her nesne bir gün, bir zaman önem kazanabileceğinden, her hangi bir durumda doğrulanabilecek (Verification) bir genel düşünceler stokunu elde bulundurmamız faydalıdır. Doğru sözcüğü doğrulama sürecini harekete getiren bir düşüncenin, faydalı sözcüğü onun deneyde tamamlanan görevinin adıdır. Doğru düşünceler, faydalı olmadıkça, değer belirten bir ad kazanamazlar. Kuram'la olgu, soyut düşünceyle işe yarar pratik arasındaki bu birleşme, ölçüsüz derecede bereketlidir.

Hakikat (Gerçek) düşünürken bize faydası olan şeydir, nasıl ki hak da eylem halinde bize faydası olan şeydir. İnsanlar için gerekli olan, uygun olan *iş görecek bir kuram* bulmaktır. İşte Pragmacılık, bu kuramdır.

Şu halde erdemli olmak değil, erdemli görünmek... Pragmacıların erdem konusundaki açık düşünceleri bu olsa gerektir. Çünkü Sokrates'in de pek haklı olarak söylediği gibi, erdem

ya vardır, ya yoktur. Bir halde erdemli, başka bir halde erdemsiz olunamaz. Sağlayacağı pratik faydaya göre erdemi kullanmak ya da kullanmamak, erdemli olmakla değil, erdemli görünmekle mümkündür. Bu sonuç, Pragmacıların düşünce sistemlerinin zorunlu sonucudur.

Bu açıdan bakarsanız, artık işe yaramadıklarından ötürü kocamış ana-babalarını öldüren ilkel insanlar da Pragmacıydılar.

Oysa ister sonlu ister sonsuz olalım, dünyamızı ister Tanrı ister madde yaratmış olsun, ister özgürlüğümüze ister kaderimize bağlı kalalım, gerçekte hiç bir işimize yaramıyan, belki de, başımızın derdi, bir de *insanlığımız* var ki onu böylece, işimize yaramıyor diye bir kalemde söküp atamayız. Erdem'i arayışımız da bu yüzden.

2. BİLİNMEYEN ÜLKE

Fransız soyundan gelme Alman Fizyoloji bilgini Emile Du Bois - Reymond (1818-1896). Prusya Akademisinde 1880 yılında verdiği bir söylevde şunları söyledi: Artık evrende yedi sır kalmıştır. Bu yedi sırdan ilk üçü büyük güçlüklerle çözülebilir belki. Dördüncüsünün çözülüp çözülemiyeceği kesinlikle söylenemez. Ama son üçü asla çözülemiyecektir.

Du Bois-Reymond'a göre bu sırlar şunlardı:

1 — Hayatın nasıl başladığı.
2 — Doğa düzeninin nasıl kurulduğu.
3 — Düşünce ve dilin nasıl başladığı.
4 — Tikel buyrultu (Cüzî irâde).
5 — Madde ve kuvvetin özü.
6 — Duyumların ve bilincin özü, nereden geldikleri.
7 — Hareketin nasıl başladığı.

Fransız düşünürü Henri Bergson (1859-1941) da 1913 yılında Londra'daki Ruh Araştırmaları Kurumu'nda verdiği bir söylevde şunları söylüyordu: Arasıra kendi kendime sorarım. Çağdaş bilim, matematikten işe başlıyacağına zihni gözönünde tutmakla işe başlasa ne olurdu? Bilinmeyen ülke, ruh ülkesi değil, madde ülkesi olurdu elbet. Ama hayır. İnsan, matematikten yararlanmak zorundaydı. Çünkü Çağdaş dönemin fecrinde matematik bilimi zaten vardı ve içinde yaşadığımız âle-

nin bilinebilmesi için bu bilimin sağlıyacağı her şeyi bu bilimin içinden çekip çıkarmak gerekirdi. Matematiğin önderliği, insanlığı; mekaniğin, astronominin, fiziğin, kimyanın doğrultusuna yöneltmiştir. Madde yerine ruhtan yola çıkılabilseydi, zihin bugün bulunduğu yerden pek uzaklara varmış olurdu, ama gene de bir şeyler eksik kalırdı. Bu eksik kalacak şeylerse ölçülemiyecek kadar büyük bir değerdedir.

Du Bois-Reymond'un saydığı sırlarla Bergson'un bu sözlerini karşılaştırınca, bilinmeyen ya da asla bilinemiyecek ülke'nin sadece ruh ülkesi olmadığını anlıyoruz. Madde ülkesi de henüz gereği gibi bilinmemektedir ve Reymond'un düşüncesine göre asla bilinemiyecektir.

Niçin?

Bu sorumuza gene de en açık karşılığı Bergson vermektedir:

1 — Aklımız, insanlık evrimi süresince bir çok akıllı kişilerin özgür davranışlarının ürünüdür. Bu akıllı kişilerin özgür davranışları, bu yollara değil de öteki yollara yönelseydiler aklımızın bugünkü yapısı büsbütün başka olabilirdi. Bugün elde ettiğimiz sonuç, ancak tutulan yolların varabilecekleri sonuçtur. (Şu halde varmak istediğimiz bir sonuca, belki de, bu yollardan gidilerek onarılan bir akılla varılamıyacaktır.)

2 — Gerçekler, sanıldığı gibi, birer keşif değil, birer icaddır. Gerçeği insan yapar. Bir başka deyişle, insan, varolan bir gerçeği bulmuş değildir, onu kendisi yapmıştır. Ama bugün elimizde bulunan gerçekleri yaparken bu nokta yerine öteki noktaya yönelseydik yaptığımız gerçekler büsbütün başka olurdu. Aynı alanda ve aynı doğrulukta çeşitli gerçekler olabilir. (Şu halde varmak istediğimiz sonuca erişmek için, belki de, büsbütün başka gerçekler gerekmektedir.)

3 — Dedelerimizin yaptığı başka türlü de yapılabilecek olan, birtakım varsayımlara (Hypothèse, Faraziye) göre konuşuyor ve düşünüyoruz. İnsanlık, evrimi sırasında, başka varsayımlar yaratmış olsaydı bugün başka türlü konuşacak, başka türlü düşünecektik. (Şu halde varmak istediğimiz sonuç, belki de, başka türlü bir konuşmayı ve düşünmeyi gerektirmektedir.)

4 — Güvendiğimiz aklımız tembeldir, en az çalışmadan en çok yararlanmak alışkanlığındadır, her şeyi basite indirmek

işter. Bir sonucu incelerken bunun nedenini bir ya da bir kaç'ta ararız, sonuçları nedenlerle oranlı görmek isteriz. Doğa ise, tam tersine, bol nedenlerle az sonuçlar meydana getirmek alışkanlığındadır. (Şu halde aklımızın yapısı, belki de, bu kadar çok -belki de sayısız- nedeni kavrıyamıyacaktır.)

5 — Akıl yetmez. Ruhumuzu oluşturan güçlü duygular, bir fizik bilgininin uğraştığı kadar gerçek güçlerdir. Isıyı ve ışığı yaratan nasıl bizler değilsek, bu duyguları da yaratan bizler değiliz. Bizler, içinden ruhsel akımlar geçen bir alanda yaşamaktayız. (Şu halde bu akımlar, belki de, kavranamıyacak kadar kaypaktır. Bu akımları kapsayamıyan bilgimiz, belki de, hiç bir zaman tam bir bilgi olmamıştır.)

Erdemin ne olduğu, nereden geldiği, nereye varmak istediği üstünde de en açık konuşan düşünürlerin başında Bergson gelmektedir. Bergson, erdemi, Törcyle dinin iki kaynağı (Les deux Sources de la Morale et de la Religion) adlı yapıtında incelemiş, şu sonuca varmıştır: Erdem de, din gibi, iki kaynaktan gelmektedir. Erdemle dinin kaynakları aynıdır.

1 — Erdemin birinci kaynağı, korunma içgüdüsünün sonucu olan görevseverliktir.

2 — Erdemin ikinci kaynağı, yaratma içgüdüsünün sonucu olan taklitçiliktir.

Her iki kaynak da insanın yaşama zorunluğundan doğmaktadır. Yaşamak zorunda bulunan insan, çeşitli yollarla kendisini korur. Yaratmak da, sonuç olarak bir çeşit korunmaktır. Toplum kişiyi, toplumca beğenileni taklide çağırır. Toplumca beğenilene benzemeye çalışmak, kişiyi toplum içinde korur. Toplumsallık eğilimi de yaşama zorunluğunun sonucudur. Toplumun birtakım gerekleri vardır, işte bu gerekler kişiyi dine ve erdeme zorlar. Kişi, toplum yükümüne (Mükellefiyetine) katılmak zorundadır. Katılmazsa yaşayamaz. Toplum, kendine kafa tutmaya kalkışanları ezer, süpürür, yokeder. Şu halde yaşamak isteyen kişi, hem toplum içindeki görevini yapacak, hem de toplumca beğenilene benzemeye çalışacaktır. Kişinin bu iki davranışından da din ve erdem doğmaktadır. Bilinmeyen ülkenin bilinen zavallı kişisi dine sarılacak, erdeme tutunacak, ne yapıp ne edip yaşayacak.

Bu açıdan bakınca, *erdem, bir yaşama aracıdır.*

Henri Bergson, Bilincin doğrudan doğruya verileri (Les données Immédiates de la Conscience) adlı yapıtında daha

bir inceliyor erdemi: Örneğin acıma'yı ele alalım, diyor. Acıma'da önce kendimizi başkalarının yerine koyar, onların acılarıyle hemhâl oluruz. Ancak bu kadarla kalırsak, bir çoklarının savundukları gibi, acınanlara yardım etmeye koşacak yerde onlardan kaçınmamız gerekir. Bize acı veren şeylerden ürkeriz çünkü. Acımanın kökünde kaçma duygusu da bulunabilir. Ama bu kaçma duygusuna, çok geçmeden, cinsdaşımıza yardım etmek, acılarını dindirmek gibi yeni bir öğe (Unsur) katılır. La Rochefoucauld'nun dediği gibi bu sözde sempatinin bir hesap işi, ilerde başa gelecek belâların bir sadakası olduğu mu söylenecek? Bu da olabilir, acımanın kökünde korku gibi bir şey de bulunabilir elbet. Ama bu, acıma'nın aşağı bir görünüşüdür. Gerçek acıma, acıdan korkmaktan çok, onu istemeye bağlıdır. Bu istek, çok az duyulan güçsüz bir isteklir. Bu isteği, bir haksızlık yaptığını sandığımız doğayla suç ortağı olmaktan kurtulmak istermişcesine, duyarız. Bu halde acımanın özünde bir küçülme, yükseklerden inme gereksinmesi gibi bir şey vardır. Bu gereksinmenin (İhtiyacın) kendine göre bir çekiciliği de belirir. Böylesine bir küçülmeyle kendi değerimizin arttığını duyarız. O halde acımanın çoğalması (Olgunlaşması) tiksinmeden korkmaya, korkmadan sempatiye, sempatiden küçülme gereksinmesine bir geçişten ibarettir Buysa bir nitelik (Keyfiyet, Kemmiyet — Nicelik karşıtı) ilerlemesidir. (Başka bir deyişle, töresel şiddet, sayıca çoğalma değil, özce çoğalmadır. Az acıdım, çok acıdım deyişimizin gerçek anlamı budur. Çok acımak, az acımaya göre üç kez acımak demek değildir. Az acımak, tiksinmek ya da korkmak çizgisinde kalmak; çok acımak, sempati ya da küçülme gereksinmesi çizgisine ulaşmaktır.)

Bergson bir dinci değildir. Dinin, yukarda da görüldüğü gibi, yaşama zorunluğundan doğan bir insan yaratısı olduğunu bilmektedir. Ruhun bedenden sonra da yaşadığını sanması, olayı, dinsel açıdan değil, bilimsel açıdan ele alışından doğmuştur. Ruh gücü (L'Energie spirituelle) adlı yapıtında bu konuyu şöyle incelemektedir: Zihnin (Ruhun) işleyişi, beynin (Bedenin) işleyişinden ayrıdır ve ona paralel değildir. Beyin, zihnin düşündüğü şeyi taklit eden karakterleri yu da tavırları bedene izlendirmekle görevlidir. Beyin, bir çeşit pandomima örgenidir, kendi düşüncemizi eyleme doğru yöneltmek için yapılmıştır. Zihnin, bilincin işleyişiyse beynin işleyişinin ölçü

lenmiyecek kadar aşmaktadır. İşte, organizmayı aşan bir bilinç düşüncesine ne kadar alışırsak, ruhun bedenden sonra yaşamasını da o kadar doğaya uygun buluruz. Zihnin işleyişi, beynin işleyişiyle paralel olsaydı, biz zihnin de beyinle birlikte öldüğünü kabul edebilirdik. Ölümden sonra bilincin (Şuurun, zihnin, ruhun) de yok olacağı üstüne tek kanıt, bedenin çürüyüp dağıldığını görmektir. Günümüzün bilgisi bilinci bedenden ayırınca, ona bedenin dışında, bedeni aşan bir görev ve anlam verince bu kanıtın hiç bir değeri kalmamaktadır. Bu halde de ruhun, bedenin ölümünden sonra da yaşamaya devam etmesi o kadar basitleşir ki, bunu tanıtlamak yükümü, tersini savunanlara düşer.

Bergson, ruh alanındaki araştırmalariyle bilinmeyen ülkenin sınırlarını büsbütün genişletmiştir. Bu gizlerle dolu uçsuz bucaksız ülkede yaşamaya çabalayan insan, kendini korumak için erdeme sarılmak zorundadır. Bu açıdan bakınca erdemleriyle övünenler, bir hayli ahmaklaşmaktadırlar. Tiksindiğimiz için acıyoruz, korktuğumuz için acıyoruz, bir haksızlık yaptığını sezdiğimiz doğayla suç ortağı olmaktan kurtulmak çabası içinde o acıyı paylaşmak isteyerek acıyoruz, küçülme gereksinmemizi doyurmak ve böylelikle kendi değerimizin daha bir arttığını duymak için acıyoruz, toplum yükümünü yerine getirmek için acıyoruz, acımayı görev saydığımızdan ötürü acıyoruz, acıdığından ötürü toplumca beğenilene benzemek için acıyoruz, tek sözle, yaşamak zorunda bulunduğumuzdan ve yaşamak için de acımak gerektiğinden ötürü acıyoruz. Ya hiç bir acı duymadan acırmış görünen kurnaz erdemsizler? Onlar da, davranışlarıyla, toplum yükümünü yerine getiriyorlar ve bunun karşılığındaysa ne bedenlerinden, ne de ruhlarından hiç bir şey yitirmiyorlar; kendilerini çok daha ucuza korumuş oluyorlar.

Erdem, Bergson'un elinde de, çıkmazdadır henüz.

3. VAROLMANIN ERDEMİ

Yirminci yüzyıl, İnsanlığa yeni düşünceler getirdi. Bu düşüncelerin en yaygınlarından biri de Varoluşculuk'tur (Existentialisme). Varoluşçuluğun köklerini Sokrates'e kadar uzatanlar da var. Onlara göre St. Augustin, Blaise Pascal, Main

de Birand günümüze varan bu yolun üstündedirler. Varoluşçuluğun öncüsü sayılan Danimarka'lı Sören Kierkegaard ondokuzuncu yüzyılda yaşamıştır. Ama biz gene de bu düşünceye bir yirminci yüzyıl düşüncesi diyoruz. Çünkü Varoluşçuluk yirminci yüzyılda, birinci dünya savaşından sonra gelişti, yayıldı; ikinci dünya savaşından sonra da sanat ürünleriyle biçimlendi. Kierkegaard'ın bilinmesi, anlaşılması da ölümünden çok sonra olmuştur. Martin Heidegger'in ilk denemesi 1927 de yayımlandı, Jean-Paul Sartre'ın büyük tartışmalara yol açan (Varlıkla Yokluk)'u da 1943 de basıldı. Karl Jaspers'in, Malraux'nun, Gabriel Marcel'in, L. Chestov'un, N. Berdiaeff'in bu düşünceyi yorumlayan betikleri bu iki tarih arasındadır.

Varoluşçuluk'un ana düşüncesi şudur: İnsan, özünü kendi yaratır. Özünü kendi yaratan tek nesne insandır. İnsandan başka her nesnede yapış, varoluştan önce gelir. Önce varolup, sonra kendini yapan sadece insandır. Örneğin masa, bir masa düşüncesine göre varedilir. Neye yarayacağı, nasıl olacağı önceden düşünülerek yapılır, masanın özü varlaşmasından öncedir. Yalnız insandır ki önce varlaşır, sonra özünü yaratır; nasıl olacağını, neye yarayacağını kendisi çizer. İnsan varolmadan önce tanımlanamaz, çünkü varolmadan önce hiç bir şey değildir. Ancak varolduktan sonra bir şey olacaktır, hem de, kendisini nasıl yaparsa öyle olacaktır. Salatalık salatalıklığını, eşek eşekliğini ,tebeşir tebeşirliğini kendi yapmaz ama insan insanlığını kendi yapar.

Varoluşçular, Descartes'ın (Düşünüyorum, öyleyse varım.) ilkesinden yola çıkıyorlar. Onlara göre bilincin kendiliğinden ulaştığı mutlak gerçek sadece budur. Her hangi bir gerçeğin var olabilmesi içinse ortada mutlak bir gerçeğin bulunması gerekir. Bu gerçek, insanın, bir aracıya başvurmaksızın kendini anlaması, özünü bilmesi gerçeğidir. İnsan, bu gerçekle, kendinden başkalarına da varmaktadır. İnsan, kendi gerçeklerine varabilmek için başkalarının içinden geçecektir. Başkaları, insanın hem varolması, hem de kendini bilmesi için gereklidir. Oysa gene de kendini yapan, sadece, insanın kendisidir. Başkalarının içinden geçmesi, yaptığını değerlendirmek içindir. Varoluşçuların bu düşünceleri, Descartes'dan yola çıktıkları halde, Descartes'ın düşüncesine karşıdır.

Varoluşculara göre ilkin insan vardır. İnsan, önce dünyaya gelir, varolur, ondan sonra tanımlanıp belirlenir. Kendini

nasıl yaparsa öyledir. İnsan; bir hıyar değildir, bir yosun değildir, geleceğe doğru bir atılıştır, bir geleçek bilincine varıştır, kendini yaşayan bir tasarıdır. İnsan özünü kendi yaratır: Dünyaya atılarak, orada acı çekerek, savaşarak...

Varoluşculuk düşüncesinden insanlar için çok önemli sonuçlar doğmaktadır:

İnsan sorumludur. Varlık özden önce geldiğine göre, insan ne olduğundan sorumludur. Özünü kendisi tasarladığına göre sorumluluğunu da omuzlarına yüklenmesi gerekir. Hem bu sorumluluğu sadece kendisine karşı değildir, bütün insanlara karşıdır. Çünkü insan kendini seçerken bütün insanları da seçmiş olur, olmak istediğini yaratırken herkesin nasıl olması gerektiğini de tasarlar. İnsan evlenmekle, evlenmeyi bütün insanlara salık vermiş olur, sadece kendini değil, bütün insanları da bağlar. Yeşil güzeldir derken yeşilin bütün sorumluluğunu da yüklenir. Bir gazeteye abone olurken artık o gazeteden ötürü bütün insanlara karşı sorumludur, çünkü o gazeteye abone olmak gerektiğini tasarlamıştır. Böylelikle insanın sorumluluğu bütün çağına yayılır, bütün evreni kucaklar. Bu sorumluluk korkunç bir sorumluluktur, uçsuz bucaksızdır. Örneğin bir Fransız bir Afrika olayından sorumludur, Lumumba'nın öldürülmesinden sorumludur. Gelenekçiyse, Lumumba'yı öldüren gelenekçilik tasarısıdır, sorumludur. Gelenekçiyse, gelenekçiliği henüz yokedemediğinden ötürü Lumumba öldürülmüştür, sorumludur. İnsan, bu sorumluluğun bütün yükünü omuzlarında taşımakla insanlaşır. Örneğin bir Hristiyan sendikasına giren bir İngiliz işçisi, alın yazısına katlanmayı tasarlamakla, sadece kendisini değil, Çin'deki işçileri de bağlamış olur. İnsan, kendini seçerken bütün insanları seçtiği gibi, bütün insanları seçerken de kendini seçer, kendine karşı sorumlu olunca bütün insanlara karşı da sorumlu olur.

Bunaltı, sorumluluğunu duymaktır. Öyleyse insan, bunaltıdır. Sorumluluklarını maskeleyen bu bunaltıyı azaltabilirler, gene de içleri rahat değildir. Gerçekte, bağlanan, sadece olmak istediği kimseyi değil, bir yasa koyucusu olarak bütün insanlığı seçen kişi, sorumluluk duygusundan da, onun sonucu olan bunaltıdan da kurtulamaz. Çoğu kimseler yaptıklarının yalnız kendilerini bağladığına, yalnız kendilerini sorumlu kıldığına kendilerini inandırmaya çalışırlar, gene de bir türlü rahat edemezler. Çünkü sorumluluk da, bunaltı da insanın insanlığından

gelmektedir, edimlerinin sonucudur. Bunaltı, insanı eylemden ayırmaz, tersine, eyleme götürür, eyleme zorlar.

İnsan özgürdür. Hem sadece özgür de değildir, özgür olmak zorundadır. Çünkü yaratılmamıştır, kendi kendisini yaratmıştır. Çünkü bütün yaptıklarından, tutkularından bile sorumludur. Tutkular, kötü edimler için bir özür değildir. Çünkü yeryüzünde insana yol gösterecek, kendisinden başka, hiç bir şey yoktur. Çünkü her insan, kendinden öncekileri canının istediği gibi yorumlayabilir. İnsan yardımsızdır, desteksizdir, bir başınadır, bırakılmışlık içindedir. İnsanın yapacağı el değmemiş bir gelecek vardır, insan insanın geleceğidir. Bunun içindir ki insan insanı bulur. İnsan, bir işaretin anlamı üzerinde karar verirken tek başınadır, tek başına bırakıldığı içindir ki kendi varlığını kendisi seçer.

İnsan, değerlerini kendi yaratır, İnsan yaşamaya başlamadan önce hayat yoktur, hayata anlam veren yaşayan insandır. Değer denilen şey, insanın seçtiği bu anlamdan başka bir şey değildir.

Genel bir ahlâk yoktur. Çünkü dünyada insana yol gösterecek bir işaret bulunmamaktadır. Bu işaretlerin varlığına bir an için inansak bile onları yorumlayan, taşıdıkları falanca anlamı seçen gene bizleriz. Çünkü öğüt alacağı kimseyi seçmekle insan kendini seçer. Varoluşculara göre hiç bir genel ahlâk size yapacağınız şeyi söyleyemez, yapacağınız şeye ancak siz karar verebilirsiniz. Bir işareti yorumlarken özgürsünüz, dilediğiniz gibi yorumlayabilirsiniz. İşler, onların nasıl olmasını kararlaştırırsanız öyle olacaktır. Gerçekte oluşan aşktan başka aşk, bu aşkta görülen olanaktan başka olanak, kendini sanat yapıtında gösteren dehâdan başka dehâ yoktur. İnsanoğlu hayatına bağlanır, orada kendi resmini çizer, bu resmin dışında hiç bir şey yoktur. İnsan, kendi hayatından başka hiç bir şey değildir.

İnsan, erdemlerini kendi yaratır. Korkak ya da kahraman olmak insanın elindedir. Nitekim korkak her zaman korkaklıktan kurtulabilir, kahraman her zaman kahramanlıktan çıkabilir. Korkağın korkaklığı ciğerinin, böbreğinin korkak oluşundan değil, kendini o duruma düşürmesinden gelir, edimleriyle kendini bir korkak olarak kurmasından gelir. Bunun içindir

ki korkak, korkaklığından sorumludur. İnsan ancak elinden geleni yapabilir ama yapmayı tasarladığı her şey de elinden gelir. İnsan, ahlâkını kendi seçer. Üstelik bir ahlâk seçmeden de edemez, içinde bulunduğu koşulların ağır baskısı insanı bir ahlâk seçmek zorunda bırakır. İnsan, ahlâkını seçerken kendi kendini de kurmuş olur. Seçiş, sebepsiz değildir.

Şuhalde, şöyle ya da böyle bir ahlâkı seçişimizin belli bir sebebi vardır. Bu sebep, duygularımızdan mı doğmaktadır? Hayır diyor Varoluşcular. Duygularımızın başlıbaşına hiç bir anlamı yoktur, duygularımız ancak hareketlerimizle, edimlerimizle anlam kazanırlar. Harekete geçmemiş duygu hiç bir şey değildir. Başka bir deyimle duygu, yapılan hareketlerle meydana gelir. Duygunun değeri edimlerden sonra ortaya çıkar. Duygunun değerini ancak onu doğrulayan, belirleyen bir edimle, bir hareketle tanımlayabiliriz. Harekete geçirilmemiş, hareket hâlinde belirmemiş duygunun değerli olup olmadığı bilinemez. Duygu, insana doğru yolu gösteremez. Bu demektir ki kendimize, ne bizi harekete geçirecek gerçek durumu arayabiliriz, ne de hareketimizi sağlayacak kuralları bir ahlâktan bekliyebiliriz. Seçişimizin sebebi duygularımız değildir.

Bu sebep, içgüdülerimizden mi doğmaktadır? Hayır diyor Varoluşcular. Bütün insanlara özgü ortak bir öz, onsekizinci yüzyıl düşünürlerinin dediği gibi (değişmez bir insan tabiatı) yoktur. Çünkü insanda varoluş, özden önce gelir. İnsan önce vardır, sonra şöyle ya da böyledir. Çünkü insan özünü kendi yaratır. İçgüdülere inanmak, insandan önce varolan ortak bir öze inanmak demektir. Varoluşculuksa bunun tam tersini savunmaktadır.

Bu sebep, başkalarının hareketlerinden mi doğmaktadır? Hayır diyor Varoluşcular. Gerçi insan kendini tanımak için başkalarının içinden geçer, ama kendini yapan sadece kendisidir. İnsan yardımsızdır, desteksizdir, bir başınadır. Öğüt alacağı kimseyi seçmekle insan kendini seçer. Örneğin çeşit çeşit keşiş var, bir keşişten öğüt almak isteyen bir Hristiyan öğüt alacağı keşişi seçerken, almak istediği öğüdü de seçmiş olur. Varoluşculuk, bunu bildiği içindir ki; özgürsünüz, yolunuzu kendiniz seçin demektedir.

Bu sebep, toplumdan mı doğmaktadır? Hayır diyor Varoluşcular. Topluma güvenemeyiz. Çünkü özgürdür kişioğlu, üstüne yaslanabileceği bir insan tabiatı da yoktur. Toplumun

nereye yöneleceği bilinmez. Bir de bakarsınız biz öldükten sonra Faşizmi kurmaya kalkışırlar, bizim için bunca kötü olan Faşizm, o zaman insancıl bir gerçek hâline gelir. Kaldı ki insan bir başına bırakılmıştır, varoluşculuğun çıkış yeri bireyin öznelliğidir. Putatıpatr bir toplumda insan köle, derebeyi ya da işçi olarak doğabilir. Bu insan için, o toplumda da, değişmeyen bir zorunluluk varsa o da şudur: Dünyada yaşamak, bir iş görmek, başkaları arasında bulunmak, ölümlü olmak... Bundan öte her şey değişir.

Öyleyse bu seçişimizin sebebi nereden geliyor? Varoluşcular buna şu karşılığı veriyorlar: Genç kendi hareketlerimizden. Kendi erdemimizi, kendi hareketlerimizle kendimiz kurmaktayız. Kendi erdemimizi seçişimizin sebebi hareketlerimizdir. Varoluşçu ahlâk, bir eylemler ahlâkıdır.

Ya bu hareketlerimizin sebebi nedir? Varoluşcular bu soruya doğrudan karşılık vermiyorlar. Ama ben genç de, Sartre'ın şu sözünde, gereken aydınlığı buluyorum. *Hiç bir şey, kişioğlunu, kendinden, kendi benliğinden kurtaramaz.*

4. HAYIR DİYEN İNSAN

Onbeşinci yüzyıl, Fransayı kargaşalık içinde buldu. Dükalar birbirine girmiş, iç savaşlar başlamıştı. Güçsüzlüklerden yararlanmasını pek iyi bilen bir başka ulus, İngiltere, Fransa kıyılarında boy gösteriyordu. Fransa soy'uları ülkelerini satıyorlardı. Harfleur bir aylık bir kuşatmadan sonra düşmüş, Normandiya İngilizlerin eline geçmişti. İngiliz tümenleri, Bourgonyalıların da yardımıyle, Calais üssüne yönelmişlerdi. Fransa Kralı Altıncı Charles'ın kızıyla evlenen İngiltere Kralı Beşinci Henri, Fransa tahtı üstündeki düşünü gerçekleştirmek üzereydi. Bourgonya Dükası Philippe, Fransa tacını avuçları arasına almış, İngiltere Kralı Beşinci Henri'ye sunuyordu. 1422 de İngiliz dâmat Fransız kaynatasından iki ay önce öldü ama İngilterenin Fransa üstündeki tutkusu zerrece eksilmedi. İngiliz Kral nâibi Duc de Bedford bu tutkuyu hızlandırmıştı. 1392 yılındanberi aklı başında bulunmayan deli Kral Altıncı Charles de ölünce ortada beceriksiz, parasız, taçsız bir veliahttan başka kimsecikler kalmıyordu. Oysa Fransanın geleceği gene de bu zavallının taç giymesine bağlıydı. Dükalar, Fransa

tahtına oturması gereken bu delikanlıyı Kral yerine değil, adam yerine bile koymuyorlardı. Delikanlı, elleri cebinde, ne yapacağını şaşırmış, Fransanın henüz İngiliz ayağı değmemiş topraklarında dolaşıp duruyordu. İngiliz ayaklarıysa çevresini gittikçe daraltıyorlardı. Bu gidişle, dolaşabileceği tek yer, Touraine'deki evinin bahçesi kalacaktı.

İşte erdemli Jeanne, Tanrının sesini bu sırada duydu. Tanrı ona Orléans'ı İngilizlerden temizleyerek veliahda taç giydirmesini emrediyordu. Onsekiz yaşında, kaba saba, bilgisiz bir köylü kızıydı. Lorraine'le Champagne arasında, Meuse nehri kıyılarındaki Domrémy köyündendi. Kendisi pek bilmiyordu ama babası, soylarının Arc'dan geldiğini söylüyordu. Sürülerin peşinde koşmaktan elleriyle ayakları nasır içindeydi. Oysa, kendisinden yüzyıllarca sonra yaşayan Fransa tarihçi'erinin sözbirliğiyle yazacaklarına göre (Fransanın kurtuluşu) olacaktı.

Fransa, bahtsız kargaşalığının ortasında, bir ermişin erdemlerini bekliyordu. Jeanne d'Arc tam zamanında yetişmişti. Sophokles'in *temizinli alev*'inin yapamadığını *bilinçsiz güç* başaracaktı. Başvurabileceği başka bir şey kalmamış olan halk ona inanıyordu. Ünü, Fransa topraklarında hızla yayılmıştı. Beceriksiz veliahd önüne ilk çıkanın peşine takılmaya hazırdı. Askerler erdemli Jeanne'ın getirdiği Tanrının sesiyle yüreklenmişlerdi. Bir kaç ay içinde Orléans İngilizlerden temizleniverdi, veliahd Reims'de kutsal Krallık tacını giydi. Şaşkın delikanlı artık Fransa Kralı Yedinci Charles olmuştu. Tahta oturduktan sonra yüreklenmeye başlayacak İngiltere Kral nâiplerinin çekişmelerinden de yararlanarak, ülkesi hesabına mutlu işler başaracaktı.

Erdemli Jeanne görevini bitirmişti, artık İngilizlere satılabilirdi. İngilizler de onu, bir öcalma duygusu içinde, odun yığınlarının üstüne çıkarıp yakabilirlerdi. Warwick'in dediği gibi, ilerde, başka bir politika gerektirirse ateşte yaktıkları bu zavallı kızın heykelini de dikebilirlerdi. Bir kaç yüzyıl sonra İngiltere hükümetinin menfaatleri bunu pekâlâ gerektirebilirdi. Oysa şimdilik suçluydu; İngiliz ordusunu büyücülükle yenmişti, Tanrının sesini duyduğunu söyleyerek kutsal Kiliseye karşı koymuştu.

Jeanne d'Arc niçin yakıldı?.. Bu soruya önce bir İngiliz sanatçısı, Bernard Shaw, karşılık verdi: Çünkü dünya erdemlileri istemiyordu.

Jeanne'ın eliyle tahta çıkardığı Kral Yedinci Charles onun yakılmasına göz yummuştu: Çünkü minnet altında yaşayamazdı. Hele kaba saba bir köylü kızının eliyle tahta oturmak ince soyluluğuna pek ağır geliyordu. Kilisenin düşmanlığınaysa hiç dayanamazdı. Bir yandan da İngilizlerle iyi kötü bir anlaşmaya varması gerekliydi. Görevini bitirmiş bir büyücüyü savunacak kadar aptal değildi.

Monarşiden başka, Aristokrasi de onun yakılmasına göz yummuştu: Çünkü Jeanne Aristokrasiyi bir kenara atıp Kralı biricik, mutlak hükümdar kılıyordu. Kral, soyluların sadece birincisi olmaktan çıkıyor, onların efendisi oluyordu. Soyluların toprakları tehlikedeydi. Kral bütün Fransa topraklarının sahibi kılınmıştı.

Bilginler, okumuşlar da göz yumuyordu: Çünkü Jeanne ulusçuydu, Fransa Fransızlarındır diyordu. Bu düşüncenin sonu İspanya da İspanyollarındır'a varırdı. Oysa, İspanya'nın bir parçası pekâlâ Fransızların olabilirdi. Bu düşünce Katolikliğe de aykırıydı, Katolikliğin tanıdığı tek hükümdarlık İsâ'nın hükümdarlığıydı. Bu hükümdarlık uluslara paylaştırılırsa İsâ da tahtından indirilmiş olurdu. Yakılacak olan Protestanlık değil, ulusculuktu.

Kilise göz yumuyordu: Çünkü Tanrıdan ses almak gibi akla sığmayan bir kurumla burnu şişmiş her köylü kızı Kilisenin bilgeliğini hiçe saymaya kalkarsa dünyanın hâli nice olurdu. Kilisenin başına, Muhammet'le ona kananlar yetişmiyormuş gibi, bir de bu kızla ona kananlar çıkınıştı. Kilisenin, varlığını savunması gerekiyordu.

Jeanne'ın kendisi de göz yumuyordu: Çünkü ermişlik onun mutluluğuydu. Ermişliğini yalanlamak onu yakılmaktan kurtaracak, ama mutluluğundan edecekti. Özgürlüğüne kavuşabilse bu mutluluğun harcanmaya değer olup olmadığını düşünürdü. Oysa, ermişliğini yalanlamaya karşı sadece zindanda çürümeye bırakılmak veriliyordu. Değmezdi, hesap tutmuyordu.

Jeanne'ın yakılmasından yirmi beş yıl sonra gerekler değişecek, köylü kızının ermişliği Fransa'nın menfaatlerine daha uygun görünecekti. Elli bir yaşına basmış olan Kral Yedinci Charles bir büyücünün gücüne değil, bir ermişin gücüne dayanmak istiyordu. Dâvâ, Jeanne'ın annesiyle kardeşlerine açtırılıp Jeanne temize çıkarıldı; ermişliği de, artık güçlenmiş bulunan Kralın isteğine uyularak, Kilisece onaylandı. Bu so-

nuç halkın da duygularını karşılıyor, İngilizlere karşı yeni bir üstünlük sağlıyor, bir taşla bir kaç kuş vurulmuş oluyordu. Oysa Bernard Shaw'a göre, Jeanne'ı temize çıkarıp ermişliğini onaylayacak yerde diriltebilselerdi, altı aya varmaz yeniden yakarlardı. Çünkü erdemler dünyaya göre değildi, dünya erdemlileri istemiyordu.

Soruyu ,Bernard Shaw'dan sonra, Fransız sanatçısı Jean Anouilh karşıladı: Jeanne, *Hayır* dediği için yakılmıştı.

Jeanne'ın erdemleri, *Hayır diyen insan*'ın erdemleriydi. İnsan baştan aşağı güçtü, güvendi, yüreklilikti, Bir bakıma baştan aşağı günah, şehvet, pislikti de. Gecenin karanlığına sığınıp yaptığı şeylerin hepsi hayvanlıktı. Ama hayvanlar gibi davranan o insan, bir de bakardınız, bir orospunun yatağından fırlayıp küçük bir çocuğu kurtarmak üzere azgın bir atın önüne atılıvermiş. Tanrı insanı işte bu ikiliği için yaratmıştı. İnsan olmanın gururuyla mûcizenin ta kendisiydi insan. Düşman, insan'ın ta kendisiydi. Asıl dâvânın ne olduğu, kimden hesap sorulduğu bilinmeliydi artık. Zavallı bir köylü kızının ardında şeytanı aramak boşunaydı. İnsan, kendine güveni, sessiz, duru hâliyle şeytandan bin kat daha korkunçtu. Çünkü onun tek Tanrısı kendisiydi. Sesi, yüzyıllar boyunca susmayacak, *Hayır* demekte direnecekti. Ona *Evet* dedirtmeye çalışmak boşunaydı.

Jeanne *Hayır* demişti, çünkü: (İlerde beni buradan çıkarıp saraya alırlarsa ne yaparım ben orada? Herkes tarafından unutulan, şişman, obur, saçları kınalı, herşeyi hoş gören bir Jeanne... Belki de evli barklı, çoluklu çocuklu babayânî bir kadın... Ben, son'um gelsin istemiyorum, sonu olmayan bir ton istemiyorum. Ermiş Marguerite, Ermiş Catherine, söylemeseniz de anlıyorum artık, ben sizleri ilk gördüğüm gün dünyaya geldim, söylediklerinizi yaptığım gündenberi yaşamaya başladım. Ben, elinde kılıç düşmana saldıran bir kızım. Manastır köşelerinde sabahtan akşama kadar pinekleyen, miskin, obur bir kadın değilim ben).

Bernard Shaw'ın dediği gibi, yanmıyan yarım sanat, gerçekte ne olduğunun meydana çıkmasıysa tam beşyüz yıl sürdü sevgili Ermiş.

5. UYUMSUZ OYUN

Örnek bir Yirminci yüzyıl adamı, Albert Camus, 1942 yı-

lında, Varoluşçuluk (Existentialisme)'un karşısına çok daha güçlü bir düşünce çıkardı: Uyumsuzluk (Absurdité)... İnsan için evren saçmadır, abestir, akla aykırıdır, uyumsuzdur. Bu uyumsuzluğu görmeniz için de gözlerinizi açmanız ve aklınızı kullanmanız yeter. Bilim yoluyla olguları kavrayıp sayabilirsiniz ama evreni kavrayamazsınız. İşte ağaç, sertliğini duyuyorsunuz; işte su, tadını alıyorsunuz; işte yel, sizi serinletiyor. Bu kadarla yetinmek zorundasınız. Bilim, giderek, size, elektronların bir çekirdek çevresinde toplandıkları görünmez bir gezegenler takımından sözedecektir. Bu, bir varsayımdır. O zaman dönüp dolaşıp yine geldiğinizi ve hiç bir şeyi bilemeyeceğinizi anlayacaksınız. Öyleyse nedendi bu kadar çaba? Bir geceyarısı, yüreğinizin sorunsuz olduğu bir sırada, otların ve yıldızların kokusu bu bilimin pek daha çoğunu öğretmemiş miydi size?

Evren rastgeledir, boşunadır, hiç bir sağlamlığı dayanmamaktadır ve sizin için ölümle bitmektedir. Bu aydınlığa varan kişi iki yol tutabilirdi: Kendini öldürmek ya da evrenin ötesini umud etmek... Bu iki yoldan birini ya da ötekini tutanlar olmuştur. Oysa bu iki yol da uyumsuzdur, saçmadır, akla aykırıdır. Aşla bilinemeyecek olanın umuduyla bilinenin kendini yadsıması uyumsuzluğun ta kendisidir. Bu gerçeği daha iyi anlayabilmek için uyumsuzu tanımlamak gerekiyor: Uyumsuz, bir kıyaslamadır. Bir başka deyişle uyumsuz, kıyaslanmaların ne birinde ne de ötekindedir, her ikisinin karşılaşmasındadır. İnsan kendi çerçevesi içinde uyumludur, Dünya kendi çerçevesi içinde uyumludur; uyumsuzluk, bu iki uyumlunun kıyaslanmasından doğar. İnsan açıklık isteğindedir, karşısındakiyse bu açıklık isteğine karşılık vermez, işte uyumsuzluk buradadır. Her şeyi bilmek isteyişimizin karşısında aklımız güçsüzdür. Aklın beceremediğini becermeye kalkan ruh da çelişmelerle saçmalamalar bulur sonunda. Karşımızda anlamını kavrayamadığımız bir evren var. Gerçek şu ki, biz bu evreni tanımıyoruz. Kesin bilgilerimiz bizi çevreleyen duvarlarla sınırlıdır. Bu duvarların dışında kocaman bir boşluk, bir akla aykırılık düzeni uzamaktadır.

Ölmek zorunluku fizik-ötesi bir rezalettir. Deney-ötesini gerçekleştirmekte güçsüz, deneyin derinliklerine inmekte yetersiz, başarısızlıklarla altüst olmuş insan sonunda bu rezalet-

le rezil olmak zorundadır. Bir tokatın iz bırakmaz olduğu bu cansız bedenden ruh silinmiştir. İşte mâceranın bu ilkel ve kesin yanı, uyumsuzluk duygusunun özünü meydana getirir. Bu kaderin ölümlü ışığı altında faydasızlık belirmiştir. Bu durumumuzu buyrukları altında tutan kanlı matematikler karşısında hiç bir töre, hiç bir çaba, deneye dayanmayan bir düşünceyle haklı çıkarılamaz. Ötedenberi bilinen bu gerçeğin sonucu ilgilendiriyor Camus'yü. Karşılığını bulmaya çalıştığı soru şudur: Öyleyse ne yapmalıyız?

İsteyerek ölmeli miyiz, yoksa ne olursa olsun umut mu etmeliyiz? Yukarda da söylediğimiz gibi Camus, bu iki yolu da uyumsuz bulmaktadır. Ağaçlar içinde bir ağaç, kediler içinde bir kedi olsaydık sorun çözülmüş olurdu. Çünkü o zaman biz de susan evrenin susan bir parçası sayılırdık. Oysa bizim sesimiz var. Bilinçli aklımız bize bu oyunu oynayan, insanlığımız bizi evrenin karşısına çıkaran. Bu ayaklanışımız, boş bir gururun ürünü değildir. Bu başdöndürücü çizgide durmasını bilmek, işte dürüstlük budur, gerisi kaçamaktır.

Dünyanın uyumsuzluğu ondan umud ya da kendini öldürmeyle sıyrılıvermeyi gerektirmez. İnsanın gerçek çabası, onun üstünde mümkün olduğu kadar çok kalmaya, onun acâip bitkilerini incelemeye çalışmak olmalıdır.

Dünyaya bakıyoruz. Onu, yüzyıllardanberi, kendi verdiğimiz biçimlerle, çizgilerle görmeye alışmışız. Bu yapmacıklığı sürdürmeye gücümüzün yetmediği ya da bu oyunun artık bize bıkkınlık verdiği bir anda bir ağacın, bir taşın bize ne kadar uzak, bizden ne kadar habersiz ve bizim için ne kadar kavranılmaz olduğunu sezinleriz. Uyumsuzluk mâcerası böylece başlar. Hele bu sezginin üstüne ölmek rezilliği de eklenince soru bütün gücüyle karşımıza dikilir: Öyleyse ne yapabiliriz?

Yapabileceğimiz tek şey var, diyor Camus: Yaşamak... Bu dünyanın kendisini aşan bir anlamı var mıdır, bilmiyorum. Ama bu anlamı bilmediğimi, öğrenmenin de benim için şimdilik imkânsız olduğunu biliyorum. Durumumun dışında olan bir anlamın benim için anlamı ne?.. Ben ancak insan terimleriyle anlayabilirim. Dokunduğum şey, bana karşı direnen şey. İşte budur benim anladığım. Öyleyse anladığımı bırakmamalıyım. Bana alabildiğine açık görüneni, bana karşı bile olsa, tutmalıyım.

Vaktiyle hayatın yaşanmaya değer bir anlamı olup olmadığı sorulurdu. Şimdiyse ne kadar anlamsız olursa o kadar daha iyi yaşanacağı biliniyor. Yaşamak, uyumsuzu yaşatmaktır. Uyumsuzu yaşatmaksa herşeyden önce ona bakmaktır. Eurydice'in tersine, uyumsuz ancak kendisine sırt çevrildiği zaman ölür. İnsanla kendi karanlığının bu sürekli karşılaşması, tutarlı olan pek ender felsefe durumlarından birini meydana getirmektedir. İnsanın bu şahlanışı ne ezici bir kaderin güvenliğidir, ne de bir boyun eğiş. Bu, uyumsuz bir özgürlük, gerçek bir özgürlüktür. Artık hiç bir amaç beni kösteklemeyecek, beni tutsak edemeyecektir. Biliyorum ki, yarın yoktur. Uyumsuz insanın bütün yapabileceği, herşeyi olduğu gibi, kendisini de tüketmektir. Uyumsuzun ilk gerçeği meydan okuma'dır. Bu meydan okuma, bu şahlanış hayata gerçek değerini verir, bir hayatın uzunluğu üstüne yayılmış olarak büyüklüğünü yeniden yerine getirir. Gözleri bağlanmamış bir insan için kendisini aşan bir gerçekle çarpışan zekânın görünümü kadar güzel bir görünüm yoktur.

Uyumsuzun ikinci gerçeği hayattan başka herşeye karşı ilgisizlik'tir. Bir şafak vakti, erkenden önünde hapishanenin kapıları açılan bir ölüm cezalısının o Tanrısal hazır duruşu, yaşamanın duru alevinden başka bütün şeyler karşısındaki o inanılmaz ilgisizlik... Bu ilgisizliktir ki, aşıldığında yıkılışın ve hiçliğin başladığı o sınırlı ve saydam evrende yaşamayı kabul ettirir kişiye. Artık bir değerler sıralanması, bir seçme, bir yeğleme yoktur kişi için.

Bu, bir erdemsizlik midir?.. Hayır, diyor Camus, ben burada insanın suçsuzluğu ilkesinden yola çıkıyorum. Uyumsuz insanın doğrulanabilecek hiç bir şeyi yoktur. Uyumsuz kişinin benimseyebileceği tek erdem, *kendini zorunlu kılan erdemdir.* Bütün töreler, bir davranışın kendini haklı ya da haksız kılan sonuçları bulunduğu düşüncesi üstüne kurulmuştur. Uyumsuza varmış bir insan bu sonuçların açıkyürekle ele alınması gerektiğini düşünür sadece, Ödemeye hazırdır. Onun için sorumlular bulunabilir ama suçlular yoktur. Geçmiş deneyden gelecek davranışını düzenler. Hem sınırlı, hem de ağzına kadar mümkün şeylerle dolu olan bu alanda hiç bir şey önceden kestirilemez. Uyumsuz kişinin usavurma sonunda anlayabileceği şeyler töre kuralları değil, aydınlatmalardır. Bir kişinin konul

ları değil yenilgileri yargılar kendisini. Uyumsuz insan insan için iyilik yerini cömertliğe, birlik yerini cesarete, şefkat yerini erkekçil susuşa bırakmıştır. Bir töre sorunu çıkarmaz kendisine, bu konuda herkes gibi'dir. Onun töresi, bir nitelik töresi değil, bir nicelik töresidir. Öyle görünmekle öyle olmak birdir onun için. İnsan kendi kendisiyle biter, ötesi yoktur, bir şey olmak istiyorsa bu hayat içinde olur. Uyumsuz kişi, bu sağlam olmayan evrende, insanca olan ve yalnız bu olan her şeyin daha yakıcı bir anlam taşıdığını bilir. Gerilmiş yüzler, tehlikeye düşmüş kardeşlik, insanlar arasındaki güçlü ve utangaç dostluk geçici oldukları oranda gerçek zenginliklerdir. Tinsel varlık gücünü ve sınırlarını en iyi bunlar ortasında duyar.

Albert Camus, Sisyphe efsânesi adlı yapıtında bu uyumsuz dünyada uyumsuz oyunu (hayatı) en iyi oynayan dört oyuncuyu inceliyor. Bu oyuncular şunlardır: Donjuan, aktör, fâtih ve sanatçı... Bu dört oyuncu da uyumsuzlukla aydınlanmış kişilerdir. Mutludurlar. Mutsuzluğu doğuran bilmemek ve umudetmektir. Onlar bilirler ve umudetmezler. Onların yaşamalarında, nicelik töresi elle tutulurcasına görülür. Ortak yanları sonu öne almalarında ve ömürleri boyunca pek çok sonlar yaşamalarındadır. Bir kadın: Sana aşkı verdim en sonunda, diye bağırır Donjuan'a. Donjuan gülümser: En sonunda mı? der Hayır, fakat bir kere daha.

Uyumsuz kişinin üç niteliği vardır: Kafa tutma, özgürlük, çeşitlilik... İşte bu dört oyuncu, bu üç niteliği en iyi biçimde gerçekleştirmektedirler. İster aşk, ister oyun, ister fetih, ister yaratım olsun, bu birleşik kafalar giriştikleri işlerden de kurtulmasını bilirler. Eserlerinde varolmayacaklarını kabul edecek dereceye gelmişlerdir, böylece, bireysel hayatın derin faydasızlığını tüketmektedirler. Hayatın uyumsuzluğunu görmek onlara bütün aşırılıklara dalmak hakkını vermiştir. Kalan şey, biricik çıkış yolu, ölümcül olan bir kaderdir. Ölümün bu tek kaçınılmazlığı dışında, sevinç ya da mutluluk, herşey özgürlüktür. Biricik efendisinin insan olduğu bu dünya devam eder. Düşüncenin kaderi kendi kendinden elçekmek değildir artık, imgeler hâlinde sıçramaktır. Eğlendiren ve körleştiren Tanrısal masal değil, içlerinde güç bir bilgelik ve yarınsız bir tutkunun özetlendiği yeryüzünün malı olan yüz, eylem ve dramdır. Efendisiz olan bu evren onlara ne kısır görünür, ne de değersiz. Tanrılarca, bir kayayı durmamacasına bir dağın tepe-

sine kadar yuvarlayıp çıkarmakla cezalandırılan Sisyphe'in sessiz, gösterişsiz sevincini duyar onlar. Kaderleri kendilerinindir. Geceyle dolu bu dağın her madensel parıltısı, tek başına, bir dünya meydana getirir. Tepelerle çarpışma bile bir insan yüreğini doldurmaya yeter çünkü. Sisyphe mutludur.

Albert Camus, 1945 yılında yayımladığı bir denemede düşüncesini şu sözlerle biraz daha açıklamaktadır: Üstünde durduğumuz sıkıntı, bütün bir Çağın sıkıntısıdır. Biz kendi hayatımızdan ayrılmak istemiyor, kendi tarihimiz içinde düşünmek ve yaşamak istiyoruz. Biz, inanıyoruz ki, bu hayatın gerçeğine ancak herkesin kendi drnmını sonuna kadar yaşamasıyla erişilebilir. Çağımız Nihilisme'den çok çektiyse aradığımız töreye Nihilisme'i bir yana bırakmakla varılamaz. Hayır, her şey yadsımada ve uyumsuzda bitmiyor, biliyoruz bunu. Ama önce yadsımayı ve uyumsuzu ele almalı. Çünkü bizim kuşağımız ilkin onlara rastladı, şu halde ilkin onlarla kozunu paylaşmak zorundadır.

Camus, ikinci dünya savaşından sonra yayımladığı Bir Alman dosta mektuplar: IV. başlıklı denemesinde de şunları söylemektedir: Birlikte inanıyorduk ki bu dünyanın yüce bir anlamı yok ve bizler ezilmiş, umutlarını yitirmiş insanlarız. Siz bundan şu sonuca vardınız ki iyi ile kötüye insan dilediği anlamı verebilir. Mâdem ne İnsanca, ne de Tanrıca hiç bir çeşit töre yoktur dediniz, öyleyse bu dünyada yalnız hayvanları güden güçler vardır, yalnız zor ve kurnazlık vardır. Öyleyse insan hiçtir ve ruhu öldürülebilir dediniz. Sizce tarihlerin en çılgınında insanın yapacağı tek iş üstünlük peşinde koşmaktır. Sizce ülkeler fethetmekten başka töre olamazdı. Nerede ayrılıyorduk, biliyor musunuz? Siz umutsuzluğu rahatça kabul ediyordunuz, bense etmiyordum. Siz insan kaderindeki haksızlığı kabul edip hoş görüyordunuz ,bense dünyanın haksızlığıyla savaşmak için hakkı öne sürmek, mutsuzluğa karşı koymak için mutluluk yaratmak gerektiğine inanıyordum. Siz umutsuzluğunuzu bir taşkınlığa vardırdınız. Bense umutsuzluğu ve bu dertli dünyayı kabul etmeyerek insanların birleşmesini ve kötü bahtlarına karşı birlikte savaşmalarını istiyordum. Görüyorsunuz ya, aynı ilkeden iki ayrı töre karmışız. Ben bu dünyanın yüce bir anlamı olmadığına inanıyorum ama onda bir şey bulunduğunu da biliyorum. Bu şey insandır. Çünkü bir anlam arayan tek varlık odur. Bu dünya

da hiç değilse insanın gerçeği var ve bizim ödevimiz onun kaderine karşı koymasına yardımı etmektir. Dünyanın insandan başka anlamı yoktur. Hayat anlayışımızı kurtarmak istiyorsak insanı kurtarmalıyız. İnsanı kurtarmak, onu kesip biçmemek, yalnız onun düşünebileceği doğruluğu bulmasına imkân vermektir. Siz zaferi umutsuzluğun ezici gücünde buldunuz bizce insanın kazanacağı en büyük zafer mutluluğudur. Bu zaferse insanın kendi kaderine karşı kazanabileceği bir zaferdir. Mâdem bu iş bitti, artık size öğrendiğimizi söyleyebiliriz: Kahramanlık hiç de güç bir şey değilmiş, güç olan mutlulukmuş meğer. Dört yıldır bize bol bol gösterdiğiniz korkunç sahnelerde içgüdünüz kadar aklınızın da payı vardı. Bunun için yargım topyekûn olacak: Siz benim gözümde ölmüşsünüz. Ama o korkunç davranışınızın hesabını soracağım zaman unutmayacağım ki, siz ve biz aynı yalnızlıktan yola çıktık, siz ve biz bütün Avrupa'yla birlikte aynı kafa trajedyasının içindeyiz. Sizin gücünüzü yıkmak istiyoruz, ruhunuzu değil. Görüyorsunuz ya, sizi bizden güçlü yapan şey gene de sizde kalıyor, amu bizim size üstünlüğümüzü yapan da budur. Dünyayı suçlandırmakta hiç de gevşemiş değiliz. Yeni bilgimizi o kadar pahalıya ödedik ki çağımızı umutkırıcı görmekte devam ediyoruz. Bütün bunlarla ne kazandık? Bir kaç yeni düşünce ki, onların da. kimilerimizin daha iyi ölmesine yardım etmekten başka bir faydası olmayacak. Evet bu, umutkırıcı bir şeydir. Ama biz bunca haksızlığa lâyık olmadığımızı tanıtlamak istiyoruz. Kendimize verdiğimiz ödev bu, yarın başlayacağımız iş de budur.

Camus'ye göre mutluluk, dünyayı ondan hiç bir şey beklemeden sevmektir. Dünya, çeşitli güzelliklerle kaynaşmaktadır. 1950 yılında, Sisyphe'den sekiz yıl sonra yazdığı bir başka denemesinde de şunları söylemektedir: Her şeyin anlamsız olduğu, her şeyden umudu kesmek gerektiği düşüncesiyle nasıl kalır insan? Her şeyin anlamsız olduğunu söylediğimiz anda bile anlamlı bir şey söylemiş oluyoruz. Dünyanın hiç bir anlamı yoktur demek her türlü değer yargısını ortadan kaldırmak olur. Oysa yaşamak kendiliğinden bir değer yargısıdır. Ölmeye yanaşmadığı sürece insan yaşamayı seçiyor demektir. O zaman da, yaşamaya bir değer veriyor demektir. Şu var ki, en koyu umutsuzluğun içinde umutsuzluğu aşmanın yollarını aradım ben. Kara da olsa, eserimizin göbeğinde tükenmez bir

güneş parlıyor ki ,o da bugün ovada, tepelerde bağıran güneştir.

Albert Camus, bu bağıran güneşin gerçeğine pek yaklaştığı bir sırada, 4 Ocak 1960 günü, kırkyedi yaşındayken, Yonne'da bir otomobil kazasında öldü. Pindare'ın şu mısrâı, eserini özetlemektedir: Ruhum, ölümsüz hayatı isteme, mümkünün alanını tüket.

6. SU POLİPLERİNİN ERDEMİ

Erdemin araştırılması bir hayli yorucu. Bilim alanı birbirine karşı düşüncelerle dolu. Akılcılar bir akıl işi, Duygucular bir duygu işi, Toplumcular bir toplum işi sayıyorlar. Her üçünü birbirine karıştıranlar olduğu gibi duygudan yola çıkıp akılla geliştiğini savunanlar da var.

Ruhbilimcilere göre her yaratık, bencillik'le özgecillik (Hodgâmlık'la digergâmlık) ikiliğini taşır. Bu ikilik, doğal bir ikiliktir; sıcaklıkla soğukluk gibi, karanlıkla aydınlık gibi, tatlılıkla acılık gibi yaşamayı olduran bir ikiliktir. Bencillik, yaratığın korunma içgüdüsünden doğar. Erdemi belirten özgecilliktir. Erdemi bulmak için özgecilliğin kaynağını aramak gerekir. Özgecilliğin kaynağını aramak için de insanların ataları olan ilk hayvanlara kadar inilmelidir:

1 — İlk özgeciller su polipleridir. Su polipleri, iş bölümlü bir çok kolların tek yapı olarak birleşmesiyle yaşarlar. Bu kollardan biri bütünün yiyeceğini sağlar, öteki araştırır, üçüncüsü savunur, bir başkası üretir. Bu çabaların hepsi bütün içindir. Doğumlarından ölümlerine kadar birbirlerinden ayrılmazlar. Her bir kol kendine özgü işini görerek bütünü yaşatır. Bu anlamda su poliplerinin erdemi bütünü yaşatmak'tır. Böyle olunca da su poliplerinin özgecilliği sonunda gene bencilliğe dayanmaktadır. Bencilliğe dayanan özgecillikse özgecillik değildir. Çünkü bütünü yaşatmak, kendini yaşatmak içindir Kaldı ki su poliplerinin kolları ayrı birer yaratış değildirler, hepsi birden tek yaratıktır. Hayvanlardaki bu çeşit birleşimler, besin öğesine dayanmaktadır. Besin zorunluğu da bir korunma içgüdüsüyle karşılanır.

2 — Hayvanlardaki ikinci özgecil gelişme, eşlilik'tir. Erkek hayvanla dişi hayvan, birbirlerine karşı bir çeşit özgecilik

ler. Kuğu kuşları gibi bir çok hayvanlar eşleriyle beraber yaşarlar. Bu özgecillik; birleşme özgecilliği, analık özgecilliği, babalık özgecilliği olarak üç ayrı biçimde belirir. Oysa iyice incelenirse her üçünün de üreme içgüdüsünde toplandığı görülür. Oysa üreme içgüdüsünün sonucu bencilliktir, özgecillik değil.

3 — Üçüncü özgecil gelişme, sürüdür. Tırtıllar, çekirgeler, kuşlar gibi bir çok hayvanlar sürüyle, bir arada yaşarlar. Toplumsal eğilimler bu üçüncü gelişmede görülür. Sürüyle yaşayan hayvanlar birbirleriyle yardımlaşırlar. Örneğin maymunlar birbirlerinin pirelerini ayıklarlar, bir ağaçtan ötekine geçmek için birbirlerine tutunarak zincir yaparlar. Maymunların erdemi, besin zorunluğundan doğan su poliplerinin erdemiyle üreme zorunluğundan doğan kuğu kuşlarının erdeminden çok daha başka, çok daha belirlidir. Ruhbilimcilere göre sürü, bir duygudaşlıktan doğmaktadır. Bu duygudaşlık değilince içinden gene yaşamak içgüdüsü çıkıyor. Bütün toplumsal eğilimler, yaşama isteğinin bilinçsiz olarak gerçekleşmesidir. Spencer bu gerçeği kuşkusuzca açıklamıştır: (Toplum, içgüdüye dayanır.)

4 — Sonuncu özgecil gelişme, örgütlü (teşkilâtlı) hayvan topluluklarında görülmektedir. Karıncalar, arılar, kunduzlar bu biçim topluluklardandır. Bu hayvanların insan topluluklarına pek yakın topluluklar kurdukları görülmektedir. Örneğin karıncalar, savaşıp yendikleri düşmanlarından tutsak alacak kadar insanlaşmışlardır. Tutun ki bunlar bilince varmış insan topluluklarıdır, aradığımız özgecilliği bu topluluklarda bulabilecek miyiz? Ayrıntılar içinde boğulmadan yolumuzda ilerleyebilirsek göreceğiz ki bu çeşit toplulukların sürü topluluklarından ayrılığı sadece örgütlenmiş olmalarıdır. Onları güden de, ötekiler gibi, yaşama içgüdüleridir, bir başka deyişle bencillikleridir.

İnsanların ataları olan hayvanların incelenmesinde aradığımız özgecilliği bulamıyoruz. Bencillik hep onu ileriye sürmekte, kendisiyse hemen ardında gizlenmektedir. Ortada görünen özgecilliktir ama onu güden bencilliktir. Acaba, bencillikten kurtulmuş bir özgecillik yok mu?

Ruhbilimcilere göre hayvanlıktan insanlığa geçince de durum değişmemektedir. Toplumsal eğilimlerin çeşitleri çoğalır ama özleri aynı kalır. Toplumsal eğilimin temeli dayanışma, ortaklaşma, yardımlaşmadır. Bunlarsa özgecilliği değil, bencil-

liği doğuran içgüdülerdir. Ancak *özgecillik, toplumsal içgüdünün gelişmesi sonunda belirir.*

Erdemi doğuran özgecilliği gereği gibi anlayabilmek için, gelişmesi sonunda özgecilliği doğuran Toplumsal içgüdünün dayandığı temelleri araştırmamız gerekir. İki ayrı düşünce, Toplumsal içgüdüyü iki ayrı temele dayamaktadır:

1 — Bir düşünceye göre Toplumsal eğilimlerin temeli ailedir. Aile dal budak salarak Klan olmuş, Klan'lardan daha gelişmiş topluluklara varılmıştır. Toplumun özü ailedir, toplumsal eğilimler aile eğiliminden doğmuştur. Aile eğilimleri, üreme içgüdüsünün eğilimleridir. Üreme içgüdüsü de bir kendini sürdürme, bir bencillik içgüdüsüdür. Bu yoldan varılan özgecilliğin, erdemin temeli genç bencilliğe dayanmaktadır.

2 — Bir başka düşünceye göre Toplumsal eğilimlerin temeli duygudaşlıktır. Aile, Toplumun temeli olamaz. Çünkü aile eğilimlerinin güçlü olduğu toplumlarda, toplum eğilimleri güçsüzdür. Bundan başka her ikisinin gelişmeleri, özleri, amaçları da birbirinden başkadır. Klan'ın çıkarı, her yerde, ailenin çıkarından üstün tutulmuştur. En küçük toplum, aileden büsbütün ayrı, Horde denilen, korunma duygudaşlığıyla birleşmiş insan topluluklarıdır. Bu insanları birleştiren ortak çıkarlarıdır. İnsanlar, bir aile kurmadan da birleşebilmişlerdir. Bu ikinci yoldan varılan özgecilliğin ,erdemin temeli de bencilliğe dayanmaktadır.

Özgecillik, tek kişinin değil, toplumun ürünüdür. Birlikte yaşamak, sürü biçiminde de olsa, duygudaşlıktan doğan bir takım davranışları gerektirir. Birlikte yaşayabilmek için yapılması ya da yapılmaması gerekenler, önce özgecilliği, sonra da töre (ahlâk) duygusunu doğururlar. Töre duygusu, bir çeşit sorumluluk bilinci, düzen düşüncesidir. Bu duygunun doğuşu bilinçsizdir, akıl yoluyla varılmamıştır; oysa, gelişmesi bilinçlidir, akılla belirmektedir. Duygucular bu düşüncede çok daha ileriye giderek erdem duygusunu, açlıkla susuzluk gibi, insan yapısının ayrılmaz bir parçası saymaktadırlar. Onlara göre erdem duygusunun doyurulması hoşlanmayı, doyurulmaması da acıyı gerektirir. Oysa gene de bu duygunun belirmesi bir toplum işi, bir birlikte yaşama işidir. Tek başına yaşayan insanda bu duygu belirmez. Toplum, insanın bu duygusunu zorlar. Yiyeceğini yüksek dallardan toplamak zorunda kalan zürafa-

nın boynunun uzaması gibi, toplum gerekleri, insanın bu duygusunu uzatır, çekip ortaya çıkarır. Bir başka deyişle, toplumda yaşayan insan erdemli olmak zorundadır, hiç değilse erdemli görünmek zorundadır.

Ama konuya bir başka açıdan bakarak şöyle düşünemez miyiz: İnsan, yapısında bir erdem taşımasaydı, onu nasıl meydana çıkarabilirdi? Nitekim zürafanın da boynunda doğal bir uzama niteliği bulunmasaydı, açlıktan ölmek bahasına da olsa, boynunu uzatamazdı. İlkel bencillikten, gelişmiş özgecillik nasıl çıkıyor? Bu soru, bilginleri metafiziğe götürüyor. Chopenhaver şöyle karşılıyor soruyu: Bütün insanlarda öz ortaklığı, başlangıç birliği bilinci vardır. Bu bilinç, belirsiz bir bilinçtir. İşte bu belirsiz bilinç insanlarda evrensel bir acıma duygusu uyandırır. Özgecillik, bu acıma duygusunun sonucudur.

Ruhbilimciler bu metafizik düşünceye karşı koyuyorlar. Onlara göre eğilimlerimizin temeli, kendimizi koruma içgüdümüzdür. Bu içgüdü, toplumun içinde, varlık göstermek yolunda gelişir. Varlık göstermek, insanda hoşlanma duygusu uyandıran davranışların özel bir biçimidir.

Özgecillik, toplumun ürünü olduğuna, toplumsal içgüdünün gelişmesi sonunda belirdiğine göre bu gelişmeye de kısaca göz atmamız gerekiyor. Ruhbilimcilere göre Toplumsal içgüdü, iki yoldan gelişmektedir:

Bu yollardan birincisi olumlu yoldur, insanın iç gelişmesidir. Töre (ahlâk) duygusu, insanın içinde, ilkel iyilikseverlik duygusunun gelişmesiyle belirir. İyiniyet, hoşgörü, bağlılık, yardım gibi duygular ilk bakışta kişinin korunma içgüdüsüne karşıt duygular gibi görünür. Bunları doğuran bir çeşit duygudaşlık, insanın bir başkasıyla beraber, ya da bir başkası gibi duyabilmesi olanağıdır. Kökü bencillikte olan bu duygular, bir çok insanlarda hoşlanma duygusu uyandırır. Kendimizi koruma içgüdümüz, toplum içinde, varlık göstermeye yönelince hoşlandığı bu duyguları da geliştirir. Oysa bunun tersi de olabilir, öyle insan vardır ki kötülük etmekten hoşlanır. Ancak ruhbilimciler bunu olumlu saymıyorlar, bir ruh hastalığına yoruyorlar. İyilikseverlik, başlangıçta, hiç bir niyete dayanmadan, bir rastlantının da sonucu olabilir. Örneğin, kapısının önündeki otlara su dökülünce yeşerdiklerini gören bir insan bununla ilgilenebilir, suyu kendisi dökerek yeşermeyi sağlamak-

tan hoşlanabilir. İnsanlar, emek verdiklerini severken kendi emeklerini sevmektedirler. İnsan, bir niyete dayansın ya da dayanmasın, iyilikseverliğe yönelen emeğini severek geliştirir. İşte Töre duygusu, bu iç gelişmenin sonucudur. Töre, bir düşünce işi değil bir duygu işidir, öyle olunca da bu gelişme bir düşünce gelişmesi değil bir duygu gelişmesidir.

İkinci yol, olumsuz yoldur, insanın dış gelişmesidir. Tüze (Adalet) duygusu olarak gelişen bu yolda düşünce öğeleri daha baskındır. Tüze duygusu, ilk belirtilerde, bir korunma tepkisiydi. Kendisine saldırılan insan korunur, tepki gösterir, öcalmak ister. Önceleri ödetmeyle yetinen öcalma duygusu, gittikçe gelişerek kısas denilen göze göz, kulağa kulak, cana can istemeye varır. Kan gütme olayları bu duygunun sonucudur. Öcalma duygusu, toplumlarda savaşları doğurduğundan, buna karşı da toplumun tepkisi belirir. Toplumun tepkisi, uzlaşmayı gerektirir. Toplumlar geliştikçe, uzlaşmalar da toplum gücüyle sağlanmaya başlar. Tüze duygusu artık toplumsal bir görünüştedir. Giderek, tüze düşüncesi, uluslararası bir düşünce olur. İyice incelenirse görülür ki kişinin bencilliği bu sonucu gerektirmektedir. Tüze, töre'nin aksine, bir düşünce işidir. İnsanlık tarihinde, töre'ye göre, daha geç belirdiği halde daha çabuk gelişmiş olması bundandır.

Görülüyor ki erdem, çeşitli eğilimlerin karışımıdır. Ayrıntıları bir yana bırakırsak bu eğilimleri şöyle sıralayabiliriz: Korunma içgüdüsü, dayanışma duygudaşlığı, tüze zorunluğu, tanrısal ya da toplumsal beğenilme isteği, ceza korkusu... Bundan çıkan sonuç şudur: Kişinin erdemi kendine göredir.

SONCA

Düşünce zincirinin gelişme sırasına göre incelenmesi, erdemin çeşitli açılardan çeşitli anlamlara itildiğini göstermektedir. Bu anlamların çokluğu, erdemin gerçek anlamını yitirmiştir. Bütün düşünce sistemleri, kendi amaçlarına uygun olarak erdemden yararlanmışlardır. Erdem; dinsel, toplumsal, kişisel çıkarlara göre değerlendirilmiştir. İnsanlar savaşa, talâna, tapınağa, vergi dairesine erdem sopasıyla dürtülerek götürülmüşlerdir. Doğacak çocuğun kendinden olduğunu bilmek isteyen baba, karısını erdem zincirine vurarak dört duvar arasına kapatmıştır. Güçlüler erdem perdesi ardında güçsüzleri ezmişler, güçsüzler erdem sığınağına gizlenerek güçlülerden korunmuşlardır. Oysa, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bütün bu davranışlarda erdemin ortak bir yanı görünmektedir.

Erdem, bir çabayı gerektirir.

Bu çaba, kişisel bir çabadır. Dinsel ya da toplumsal erdem aşıları hep bu kişisel çabayı yaratmak zorundadırlar. Erdeminden ötürü savaşa giden erkek, talana çıkan toplum üyesi, tapınağa yönelen dinci, vergi dairesine başvuran yükümlü, dört duvar arasına kapanan kadın böylesine bir çaba içindedirler. Bu kişisel çabayı yaratamayan baskılar, erdemi doğuramamış; zulüm, işkence çizgisinde kalmışlardır. Dört duvar arasına zorla kapatılan kadın için erdemin sözü edilmemiş, dört duvar arasına kendi kişisel çabasıyla kapanan kadın erdemli sayılmıştır. Baskılar bu kişisel çabaları kamçılamakla yetinmişlerdir. Kişisel çabanın uyandırılamadığı kişilerdeyse, erdem bir yana bırakılarak, zor kullanılmıştır. Bütün bu kişisel çabalar, nedenleri ne olursa olsun, erdemin ikinci ortak yanını meydana çıkarmaktadırlar.

Erdem, kişisel çabayı güden düşüncedir.

Soyut bir davranış, erdem açısından, anlamsız bir davranıştır. Ortaya vurulan bir eylem (Fiil, amel, action), onu güden düşünceyle ilgisi belirmeden değerlendirilemez. Bir davranış, çeşitli düşüncelerle güdülebilir. Dört duvar arasındaki

kadın, görünüş olarak, deniz üstündeki bir yelkenliden farksızdır. Erdem sözü edilen bütün sistemlerde kadını dört duvar arasına iten düşünce belirmektedir. Dinsel, toplumsal, kişisel sistemlerdeki bu itici düşüncenin incelenmesi de erdemin üçüncü ortak yanını veriyor bize.

Erdem, kişisel çabayı bir dirence karşı güden düşüncededir.

Erdem, sözlük kelimesi olarak, bir güç anlamını taşıyor. Her güç bir direnci gerektirir. Direnen yoksa güç de, bir başka deyişle erdem de yoktur. Kişisel çabanın bir dirence karşı gelmediği hallerde hiç bir töresel sistem erdemin sözünü etmemiştir. Direncin bulunmadığı bütün hallerde uygunluk vardır. Bir sözlük kelimesi olarak erdem'se bir şeye uygun değil, bir şeye karşıdır. Erdemli olabilmek için kişisel çabasıyla bir direnci yenmelidir kişi. Ama bu direnç ne türlü bir dirençtir? Kişisel çabayı güden düşünce, çeşitli dirençlere karşı olabilir. Soyut olarak, öte yana geçmek için bir duvarı aşan kişi hiç bir töresel sistemde erdemli sayılmadığına göre bu direncin niteliğini belirtmek gerekiyor. Bu gerek, erdemin dördüncü ortak yanını meydana koymaktadır.

Erdem, kişisel bir çabayı kişisel bir dirence karşı güden düşüncededir.

Kişi, kendi düşüncesiyle kendi direncine karşı çabalayıncaktır. Erdemin, bir kişilik işi olduğu da böylelikle belirmektedir. Ruhbilim'e göre özgecilik (Diğergâmlık) bencilliğin (Hodgâmlık) gelişmiş bir biçimi olduğundan ve kişisel davranışların bunlardan başka bir güdücüsü bulunmadığından kişisel direnç, kişinin kendi bencilliği olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak burada bir yanılma var gibi görünüyor. Bencillik, kişinin tüm davranışlarının tek güdücüsü olarak ortaya çıkınca, kendi kendisiyle nasıl çatışacaktır? Tek güdücü olduğuna göre kişisel çabayı kendisine karşı ayaklandıran düşünce de onun ürünü değil midir? İşte, erdemin, kuşkular uyandıran en önemli yanı, bu sorunun karşılığında belirmektedir.

Erdem, kişisel bir çabayı, bencillik direncine karşı, bencilliğin gelişmiş bir biçimi olan özgecillikle güden düşüncededir.

Erdem, gelişmiş kişinin ilkel yanıyla çatışmasından doğmuştur. Gelişmiş kişi ilkel benliğini, gelişmiş bir çocuğun ana-

sını küçümsediği gibi küçümser. Bu küçümseme, erdem savaşında belirmektedir. Erdemli kişi, kendi bencilliğini yenmeye çalışmaktadır. Erdem sonucunu doğuran düşünce, kişinin bencilliğini yenmeye yönelen bir düşüncedir. Bencilliğe uygun bir düşüncenin güttüğü çaba, acıkınca yiyecek bulmaya çabalayan küçük bir hayvanınki kadar, erdemdışı bir çabadır. Bencillikle güdülen çabalar bencilliğin doyurulmasıyla sonuçlanır. Hangi açının ürünü olursa olsun, sonuncu erdeme varan bütün çabalarda bencillik açtır, doyurulmamıştır, kişinin yenme gücüne göre açık ya da gizli kıvranmaktadır. Bencilliğin kıvranmadığı bütün hallerde bencilliğin doyurulduğu kesindir. Bir çok baskıcı sistemler bu doyurmayı güçlü inanç aşılarıyla sağlanmışlardır. Bu gibi hallerde de ya erdemden söz edilmesi büsbütün gereksiz görülmüş; ya da erdeme zorlanmış, yakıştırılmış, gerçekdışı bir anlam verilmeye çalışılmıştır. Ancak, soyut olarak, gelişmiş kişinin kendi ilkel benliğini küçümsemesi de erdem açısından anlamsızdır. Erdemli eylemlerin altıncı ortak yanı bu anlamsızlıktan doğmaktadır.

Erdem, kişisel bir çabayı, bencillik direncine karşı, bencilliğin gelişmiş bir biçimi olan ve çevresini etkileyici bir özgecillikle güden düşüncedir.

Bir sözlük kelimesi olarak erdem, etkincilik (Activité) anlamını taşımaktadır. Bu anlamıyla erdem, içe değil dışa dönüktür; etkili bir eylemde belirmektedir. Kişinin kendini yenme çabası, çevresine taşan, etkili bir çaba olmalıdır. Bencilliğin yenilmesi, özgecilliği yüceltir. Özgecilliğin gerçekleşebilmesi için de özgelerin (başkalarının) bulunması gerekir. Başkalarına taşmayan, başkalarını etkilemiyen çaba, özgecil değil bencil bir çabadır. Yıllarca bir odaya kapanıp, bir başına, kendi bencilliğini yenmeye çalışan kişinin erdemli sayılmaması erdemin bu anlamından ötürüdür. Etkili bir eylem doğurmayan çaba, erdemdışı bir çabadır.

İnsandan başka bütün yaratıklar çevrelerini ya etkilemezler, ya da doğal olarak etkilerler. Kendisiyle çatışarak çevresini etkileyen tek yaratık insandır. Erdem, insanca bir niteliktir ve insanın kendini aşma gereksemesinden doğmuştur. İnsan, gelişmeden edemez. Bir çocuk nasıl büyümek zorundaysa büyümüş bir kişi de daha çok büyümek ,sürekli olarak büyümek zorundadır. Bedensel büyümeden düşünsel büyümeye geçiş bu zorunluğun sonucudur.

Bir güç, bir kendine karşınlık, bir yürekdilik, bir etkili sonuç meydana getirme anlamlarını kapsayan erdemin tanımı, böylelikle, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Erdem, kendini aşabilmek için kendini yenmek gücüdür.

Bu tanım, erdemin iki önemli koşulunu belirtiyor:

1 — Erdem, bir bilgi işidir. Bilgisizlerle aptallar erdemli olamazlar. Bu bilgi, kişinin yaşadığı çağın bilgisidir. Çağının bilgisine erişememiş kişi, henüz kendine varamadığı için kendini aşma düşüncesini edinemez. Böylelerinin kendilerini aşma çabası sandıkları, kendilerine yetişme çabasından başka bir şey değildir. Kişi kendini aşabilmek için önce kendini bulmalıdır. Kişi, kendini, ancak yaşadığı çağda bulabilir.

2 — Erdem, bir özgürlük işidir. Özgür olmayanlar, erdemli olamazlar. Kişinin, hiç bir baskıyla zorlanmadan kendisiyle savaşabilmesi özgürlüğünün sonucudur. Özgür olmayanların savaşları, kendilerinin değil başkalarının savaşlarıdır.

Bu açıdan bakınca insanlar üç grupta toplanmaktadırlar:

1 — Erdemdışı kişiler.

2 — Erdemsiz kişiler.

3 — Erdemli kişiler.

Küçükler, deliler, aptallar, bilgisizler, özgür olmayanlar erdemdışı kişilerdir. Bunların ne erdemlerinden, ne de erdemsizliklerinden söz edilemez. Erdem çabasına girişebilme niteliğini elde edememişlerdir. Davranışlarının sürekli olarak denetlenmesi, verilecek buyruklara göre davranmaya zorlanmaları bundan ötürüdür. Başları boş bırakılmamalıdır. Toplum, bunlarla uğraşmak zorundadır. Erdem açısından sorumlu değildirler.

Erdem, yalın bir çabadır. Bu çabayı gösterebilmek için çağının insanı olmak ve özgür bulunmak yeter. Ne var ki belli bir çağda yaşamakla o çağın insanı olunmaz, sadece tutsak (esir) bulunmamak özgür olmak değildir. Bir çağın insanı olabilmek için o çağın bilgisine erişmiş bulunmak, özgür olabilmek için her türlü etkiden sıyrılabilmek gerektir. Erdemin, ucu sonsuzluğa yönelen geniş alanına, ancak bu niteliklerin elde edilmesinden sonra çıkılabilir. İnsanlık mâcerası bu uçsuz bucaksız alanda başlamaktadır.

S O N

İÇİNDEKİLER

GÖK ÖLÇÜSÜ

I.
a. Hayatın doğuşu.
b. Dinin doğuşu.
II. 12
a. Üç hal kanunu.
b. Din ve ahlâkın kaynakları.
III. 16
a. Din sistemleri.
IV. 19
a. Totem dini.
b. Animizm.
c. Çoktanrıcılık.
ç. Vedizm.
V. 22
a. Tektanrıcılık.
b. Aton.
c. Marduk.
VI. 26
a. Eski Mısır dini.
b. Mânilik.
c. Masonluk.
VII. 29
a. Zerdüşt.
VIII. 32
a. Jainizm.
b. Budizm.
c. Konfüçyanizm.
IX. 35
a. Mûsâ.
b. İsâ.

YER ÖLÇÜSÜ

I. Antikçağ
1. İnsan her şeyin ölçüsüdür. 43
a. Thales
b. Anaksimandros
c. Anaksimenes
ç. Ksenofanes
d. Parmenides
e. Melissos
f. Zenon
g. Georgias
h. Herakleitos
Pythagoras
i. Empedokles
j. Anaksagoras
k. Diogenes
l. Arkhelaos
m. Demokritos
n. Protagoras
2. Yedi Bilge. 48
a. Thales
b. Kleobulos
c. Solon
ç. Khilon
d. Pittakos
e. Bias
f. Periandros
3. Arılar. 50
a. Protagoras
b. Sokrates
c. Bernard de Mandeville
4. Antigone. 54
a. Sophokles

b. Jean Anouilh
5. Ölçü. 58
a. Sokrates
b. Platon
c. Aristoteles
6. Thrasymakhos ile Kallikles. 62
a. Platon
b. Thrasymakhos
c. Kallikles
7. Biricik İnsan. 66
a. Arıstippos
b. Hegesias
c. Max Stirner
8. Mister Hyde. 69
a. Epikouros
b. Stevenson
9. Tanrılaşmak. 73
a. Plotinos

II. Ortaçağ

1. Karanlıkta yanan mum. 77
a. Origenes
b. Augustinus
c. Eriugena
ç. Anselmus
d. Abaelardus
e. Thomas
f. Duns Scotus
2. Sabaha karşı. 80
a. Origenes
b. Eriugena
c. Jean de Méricourt
ç. Nicolas D'Autrecourt
d. Roger Bacon
3. Işıyan Doğu 84
a. Farabi

III. Rönesans

1. Yeni İnsan. 88
a. Petrarca
b. Dante
c. Giotto
ç. Brunelleschi
d. Marco Polo
e. Christophe Colomb
2. Sonsuz yuvarlak. 91
a. Melster Eckhart
b. Martin Luther
ç. Giordano Bruno

IV. Onaltıncı yüzyıl

1. Atinalı Timon. 95
a. Shakespeare
2. Ayna. 98
a. Macchiavelli
3. Bir zavallı insan. 101
a. Montaigne
b. Campanella
c. Francis Bacon
ç. Hobbes
4. Yeni Atlantis. 104
a. Francis Bacon

V. Onyedinci yüzyıl

1. Matematik mutluluk. 108
a. Descartes
2. Ben ve Evren. 111
a. Jansenius
b. Pascal
c. Geulincx
ç. Malebranche
d. Bayle
3. Özdeyişler. 115
a. La Rochefoucauld
b. Sainte-Boeuve
c. Voltaire
4. Akıllı Erdem. 119
a. Spinoza
5. Zorba Erdem. 123
a. Locke
b. Cumberland

c. Leibniz
6. Cid . 126
a. Corneille
VI. Onsekizinci yüzyıl
1. Ak aydınlığı aklın. 130
a. Locke
b. Wallaston
c. Clarke
ç. Shaftesbury
d. Butler
e. Hutcheson
f. Hume
2. Ters açı. 133
a. Mandeville
b. Julien de la Mettrie
c. Helvétius
ç. Berkeley
3. Düşünce gücü. 136
a. Reid
b. D'Olbach
c. D'Alambert
ç. Voltaire
4. Karınca ile Öküz. 140
a. Diderot
b. Pyrrhon
c. Ainesidemos
ç. Sekstos Empirikos
5. Philotas. 143
a. Lessing
6. Bilgisizliğe övgü. 146
a. Rousseau
7. Erdemli heykel. 150
a. Condillac
VII. Ondokuzuncu yüzyıl
1. Aklın sınırları 155
a. Kant
2. Evet diyen insan. 159
a. Goethe
3. Sanatın erdemi. 163
a. Fichte
b. Schelling
c. Hegel
4. Acımak. 166
a. Schopenhauer
5. Suç ve Ceza. 170
a. Dostoyevski
6. Mikrop. 174
a. Freud
b. Adler
c. Carl Jung
7. Başkaları için yaşamak. 178
a. Auguste Comte
8. Mutlu seçilmişler. 182
a. Darwin
9. İnsanüstü. 187
a. Nietzche
10. Güzelim fayda. 192
a. Bentham
b. John Stuart Mill
VIII. Yirminci yüzyıl
1. Pragmacılık. 198
a. William James
2. Bilinmeyen ülke. 202
a. Bergson
3. Varolma'nın erdemi. 206
a. Kierkegaard
b. Heidegger
c. Jaspers
ç. Chestov
d. Berdiaeff
e. Sartre
4. Hayır diyen insan. 211
a. Bernard Shaw
b. Jean Anouilh
5. Uyumsuz Oyun. 214
a. Camus
6. Su Poliplerinin erdemi. 221
SONCA. 226

İnsan Düşüncesinin, tarih boyunca seyrini kuş bakışı gözden geçiriyor bu kitapta Orhan Hançerlioğlu.

Uzun çalışmalarla, büyük emeklerle meydana gelmiş bir eser bu.

Gök ölçüsü, Yer ölçüsü diye ikiye bölünmüş bu eserde önce ilkel çağlarda gök boşluğunu doldurduğu varsayılan tanrılar adına kurulan düşünce düzeni anlatılıyor, sonraki bölümde ise, yere indirilmiş düşüncenin ilk çağdan bu yana yüzyıllar boyunca geçirdiği gelişmeler gözden geçiriliyor.

Her okuyana çok şey öğretecek bir kitap bu.

5 lira